

DÜNÝÄ SIWILIZASIÝALARYNYŇ TARYHY

Aşgabat – 2010

**Çakanow Hojaberdi Gurbandurdyýewiç, Jumaýewa
Hurmagül Rustemowna. Dünýä siwilizasiýalarynyň taryhy.
Ýokary okuw mekdepleriniň talyplary üçin okuw gollanmasy.
Aşgabat, 2010.**

Taryh ylmylarynyň kandidaty, dosent Nury Gajarowyň ylmy
redaksiýasy bilen.

**Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan
hödürlenildi**

**© Çakanow Hojaberdi Gurbandurdyýewiç
© Jumaýewa Hurmagül Rustemowna
©Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti**

„Türkmenistanyň hoşniýetli we ynsanperwer daşary syýasaty, şol sanda dünýä ýurtlary tarapyndan doly ykrar edilen Bitaraplyk derejesi esasynda meseläni gepleşikler, siwilizasion usul arkaly özara düşünmek ýoly bilen parahat çözmegiň tarapdary bolmagy döwletimiziň halkara abraýyny günsaýyn beýgeldýär.“

Gurbanguly Berdimuhamedow

Türkmenistanyň Prezidenti

Sözbaşy-Giriş.

„Dünýä siwilizasiýalarynyň taryhy“ okuw dersiniň maksady we ýerine ýetirýän wezipeleri.

„Dünýä siwilizasiýalarynyň taryhy“ okuw dersiniň maksady dünýä siwilizasiýalarynyň esasy ugurlary we kanunalaýyklary barada düşünje bermek bilen dünýä siwilizasiýalarynyň ösüşindäki aýratynlyklaryny görkezýär. Onuň üçin adamzat taryhynyň, iň siwilizasiýalarynyň gazananlaryny gadymy döwürden başlan biziň günlerimize çenli döwürdäki ösüş aýratynlyklaryny, onuň adamzadyň kamilleşmegine, jemgyýetiň ösmegine öz täsirini görkezýär.

Bu okuw dersi syýasaty öwreniş hünäri üçin dünýä jemgyýetçilik hadysalaryň we özgertmeleriň siwilizasion usulyň üstü bilen düşünjesini berýär. Bu okuw dersiniň esasy maksady adamzadyň ösüş taryhy prosesiniň bitewilikide öwrenmekden ybaratdyr. Şeýle hem häzirki zaman jemgyýeti dinamiki we tebigy köpdürlilikde öwrenmeklige ýardam berýär.

„Dünýä siwilizasiýalarynyň taryhy“ okuw dersiniň wezipesi Garaşsyz Türkmenistanyň talyp ýaşlaryna dünýä siwilizasiýalarynyň kemala gelmeginiň taryhyny öwretmek we olarda kämil syýasy garaýyşlary kemala getirmekden ybaratdyr. Galybersede, syýasy durmuşyndan baş alyp çykmaklygy öwredýär, şeýle hem döwlet, häkimýet, syýasy medeniýet we ş. m. düşünjeleriniň dörän taryhy tapgyrlaryny we siwilizasion taýdan aň salmak ýaly meselelere jogap berýär.

Soňky 10-15 ýyl taryhçylaryň aňy, pikiri barha siwilizasion usula ýüzlenýär. Ol taryha başgaça göz bilen garamaga, onuň dürli taraplaryny görmäge, kän sowallara jogap bermäge, ýurdumyzyň, umuman alanyňda dünýäniň biziň öňümüzde goýan sowallaryna düşünmäge kömek berýär.

„Dünýä siwilizasiýalarynyň taryhyny“ öwrenmeklik diňe bir bitewilik hakynda düşünje bermän, eýsem taryhy prosesiniň köptaraplylygyny görkezýär. Şeýle bolanda Ähliumumy taryh biziň öňümüzde aýdyň janlanýar. Biz onuň hersiniň aýratynlygyny, mertebesini, kemçiliklerini görüp bilýäris. Onuň kemsiz-kössüz (ideal) dældigini görýäris.

Taryha siwilizasion usul bilen garamaklyk adamzadyň ölçegleri, baha bermekligi bilen amala aşyrylyp, adam özüniň etiki estetiki dünýägaraýyşlary, jemgyýetde özüni alyp barmagyň kadalary, öz döredijiliginiň, hereketleriniň esasynda onuň merkezinde durýar.

„Siwilizasiýa“ sözi häzirkî zaman ylmynda, has kän ulanylýan düşünje bolup, onuň manysy doly takyklynyňman galýar. Onuň köpmanylylygynyň sebäbi siwilizasiýa teoriýasy birnäçe asyr bäri ösýär, sözün özi bolsa gadymy döwürde döredi, peýda boldy. „Siwilizasiýa“ söziniň latyn kökleri bolup, ol „sivis“-sözünden gelip

çykyp, „şäherli,döwlet,raýat“diýen manyny berýär. Ol gadym döwürde,soňra orta asyrlarda“silvaticus”-tokaýly, eldekleşdirilmedik(Dikiý), gödek düşüňjelerine garşy goýulýar.Diýmek adamlar baryp gadym döwürde-de adamlar siwilizasion ýaşayş bilen warwarlaryň, gödekligiň ara tapawudyna düşünişdirler.

XVIII asyr “Siwilizasiýa” düşüňjesi taryhçylaryň sözlüğine ymykly girdi we şu döwürde siwilizasiýanyň dürli teoriýalary(nazaryýetleri)peýda boldy.Olaryň arasynda-siwilizasiýanyň etaplaýyn ösüş nazarýeti we siwilizasiýanyň lokal ösüş nazarýeti öňe saýlanýar.

„Siwilizasiýanyň etaplaýyn ösüş nazarýeti, siwilizasiýany adamzadyň umumy ösüş prosesini hökmünde öwrenip, ony aýry-aýry (stadiýalara, etaplara)döwürlere bölýär. Bu proses gadymy döwürden başlanyp, ilkidurmuş obşına gurluşy dargap, adamzadyň bir toparynyň siwilizasion“ ýagdaýa geçen döwüründen başlanýar.Şu döwürde adamzadyň durmuşynda uly özgerişler bolup geçip, ol sosial ykdysady gatnaşyklara, ruhy we maddy madeniýete getirdi.

„Lokal siwilizasiýa“nazarýeti umumy araçäkleri, aýratyn sosial-ykdysady, medeni ösüşi bolan uly taryhy birleşmeleri öwrenýär.

Lokal siwilizasiýa öz başyna, aýratynlyk bolup taryhyň umumy akymyny emele getirýär. Ol döwletiň çäklerini(hytay siwilizasiýasy)ýa-da birnäçe döwletleri(g.b. Ýewropa siwilizasiýasy)özünde jemleýär.

Lokal siwilizasiýa çylşyrymly(sistemany)-özünde jemlemek bilen bir-birlerini täsirini ýetirýän dürli komponentleri, geografiki(sreda)gurşaw, ykdysadyýet, syýasy gurluş, kanunçylyk,

buthana, din, filosofiýa, edebiýat, sungat, adamlaryň ýaşayyş durmuşy, olaryň özlerini alyp barmagynyň kadalary degişli. Olaryň her biri lokal siwilizasiýa özboluşly möhürini goýýar. Ol aýratynlyk durnukly, ýöne wagtyň geçmegi bilen siwilizasiýa üýtgeýär, daşky täsirlere duçar bolýar. Ýöne onuň esasy üýtgemän galyp, şonuň esasynda bir siwilizasiýa beýlekiden tapawutlanýar.

Ýöne lokal siwilizasiýanyň gaýtalanmaýanlygy, aýratynlygy(unikalnost)öz ösüşinde dünýä taryhy prosesiniň döwürlerini geçýär.

Etaplaýyn we lokal siwilizasiýalaryň nazarýetleri taryhy dürli görmäge mümkinçilik berýär.

Etaplaýyn nazarýetiň maksady umumy adamzat üçin ýeke-täk ösüş kanunlaryna esaslanýar. Lokal siwilizasiýalaryň nazarýeti bolsa individual(raznoobraziýe, özboluşly)taryhy ösüşe esaslanýar. Şeýlelikde, iki nazarýet hem öz aýratynlygyna esaslanyp, biri-birleriniň üstlerini ýetirýär, doldurýar.

„Lokal“-sözi latynçadan terjime edilende „ýerli“(mestnyý)-diýen manyny berýär. В данном случае имеется в виду ограниченность пространственными рамками.

Tema. Türkmenistan dünýä siwilisaziýasynyň aýnasynda.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy Mukaddes Ruhnamany ýazmagynyň düýp maksadynyň türkmen halkynyň beýik halkdygyny onuň dünýä ylmyna, medeniýetine, umuman dünýä siwillizasiýasyna ummasyz goşantlary goşandygy äşgär etmekden ybaratdygyny aýdypdy. türkmen halkynyň geçmişde dünýäniň dürli künjeklerinde onlarça döwlet döredendigi we olary dolandyrandygyny anyk maglumatlar arkaly görkezýärler. Ata-

babalarymyz öz ene topragynyň çäginde häzirki Türkmenistanyň ýerlerinde Altyndepe, Marguş döwletlerine Parfiýa imperiýasy, Beýik Seljuk türkmen imperiýasy, Köneürgenç türkmenleriň döwleti ýaly tutyş adamzadyň ösüşine uly täsir eden döwletleri döredipdirler.

Türkmenleriň geçmişte umumyadamzat ähmiýetli maddy we ruhy gymmatlyklary döredendikleri biz bilýäris. asyrlaryň dowamynda sünnälenip, kämil derejesine ýetirilen türkmeniň bedew aty, nepis halysy, şirin owazly saz gurallary, zenanlaryň şaý sepleri, türkmeniň alabaý iti, saryja goýny, ak bugdaýy, baryp bir eýýäm adamzadyň in nusgawy maddy gymmatlyklaryna öwrüldi.

Türkmenistanda irki siwilizasiýalaryň biri-de Marguş döwletidir.

Türkmeniň topragynda emele gelen medeniýetleriň taryhy baş müň ýyla uzaýar. bu ýerde zähmet gurallary, hojalyk esbaplary, daşdan, süňkden, keramikadan, dürünçden, demirden, kümüşden hem-de altynan ýasalan sungat eserleri saklanyp galypdyr. Marguş „Dünýä siwilizasiýasynyň başinji merkezi“ hasaplanýar.

Marguş ady barada ilkinji maglumatlar 2-2,5 müň ýyldan gowrak mundan ozal Dariý I meşhur Bisutin (Behustun) gaýasynda ýazdyran. „Marguş ýurdy pitneçi bolup çykdy“ diýen ýazgysy Margiana ýurdunyň gadymylygyndan habar berýär.

1972-nji ýylda Murgabyň gadymy akabasynyň ugrunda Goňur depede ägirt uly köşgün we ybadathananyň ýeri açylýar. Ondan alynan maglumatlar bu ölkäniň dünýäde ilkinji uly din

bolan otparazlygyň watanydyny, şäheriň bolsa paýtagt şäher bolandgyny subut etdiler.

Goňur depeden tapytan tapyndylar we täze açyşlar dünýä alymlarynyň Mesopatamiýa, Müsür, Hindistan we Hytaý bilen bir hatarda Margiana gadymy gündogaryň siwilizasiýasynyň başinji ojagy diýip ykrar etmeklerine sebäp boldy.

Marguş ýurdundaky iň uly şäher paýtagt Goňur depe Murgap derýasynyň ýakasyndaky obasynda esaslandyrylypdyr. Marguş döwletiniň halkara söwda gatnaşyklary Mesopotamiýa, Siriýa, Anadoly ýaly ýurtlar bilen bolupdyr.

Marguş sungatynyň we senetçiligiň ýurdy bolupdyr. Demir eretmegi, ony sozmagy misden, bürünçden, altyndan sünnälenen möhürleri, şaý-sepleri ýasapdyrlar. Gadymy Marguşlylar küzegärçiligi kämil ele alypdyrlar. Demirçiler misden, bürünçden, zegärler bolsa kümüşden, altyndan önüm ýasamagynyň tärlerini kämil ele alypdyrlar. Altyn monjukdan üç sany kiçijek ýylanyň kellesiniň salnyp duran şekili Margianada sungatyň ýokary derejä ýetendigine şaýatlyk edýär. Olar gyzyl hakyk daşyny, gök lazurit, mawy pöwrize ýaly daşlary işläp, bezeg daşlaryny ýasapdyrlar. Baktriýanyň üsti bilen Badahşandan Goňur depäniň ybadathanasyny tutyş ýurduň dini merkezi hasaplanylýar. Esasy din Butparazlyk. Misden, bürünçden ýasalan möhürler häkimýetiň we şahsy eýeçiligiň nyşany bolup, olarda bürgütler, aždahalaryň, guşlaryň şekilini çekmek bilen olary adamzadyň özüniň penakäri hasaplapdyrlar. Marguşyň gadymy sungat ýadygärlikleri olaryň ösen medeniýetiniň bolandygyna şaýatlyk edýär.

Altyndepe Merkezi Aziýada iň gadymy şäher döwletidir.

B.e.ö III müňýyllykda (ortasynda) günorta Türkmenistanyň oturymly ýerleriniň arasynda (Kaka etrap Mäne oba) ýüze çykypdyr. Altyndepede goranyş berkitmesi ybadathana, ýaşaýyş jaýlary, hünärmençilik we başgha desgalar gurulýar. şäheriň iň gülläp ösen döwründe baş müňe golaý ilaty bolupdyr. Altyndepeden tapylan köp sanly bürünç we kümüş möhürler daş we bürünç gaplar senetçiligiň we hünärmençiligiň ösen derejesini görkezýär. Bu ýerden tapylan derýaaralygynyň Mesopotamiýa ybadathanalaryna meňzeş düýpli desgalar, Hindistandan getirilen pil süňkleri, toýundan ýasalan aýal heýkelleri Türkmenistanyň ýerinde iň gadymy siwilizasiýalaryň bolandgyny tassyklaýar. Altyndepäniň oba ilaty ekerançylyk we maldarçylyk bilen meşgullanypdyrlar, arpa bugdaý, bakja önümleri ekilipdir.

Hünärmenler metaly gyzdyryp ýençmek, kebşirmek, eredip guýma usullary bilipdirler, metaly bejermegiň kämilleşmegi ekerançylygyň giňelmegine ýardam berýär. hususy eýeçilik ýüze çykýar, artykmaç önümler aýratyn adamlaryň elinde jemlenip başlanypdyr.

Şäherde senetçiler metaldan we gymmat bahaly daşlardan, şirmaýydan, pil süňkden hususy möhürleri şaý-sepleri ýasapdyrlar, metaldan päki, pyçak, palta, teşe, temen, biz, byçgy ýaly hojalky gurallary ýasapdyrlar. Gurluşyk binalarynyň hemmesi göniburç çig kerpiçden salnypdyr. Beýikligi 12 metr ýetýän basgançakly minara gurlupdyr. jemi ýaşaýyş jaýlar çig kerpiçden 1,5-2 metr çenli bolupdyr. Derwezäniň umumy giňligi 15 metr. Bu arheologiki maglumatlar Altyndepäniň öz döwründe gülläp ösen kuwwatly şäher döwleti bolandygynyň şaýadydyr. Şäher meýdany 45 ga.

Altyndepeden tapylan ybadathanalar şäheriň möhüm düzümliginiň biri bolup çyzykly, belguili heýkelleriň 100-den gowragy tapyldy. ondan başga-da altyn dan ýasalan öküz we möjek şekilleri gadymy gündogar ýurdy bilen Mesopotamiýa bilen medeni gatnaşyklaryň bolandygyna güwä geçýär. Öküz aý Hudaýynyň şekilini aňladypdyr. Köp şuglaly ýyldyz asman Hudaýyny, akar suwunyň şekili suw Hudaýy aňladýan bolmagy mümkin.

Neolit ýa-da täze daş asyry diýlip atlandyrylýan döwür Türkmenistanda 8-9-nji müňýyllyk mundan ozal bolupdyr. Daş asyrynyň iň soňky etaby bolan döwrüň häsiýetli alamatlary, oturymly ekerançylyk we maldarçylygyň ýüze çykmagydyr.

Türkmenistanyň günorta etraplarynyň ýeri Neolit zamanyň medeniýeti „Jeýtun medeniýeti“ diýen at bilen taryha giripdir. Ol at şol zamanyň ýdygärligi bolan Jeýtun obasynyň ady bilen bagly bolupdyr.

Jeýtun obasy Aşgabat şäherinden 30 km. demirgazykda ýerleşýär. Bu ýadygärlik W.M. Masson tarapyndan uzak ýyllaryň dowamynda öwrenmek bilen onuň iň gadymy ekerançylyk obasydygy belli edildi. Köpetdagdan syrygyp gaýdýan suw ulgamlary ýa-da çeşmeler Gargum çägeligine ýetip sinýän eken emma heniz ýeriň yzgary gitmänkä adamlar ýere tohum taşlapdyrlar. Şeýlelikde biziň ýurdumyzyň däne ekinleriň esasyňy goýan Jeýtunlylar bolupdyrlar. jeýtunlylaryň oturymly ekerançylyk we maldarçylyk bilen meşgul bolan döwründe dünýäniň köp böleginde adamlar ýabany ösümlikleri ýygnamak, aw-awlamak bilen meşgul bolupdyrlar.

Zähmet gurallary öňki döwürlerdäki ýaly daşdan bolmagyna galsa-da olar has kämilleşipdir. Süňkden we daşdan ýasalan gurallar ýylmanypdyr. Çakmak daşlary deşip, agaja ýa-da gamşa geýdirip orak ýasapdyrlar. Oturymly ekerançylyk il;atyň könelmegine getirýärr. Alymlaryň hasaplamagyna görä Jeýtunda düzümi 5-6 adamfan ybarat 35-40 maşgala hojalygy ýaşap, onuň jemi ilaty 200-240 adam töwerekl;eri bolupdyr. Her bir maşgalanyň hojalyk gap-gaçlary, bezeg-şaýlary maşgala degişli jaýlarda saklanypdyr emma iýmit süşürintgileri, däne we ş.m. aýry-aýry maşgalanyň hususy jaýynda dälde oba posýolok üçin umumy bolan jaýlarda ýerleşdirilipdir. Munuň özi jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň enelik rugyna degişlidir.

Jeýtundaky ilatyň ýaşaýyş jaýlary palçykan bolup, esasy bir giň otagdan ybarat bolupdyr. Jaýlar biri-birine meňzeş we inedördül planda salnypdyr. Gapylary darajyk bolup, gapylary haýwanlaryň derileri bilen ýapylypdyr. Ýaşaýyş jaýynyň bir uguryndan ullakan inedördül ojak, gap-gaçlar üçibn aýmança bolupdyr. Jaýyň diwarynda bolsa kiçeňräk tekjejikler bolup, onda bezeg şaý-seplerini goýupdyrlar. Ýaşaýyş jaýlaryň gapdalynda hojalyk jaýlary ýerleşipdir.

Gyzylarbat bilen Mäne Çäçe oazisi aralygynda Jeýtun medeniýetine degişli Çopandep, Togolokdepe(Gökdepe töweregi), Bamy(Baharly ýerleri), Çagylly we Monjukly depe(kaka sebitleri) ýaly ençeme obalaryň barlygy anyklanyldy. Ekerançylyk bilen bir hatarda hojalygyň maldarçylyk pudagy hem öz ornuny tutyp başlaýar. Jeýtunda eldeki edilen geçiniň süňki tapyldy emma welin et iýmiti esasan ýabany geçileriň, goýunlaryň, keýikleri we ş.m. hasabynda bolupdyr. Jeýtun medeniýetiniň ahrylarynda hojalykda eldeki haýwanlaryň agalyk

edip başlanandygy, şol sanda iri şahly maldaryň hem bolýandygy barada arheologiki maglumatlar tapyldy.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň medeni mirasyny aýawly saklamak biziň taryhy borjumyzydyr we döwlet zerurlygydyr atly çykyşynyň uly taryhy ähmiýeti bar.

Garaşsyzlyk ýyllarynda taryhy medeni ýadygärlikleri dikeltmek we goraýp saklamak barada ähmiýetli işler edildi. Türkmen topragynda şeýle ýadygärlikleriň 1500-den gowragy bar. 1994-nji ýylda Türkmenistanyň taryhy we medeni ýadygärliklerini goramak, öwrenme we täzeden dikeltmek baradaky milli müdürlik döredildi. Gadymy Merwiň, Gürgenjiň, Nusaýyň, Atamyrat (ozalky Kerki) şäheriniň, Sarahsyň, Dehistanyň, Abywerdiň, Gökdepe galasynyň ýadygärlikleri döwlet taryh medeniýet goraghanalary diýlip yglan edildi. Köneürgençdäki Il Arslan hümmetini, 360-piriň ýadygärlik toplumyny, Atamyrat şäherindäki Alamberdaryň kümmetini, Merwdäki Soltan Sanjaryň kümmetini, Hoja Ýusup baba metjidini, kaka etrabyndaky Mäne babanyň kümmetini we ençeme beýleki ýadygärlikleri ahyrky görnüşinde dikeltmek işleri tamamlandy.

1999-njy ýylda Merwiň 2005-nji ýylda Köneürgenjiň, 2007-nji ýylda Nusaýyň taryhy ýadygärlikleri BMG-nyň bilim, ylym we medeniýet baradaky edarasy ÝUNESKO-nyň bütündünýä mirasynyň sanawyna girizildi. Munuň özi diýarymyzdaky teruhu0medeni ýadygärlikleriň bütündünýä ähmiýetiniň halkara möçberinde ykrar edilmegidir.

Tema. XVIII asyrda Ýewropada magaryf

Täze döwrüň syýasy-aňýet garaýyşlary. XVIII asyr Ýewropada magaryfçylygyň zamanasy diýlip atlandyrylýar. Beýle diýilmegi ýöne ýerden däl. Bu döwürde ylmy garaýyşlar, täze jemgyýetçilik-syýasy pikirler halk köpçüliginiň aňyny eýeleýärdi, onuň jemgyýetiň ösüşi hakyndaky pikirlerini ösdürýärdi. Meşhur ýazyjylar, ussat suratkeşler, tanymal pelsepeçiler hakyky aň-bilim ýaýradyjylardy. Olary magaryfçylar diýip hem atladyrýardylar. Olar öz işlerinde adamy kemsidýän we onuň mümkinçiliklerine päsgel berýän garaýyşlary ýazgaryp çykyş edýärdiler. Aň-bilim ýaýradyjylar hristiýan buthanasynyň asyrlar boýy wagyz edip gelýän taglymy esaslaryna garşy çykýardylar, patyşalaryň çäklendirilmedik häkimýetinden, möwrütini ötüren orta asyr düzgünlerinden özleriniň nägilediklerini bildirýärdiler.

Magaryfçylar ahlak ýörelgelerini diniň täsirinden we howandarlygyndan azat etmäge çalyşýardylar. XVIII asyryň akyldarlary ynsanyň egsilmez güýjüne, onuň çäksiz mümkinçiliklerine ynanýardylar, olar halk köpçüligine bilim bermegiň zerurlygyna çuňňur düşünýärdiler.

Ýewropada magaryfçylyk eýýamy jemgyýetçilik aň-düşünjeleriniň ösüşinde, adamlaryň jemgyýetçilik-syýasy garaýyşlarynda inňän uly öwrülşiklere getirdi. Öndürji güýçleriň ösmegi, ylmyň, tehnikaýyň, aýratyn hem tebigat we takyk ylymlaryň ösdürilmegini talap edýärdi. Netijede ylmyň dürli pudaklary – astronamiýa, mehanika, matematika, fizika, himiýa, biologiýa ýaly aýry-aýry ugurlary ýüze çykdy. Tebigat ylymlarynyň ösmegi bilen XVIII asyrda syýasy garaýyşlar hem ösüp başlaýar. Magaryfçylar gelip çykyşyna, emläk ýagdaýyna garamazdan, ähli adamlaryň deňhukuklylygy, azatlygy, erkinligi

hakýndaky pikirleri öňe sürýärdiler, şol pikirleriň iş ýüzünde durmuşa geçirilmegini gazanmaga çalyşýardylar.

Täze döwürde Ýewropa jemgyýetinde din adamlaryň aňyna entegem öz täsirini ýetirýärdi. Emma şeýle-de bolsa ol ylymda we jemgyýetçilik durmuşynda özüniň birwagtky täsirini ýitirýär.

Iňlis magaryfçylary. XVIII asyrdaky Ýewropanyň jemgyýetçilik-syýasy pikiriniň ösüşinde iki akym ýüze çykýar. Olaryň birini konserwatizm, beýlekisini bolsa liberalizm diýip atladýardylar. Bu jemgyýetçilik-syýasy akymlar ilki Angliýada döreýär. Sebäbi Angliýa durnukly syýasy düzgünleriň ir ýüze çykan we kemala gelen ýurtlarynyň biridi. “Konserwatizm” (terjimesi “saklamak”) asyrlaryň jümmüşinden gelýän, taryhy tejribeden geçen dolandyryş düzgünleriniň we asyrlar boýy adamlaryň gündelik durmuşyna täsir edip gelýän döp-dessurlaryň, kadalaryň saklanylmagyny aňladýar.

“Liberalizm” adalgasy, “azatlyk, erkinlik ugrundaky hereket” manysyny aňladyp, ol ilkinji gezek 1810-njy ýylda Ispaniýada peýda boldy, ýöne liberalizm hereket hökmünde XVII asyryň ortalarynda buržuaz-demokratik azatlyklar ugrundaky göreşlerde Angliýada ýüze çykdy. Buržuaz-demokratik azatlyklaryň toplumu jemgyýetiň ösmegi netijesinde kemala gelýär. Şol azatlyklar başda dine uýmak erkinligi bilen baglanyşykly boldy. XVII-XVIII asyrlarda onuň üstüne emläk edinmäge bolan hukuk hem goşuldy. Emläk edinmäge bolan hukuk ugrundaky göreşde ajaýyp iňlis akyldary Jon Lokk (1632-1704) tarapyndan esaslandyrylan taglymatyň örän uly ähmiýeti boldy. Stýuartlaryň häkimýetiniň dikeldilýän döwründe ol Angliýadan Gollandiýa gaçyp gidýär we diňe 1688-nji ýylyň “Şöhratly rewolýusiýasyndan” soň ýurduna dolanyp gelýär.

Jon Lokkyň esasy eseri “Adamyň aňy baradaky tejribe” atly kitabydyr. Ol öz eserinde adamynyň elinden alnyp bilinmejek üç sany esasy tebigy hukuklaryny kesgitleýär. Jon Lokkuň pikiriçe, her bir adamyň 1) ýaşamaga, 2) erkin bolmaga we 3) emläk edinmäge bolan hukuklary bolupdyr we şol hukuklar eldegrilmesiz diýlip hasap edilipdir.

Jon Lokk öz jemgyýetçilik-syýasy garaýyşlarynda adamyň hukuklaryna we azatlyklaryna esasy gymmatlyk hökmünde garapdyr. Ol adamlar özleriniň hukuklaryny gorap saklamak üçin jemgyýetçilik şertnamasyny baglaşmalydyrlar diýip aýdypdyr. Şol şertnama boýunça döwlet adamlaryň hukuklaryny we azatlyklaryny goramaly bolupdyr. Jon Lokk döwlet öz raýatlaryny goramak üçin dörändir, döwletiň esasy wezipesi kanun çykarmak, düzgün bozanlara jeza bermek, öz raýatlaryny daşky howplardan hem-de hüjümlerden goramakdyr diýip aýdypdyr. Şonuň üçin hem ol häkimýetiň üç wezipesi bardyr, olar kanun çykarmak, ýerine ýetiriji häkimýeti amala aşyrmak we kazylyk etmektir diýip belläpdir. Jon Lokk kanunlaryň döwletde we jemgyýetde hemmeler tarapyndan ileri tutulmalydygyny aýdypdyr. Akyldaryň özi dindaryň maşgalasyndan bolup, ol dine oňyn garapdyr. Onuň pikiriçe, din adamlarda ahlaklylygy terbiýeleýärdi.

Jon Lokkyň pedagogika (çagalaryň bilimi we terbiýesi hakynda ylym) baradaky pikirleri hem jemgyýetçilik aňyna güýçli täsir edipdir. Lokkyň pikiriçe, pedagogikanyň esasy maksady adamlarda dogruçylygy we sowatlylygy kemala getirmelidi. Adamlar doglanda, ruhy taýdan ösmäge birmeňzeş ukyplary bilen dogulýarlar diýip, Lokk öwredipdir. Ýaňy doglan çaganyň aňy ak

kagyz ýaly arassa bolýar, şol kagyz durmuş ýolunyň ösüşinde nagyşlar bilen bezelip doldurylýar diýip, ol aýdýar eken.

Jon Lokk “liberalizmiň atasy” hem hasap edilýär. Ýöne islendik taglymatyň peýda bolşy ýaly, onuň garaýyşlary hem boş ýerde döremändir. Adamlaryň tebigy hukuklary barada onuň bilen bir döwürde, hatda birneme öňräk hem ýazypdylar. Olardan iňlis alymlary Jeýms Garringtonyň (1611-1677) we Jon Miltonyň (1608-1674) atlaryny görkezmek bolar.

Ýewropada liberalizmiň ösüşine beýik iňlis akyldary Tomas Gobbs (1588-1679 ýý.) hem uly goşant goşupdyr. Onuň döwlet we hukuk baradaky taglymaty uly meşhurlyga eýedir. Gobbsyň pikirine görä, adamlar döwletiň peýdasyna öz hukuklaryndan el çekmelidiler. Şunda adamlar öz ykballaryny döwletiň ygtyýaryna berip, hemişe onuň pähimine we jogapkärligine bil baglamalydylar. Şeýle kämil häkimýeti Gobbs, halky durmuş harasatlaryndan we howsalaly hadysalardan gorap biljek çäklendirilmedik ygtyýarlyklary bolan patyşalyk düzgüninde görüpdür.

Emma Lokkyň pikirine görä, halk jemgyýetçilik şertnamasyny baglaşmak bilen, häkimýetiň üstünden gözegçilik hem etmelidi. Eger-de häkimýet halkyň bähbitlerine el gatsa, onuň kanuny hukuklaryny äsgermezçilik etse, onda şeýle häkimýeti halk üýtgedip ýa-da dolylygyna agdaryp hem bilýärdi. Şu garaýyşlar soňra fransuz magaryfçylary tarapyndan ösdürilipdir, XVIII asyryň ahylarynda bolsa, Beýik Fransuz we Amerikan rewolýusiýalarynyň mysalynda iş ýüzünde durmuşa geçirilipdir.

Tema XVIII asyrda Ýewropada syýasy-aňyýet garaýyşlaryň ösüşi

Monteskýeniň garaýyşlary. Şarl Lui Monteskýe (1689-1755) ilkinji fransuz aň-bilim ýaýradyjylaryň biridir. Gelip çykyşy boýunça Monteskýe baý maşgaladan bolup, ol döwründe örän gowy bilim alýar. Monteskýe entek otuz hem ýaşamanka Bordo şäheriniň parlamentiniň başlygy bolmagy başaýar. Ol döwlet gullugyny taşlap, birnäçe ýyllap Ýewropa ýurtlaryna syýahat edýär. Watanyna dolanyp gelenden soň, galan ömrüni ylma we edebiýata bagyş edýär.

Monteskýe öz eserlerinde çäklendirilmedik häkimiýetiň barlyşyksyz göreşijisi we azatlygyň tarapdary hökmünde çykyş edipdir. Monteskýeniň düşündirişine görä, azatlyk eden-etdilikler bolman, adamlara kanun tarapyndan ygtyýar berilýän hukuklar bolupdyr.

Monteskýe şahsyýetiň hukuklaryny häkimýetleriň eden-etdiliklerinden goramaga aýratyn ähmiýet beripdir. Jon Lokkyň häkimýetiň şahalara bölünmegi hakyndaky garaýyşlaryny ösdürmek bilen, Monteskýe döwlet häkimiýetiniň üç şahasy bolan kanunçylyk, ýerine ýetiriji we kazyýet häkimýetleri özbaşdak bolmalydyr, olar bir-biriniň wezipesini çalyşmaly däldirler diýip belleýärdi. Çünki häkimýetiň bir adamyň elinde ýa-da bir döwlet edarasynda jemlenmegi gürrüňsiz häkimýetden hyýanatçylykly peýdalanylmagyna, çäklendirilmedik ygtyýarlykly häkimýetiň döremegine getirjekdi.

Monteskýeniň öňe süren esasy garaýyşlarynyň düýp mazmuny häkimýetiň ýerine ýetiriji, kanyn çykaryjy we kazyýet şahlaryna bölünmegi hakyndaky pikirdir. Onuň pikirine, korol

häkimiýeti ýerine ýetiriji we gözegçilik ediji wezipeleri alyp barmalydy, kanun çykaryjy wezipe parlamente degişli bolmalydy, kazyýet bolsa koroldan we parlamentden özbaşdak hereket etmelidi.

Monteskýe döwlet gurluşynyň üç görnüşi barada-da aýdyp geçýär. Olar: respublika, monarhiýa we despotik döwletlerdir. Ol döwlet dolandyryşynyň respublikan gurluşyna has döwrebap usul hökmünde baha berýär. Monteskýe halkara hukugynyň ylym hökmünde kemala gelmegine hem uly goşant goşdy. Ol dünýä döwletleriniň arasynda parahatçylykly gatnaşyklaryň ösdürilmegini ileri tutýar we dawaly meseleleriň uruşsyz çözülmegini wagyz edýär. Monteskýeniň öňe süren bu garaýyşlary halkara hukugynyň ylmy esaslaryny goýdy.

Wolter we onuň döredijiligi. Dünýä belli fransuz akyldarlarynyň biri-de ylym äleminde Wolter ady bilen belli bolan Fransua Mari Arue (1694-1778) bolupdy. Wolter öz eserlerinde ynsan mertebesini ähli zatdan ýokary tutýardy we ynsany kemsidýän düzgünlere garşy barlyşyksyz çykyş edýärdi. Ol adamlary adalatly jemgyýeti gurmaga çagyrypdyr. Has adalatly jemgyýetçilik tertibini ol azatlyk, deňlik we hususy eýeçilik bilen baglanyşdyrypdyr. Eýsem-de bolsa adalatly jemgyýeti nädip gurmalydy?

Korol häkimýeti tarapyndan amala aşyrylýan özgertmeler, jemgyýetiň asuda ýol bilen üýtgedilip gurulmagydyr diýip, akyldar belleýärdi. Şuny göz önünde tutup Wolter “Asmandakyň (Hudaýyň) adamlara ýer üstünde berip biljek iň gowy sowgady hoşamaý koroldyr” diýip aýdypdyr. Hoşamaý korol hem hökman filosof bolmaly eken. “Haçanda patyşasy pelsepeçi bolanda, halk üçin şol hakyky bagtdyr” diýip, Wolter aýdanlarynyň üstüni

ýetiripdir. Wolter sowatly patyşalyk düzgüniniň tarapdary bolupdyr. Eger-de sowatly patyşada birden şeýle isleg döräýdigi, jemgyýetde şol bada azatlyk, deňlik we hususy eýeçilik peýda bolaýmalydy. Şonuň üçin hem Wolter prus koroly Fridrih II, rus patyşasy Ýekaterina II we Ýewropanyň käbir beýleki hökümdarlary bilen hem ýygy-ýygýdan hat alşypdyr.

Fransuz rewolýusiýasy döwründe Wolteriň guburny göçürip, Fransiýanyň beýik adamlarynyň arasynda jaýlaýarlar. Onuň mazarynyň üstünde şeýle ýazgylar bar: "Ynsan aňyny beýgelden we oňa erkin bolmagy öwreden şahyr, taryhçy, filosof".

Russonyň pikirleri. Žan-Žak Russo (1712-1778) XVIII asyryň beýik akyldarydy. Ol Şweýsariýanyň Ženewa şäherinde sagat ussasyň maşgalasynda eneden bolýar. Bu adamyň durmuş ýoly örän çylşyrymly bolupdyr. Çagalykdan agyr zähmetiň, mätäçligiň hem-de kemsidilmegiň nämedigini öz durmuşynyň mysalynda göz ýetiripdir. Birnäçe gezek işini tazeläp görüpdir, emma olar oňa ne pul, ne-de şöhrat getiripdirler. Ol köp kitap ýazypdyr, ýöne olar häkimýetler tarapyndan oda ýakylypdyr. Emma ömrüniň ahryna çenli şahsy durmuşyny sazlap bilmese-de, Russo erkinlige ymtylýan fransuz ýaşlarynyň hakyky halypasy bolupdyr.

Akyldaryň pikirine görä, hususy eýeçiligiň döremegi adamzady deňsizlige, gulçulyga we başga-da ençeme betbagtçylyklara sezewar edipdir. Jemgyýetiň mundan beýläkki ösüşi baýlar tarapyndan garyplaryň, güýçliler tarapyndan ejizleriň ezilmegini döredýän deňsizligiň güýçlenmegine getirýärdi. Muňa garamazdan, Russo hususyýetçiligi ret etmändir, diňe onuň mukdarynyň çäklendirilmeginiň tarapdary bolupdyr. Ol

jemgyýetde hetdenaşa baý we örän garyp adamlar bolmaly dälidir diýýär eken.

Ýurtdaky ýokary häkimiýet, Russonyň pikiriçe, halka degişli bolmaly eken. Şonuň üçin hem, ownuk eýeleriň demokratik respublikasy, Russo üçin döwlet gurluşynyň iň amatly görnüşi bolupdyr.

Onuň öňe süren häkimýet halkyňkydyr diýen pikiri Fransiýadaky 1789-1799-njy ýyllaryň rewolýusion wakalary döwründe gyzgyn goldawa eýe bolupdyr.

Deni Didro. 1751-nji ýylda Fransiýada “Ylymlaryň, sungatlaryň we senetleriň ensiklopediýasy” atly kitabyň ilkinji jiltleri çap edilýär. Bu kitaby çap etmek pikiri filosof Deni Didro bilen matematik D. Alembere degişlidi. 1772-nji ýylda bu kitap doly ýazylyp gutarylýar. Kitap jemi 35 jiltiden ybarat bolup, oňa 200-den gowrak ýazar gatnaşypdyr. Olaryň içinde Wolter, Russo ýaly beýik akyldarlaryň işleri hem ýerleşdirilipdir. “Ensiklopediýada” matematika, astronomiýa, fizika, himiýa, geografiýa, şeýle hem senagat önümlerini işläp taýýarlamagyň, oba hojalygyny ýöretmegiň usullary beýan edilipdir. “Ensiklopediýanyň” ýazarlary akyl-paýhas, magaryf we ylym adamyň döredijilikli işiniň özeni bolmalydyr diýip tassyklaýardylar.

Bu kitapda awtorlar ylmy-tehnika ösüşiň XVII-XVIII asyrlardaky netijelerini, döwrüň täze jemgyýetçilik-syýasy taglymatlaryny, şahsyýetiň eldegrilmesiz hukuklaryny, häkimiýetde halk wekilçiliginiň zerurlygyny görkezipdirler. Onda fransuz daýhanlarynyň ýaşaýyş-durmuş şertleriniň ýaramazdygy

we salgytlaryň olaryň hojalygyny çökerýändigini barada hem maglumatlar berilýärdi.

Adam Smit we onuň ykdysady taglymaty. XVIII asyryň ajaýyp magaryfçylarynyň arasynda özboluşly ykdysady taglymat döreden inlis alymy Adam Smit (1723-1790) aýratyn orun eýeleýär. Smitiň pikirine görä, adamlaryň özleriniň maddy ýagdaýlaryny gowulandyrmaga, baýamaga çalyşmaklary adaty zatdyr we ol jemgyýet üçin peýdaly hadysadyr. Smit doly ykdysady erkinlik we işewürlige zeper ýetirýän päsgelçilikleriň ýatyrylmagy ugrunda çykyş edýärdi. Smit jemgyýetiň ösüşinde esasy orun erkin bäsleşlige degişlidir diýip belleýär. Şonuň üçin hem ol erkin bäsleşigiň jemgyýetçilik durmuşynyň ähli ugurlarynda we ykdysadyýetiň hemme pudaklarynda bolmaklygy ösüşi kesgitleýär diýip aýdypdyr. Onuň tassyklamagyna görä, halk köpçüliginiň bolelin ýaşaýşynyň esasy çeşmesi zähmetdir. Smit, kim ýeri beýlekilerden gowy peýdalanyp bilýän bolsa, goý, ol şonuňky bolsun diýýärdi. Ol ýerleriň päsgelçiliksiz we erkin satylmagyny ündeýärdi.

Frensis Bekon. Frensis Bekon (1561-1626) öz zamanasynyň beýik alymydy. Ol diplomat, hukukçy, syýasatçy, pelsepeçi, taryhçy hem edebiýatçy bolupdyr. Gelip cykyşy boýunça begzadalaryň maşgalasyndan bolup, Bekon Oksfordyň we Parižiň uniwersitetlerinde bilim alýar we işleýär. Inlis alymy ylmyň baş maksady tebigatyň syrlaryna düşünmekdir we ony adamzat durmuşynda ulanmakdyr diýip aýdypdyr. Ol bilim güýçdir diýen şygara jany-teni bilen berlipdir. Ylma eltýän ýol hökmünde, Bekon gözegçiligi, barlagy, deňeşdirmäni öňe sürýärdi. Onuň pikiriçe, diňe nazaryýetiň we tejribäniň sepleşmeginde hakyky ylymler ýüze çykyp bilýärler. Alymyň özi

hem birnäçe barlaglary we tejribeleri geçirýär. Şeýle ylmy barlaglarynyň birinde Bekon agyr keselleýär we aradan çykýar.

Rene Dekart. Fransiýanyň iňňän uly alymlarynyň biri-de Rene Dekartdy (1596-1650). Ol ýaşlykdan matematika ylmy bilen meşgullanýar. 20 ýylyň dowamynda ol Gollandiýada ýaşaýar we filosofiýa we matematika ylymlaryna degişli örän köp açyşlary edýär. Ylymlaryň arasynda ol matematikany beýlekilerden ileri tutýardy. Ol derňew geometriýasyny esaslandyryjy bolmak bilen, häzirki zaman matematiki düşüňjeleriniň köpüsini döredijidir. Ol bilimiň esasy çeşmesi bolup adam aklyny, onuň pähim-paýhasyny hasap edipdir. Dekart ynsana pikirlenmek mahsusdyr, şonuň üçin hem adam hemişe hakykatyň gözleginde bolýar, bu bolsa ylmy açyşlaryň edilmegine getirýär diýýärdi. Dekartyň pikiri boýunça ynsan paýhasy gudrata eýedi.

Magaryfçylaryň garaýyşlarynyň jemgyýetiň ösüşine täsiri. Magaryfçylaryň sosiýal-syýasy garaýyşlary jemgyýetiň ösüşine uly täsir edýärdi. Bu garaýyşlar adamzat ruhunyň baýlaşmagyna we ylmyň ösüşine güýçli itergi berýärdi.

Ýewropanyň magaryfçylarynyň ideýa-syýasy garaýyşlary iňlis, amerikan we fransuz rewolýusiýalaryna uly täsir edipdir. Täze garaýyşlaryň täsiri bilen bu ýurtlarda çäklendirilmedik patyşa häkimiýetiniň ornuna döwleti edara etmekligiň respublikan gurluşy berkarar edildi. Şahsyýetiň erkinligi baradaky şygarlar jemgyýetçilik aňynyň özenini düzdi. Ýewropada magaryfçylygyň täsiri bilen syýasy guramalar we partiýalar hem döräp ugrady. Olaryň arasynda jemgyýetçilik aňy, jemgyýetiň mundan beýläkki ösüş ugurlary babatda özara syýasy göreşler başlandy. Adam hukuklarynyň, azatlygynyň hem-de erkinliginiň, şeýle-de hususy eýeçiligiň eldegrilmesizliginiň gazanylmagynda magaryfçylaryň

garaýyşlary möhüm ähmiýete eýe boldy. Olar öz eserlerinde döwletde we jemgyýetde kanunlaryň hökmirowanlygy we adalatýň dabaralanmagy ugrunda çykyş edýärdiler.

Tema: Orta asyrlar döwründe Gündogar siwilizasiýalarynyň ösüşi.

1. Köp asyrlaryň dowamynda Gündogar we Günbatar 2 sany doly biri-birlerine gapma garşylykly,progrestiň we yzagalaklygy,durgunluk we dinamika (ösüşi),zulum we azatlygy şöhlelendirdi.

Soňky wagtda taryhçylar Gündogaryň yzagalaklyk durgunlyk ýaly meselelerine ýgy-ýgydan dolanyp gelip gaýtadan aňda berk ornan gaýtadan göz aýlaýarlar. Ýewropa ony ähli ugurlar boýunça öňe geçipdimi?

Orta asyr Gündogary Ýewropalylar üçin inçe sungatyň,gymmatlyklaryň we baýlygy nyşany bolup durýar. Ýaşayş durmuşy bu ýerde XVIII-nji asyryň ahylarlaryna çenli,ep-esli ýokary bolup,şäherleri san taýdan Ýewropanyňkydan agdaklyk edýärdi.Londanda,Parizde,Wenesiýada we Florensiýada Günbataryň iň iri şäherlerinde XVIII-nji asyr takmynan 100-müň adamdan ybarat ilat bolan bolsa,eýýäm şu döwürde Hytaýda XI-asyrda 500-müň adamdan,1-mln adama çenli ilaty bolan şäherler,arap Gündogarynda bolsa 300-400-müň adamly şäherler bolupdyr.XIII-nji asyrda ýaşap geçen belli meşhur Wenesiýaly täjir Marko Polonyň ildeşleriniň onuň baglara büreliپ outran,400-ýüz atlary saklap biljek düşelgeler,doly taýarlykda saklap bilýän,poşdoýaly dwarla-çörek ambarlary, hasylsyzlyk ýllarynda halk köpçüligine paýlap bermek üçin däne saklanýan ambarlar,50-müň adam ýerleşýän ägirt uly bazarlar hakyndaky hekaýatlaryna

ynanmandyrlar düşünikli bolsa gerek. Ol köp ýyllap Hytaýda ýaşaýar. Bu zatlaryň hemmesi şol wagtky Yewropa hakykatyna şeýle bir ters gelipdir welin, syýasatçynyň fontozýer hasaplaýarlar. Orta asyrlaryň derejesine garanyňda Gündogaryň iri şäherlerinde hünärmentçilik örän ýokary bolupdyr. Yewropa Gündogarda ýüpek farwor önümlerini, ýarag, nâz-nygmat satyn, alyp, uzak wagtlap onuň öwezini berere önümi bolnandyr. Haçanda 1793-nji ýyl Hytaýa Angliýadan söwda hakynda tekliplilen resmi topar gelende, imperator tekepir onuň ýurdunyň iňlis önümlerine mätäç dældigini aýdypdyr.

Şol bir wagtyň özünde orta asyrlarda Gündogarda ýaşaýyş rahat bolmandyr. Onuň syýasy kartasy, ylaýtada islam siwilizasiýasynyň dörän wagtyndan başlap birnäçe gezek gaýtadan berilýär. Köne imperiýalar dargap, olaryň ornuna täze döwletler döräpdir. Çarwadarlaryň ordalary medeniýetiň köne ojalaryny weýran edip, siwilizasiýanyň ýaşamagyny howp astynda goýupdyr. Haçanda Günbatar Ýewropa XII-nji asyra çenli bu howpdan halas bolan bolsa, Gündogar bolsa uzak wagtyň dowamynda çarwalar bilen göreşi dowam etmeli bolýar. Ähli orta asyr siwilizasiýalarynyň taryhy umumy häsiýete eýe bolup, şol bir wagtda bu döwrüň köpdürliligi hem aýdyň kesgitlenýär.

Gündogar ýeketäk bitewiligi özünde jemläpdir çarwa taýpalar bilen, oturmly medeniýetiň uly aratapawut bolup, gadymy siwilizasiýalaryň taryhy yollary (hindi we hytaý) (dürli) bilen VI-VII-nji asyrdan dörän täze siwilizasiýalaryň (ýapon, arap) dürli başga bolupdyr. Olaryň gaýtalanmaýan özboluşlylygy köp sanly faktorlaryň täsirinden döräp, kemala gelip, olaryň arasynda halas ediş dinleri, olaryň döreden gymmatlyklar ulgamy, döwletlilige täsir edip, resmi ideologiýany, adamlaryň dünýägarayşyny olaryň

özlerini alyp barmagyna,zähmet etikasyna we ş.m esasy orny eýeleýär.Redýard Kipling-iňlis ýazyjysy Nobel baýragynyň eýesi. Biziň günlerimizde Günbatar we Gündogar erki aragatnaşykda,özara biri-birlerini baýlaşdyrýar.

R.Kipling 1865-nji ýylda Bombeýde eneden dogulýar.Iňlis ýazyjylarynyň köpüsi Hindistanda dogulýalar.Köp iňlisler üçin bu öňki koloniýa ikinji watany bolup durýar.Ol Hindistan meni döretdi diýip bellemek bilen Hindistany çäksiz söýýändigini belleýär.Kipling we Hindistan biri-birleri üçin dörän.Hindistan Kipling üçin gymmatly maglumat berip ony,ýazyjy höküminde döredýär.

1880-nji ýyl Angliýa ugrunda ilki Hytaýa,Ýaponiýa,Gankonga we Amerika baryp,Angliýa dine 1889-nji ýylyň oktyabrynda baryp ýetdi. XIX-asyrda Gündogar ýurtlaryň syýasy,ykdysady,medeni ösüş we olaryň aýratynlyklary barada,onuň düýbinden Günbatardan tapawutlanýandygy barada bellikler edýär.

Ol 1936-njy ýylda Angliýanyň günbatarynda fassseks graflygynda aradan çykýar.

Hindistan,meniň Hindistanym.

Häkimiýet bilen jemgyýetiň arasyndaky gatnaşyklara baha berip XV-nji asyryň nemis filosofy F.Gegel şeýle yazýar.Gündogarda,has takygy Hytaýda erkinlik bilen gulçulygyň arasynda uly ara tapawut ýok,imperatoryň öňünde hemmeler deň ýa-da başgaça hemmeler birmeňzeş hukuksyz.Elbetde Hytaý jemgyýeti Günbatar Ýewropanyň gazanan hukuklaryny gazanyp

bilmeýär. Muña garamazdan döwlet syýasatynda gatnaşyp bilýän gatlaklar döräp häkimiýet olaryň pikirlerini diňlemeli bolýar.

Hytaýda köp şäherler öz-özünü dolandyryş hukugyny gazanyp bilmeýär. Erkinligiň merkezi hasaplanýan şäherler Yewropada, Hytaýda döwletiň berk gözegçiligi astynda bolup durlar.

Hytaýda köpçülikleýin jogapkärçilik düzgüni giňden ýaýrapdyr. Hytaýda maşgala garyndaşlyk gatnaşyklary ägirt uly güýje eýe bolupdyr. Uly kalonýalar özlerine köp maşgalalary, baý, garyp, birikdirip güýçli berk guramany emele getirip olar özara raýatdaşlyk we özara kömek pirinsiplerine eýe bolupdyr. Olardan başgada dürli obadaşlyklar gizli jemgyýetler, sektalar bolup, hakyky social güýç bolup häkimiýet olar bilen ylalaşyk gazanmaga güýçleriň deňagramlygyny döretmeli bolýar. Hytaý jemgyýetinde deň mümkinilikler pirinsipi hereket edipdir. Özüniň gelip çykyşyna seretmezden her kim çinownik bolmaga başgaça aýdanymyzda Hytaý jemgyýetiniň ýokary gatlagyna girmäge mümkinçilik alýar.

Hytaýda orta asyrlarda hakykatdan hem gaýtalanmaýan býurokratik operat döredilip derejeler şahasy mertebä bagly bolupdyr.

Buddizm Hindistanda döräp, hindileriň ynançlarynda we dinin garaýyşlarynda görnükli yz galdyrýar. Orta asyrlarda buddizimiň täri gaçyp we onuň ornuny induizm peýda bolupdyr. Bu din ýer ýüzünde ýaşaýan hiç bir jandara zeper ýetmezligi öwredipdir.

XIII-nji asyryň başlarynda Hindistana yslam dini hem ýaýrap başlaýar.**Beýik** Magollar döwleti döwründe yslam dini demirgazyk Hindisdanda köpçülikleýin ýaýraýar.

Hindisdanda ylym-bilim ösüpdür. Hindi alymlary sanamagyň onluk hasabyny oýlap tapypdyrlar.

Hindisdanyň şäherlerinde obserwatoriýalar bolupdyr.Lukmançylyk baradaky kitaplarda adam bedeniň,içki organlarynyň gurluş jikme-jik beýan edilip,Lukmanlar hirusgiýa enjamlarynyň 200-e çenlisini we agryny aýyryan serişdäni peýdalanylýp çlşyrymly bejergini geçirmegi başarypdyrlar.Keseli anyklamak üçin bedeniň gyzgynlygyny pes ýürek gandanamlarynyň uruşyny ölçäpdirler,derini we diliň reňkini gözden geçiripdirler.

Hindisdanyň binägarçiligi gurluşyklaryň öränpöhdürliligi bilen tapawutlanypdyr.Orta asyrlardan köp ybadathanalar weköşkler saklanyp galypdyr.Ybadathanalar gaýalaryň ýüzünde ,sonar dag gowaklarynda gurulypdyr.Ajantadaky (Merkzi Hindisdanyň) iň meşhur gowak ybadathanalarynyň 9-njy asyryň dowamynda gurupdyrlar.

Agra şäherinde meşhur Täçmahal aramgähi bütün dünýä meşhur.Onuň ajaýyplygy üçin oňa “Hindistanyň dürdänesi”diýip at ber ipdirler.

Hindistanyň sungaty orta asyr Gündogar ýurtlarynyň ustalarynyň iň oňat gazanan üstünliklerini özünde jemläpdir.

Tema. Gadymy Gresiyanyň siwilizasiýalary

1. Alymlar dünýäniň nähili dörändigini bilmäge çalyşýarlar. Grekleriň tebigaty syn-lamagy, birentek ýurtlara syýahatlary, Gadymy Gündogaryň ylmy bilimleri bilen tanyş-maklyk Gresiyada tebigat hakyndaky ylmyň ösmegine ýardam beripdir.

B.e.öň VII-VI asyrlarda Milet, şeýle hem Egeý deňziniň gündogar kenarýakasynnda ýerleşen *Ioniýa* oblastynyň şäherleri grek ylmynyň merkezleri bolupdyrlar. Ioniýanyň alymlary diňe bir özleriniň tebigata eden gözegçiliklerini ýazyp beýan etmek bilen çäklenmän, eýsem olary düşündirjek bolup, olaryň sebäplerini biljek bolup hem çalşyp-dyrlar. Alymlaryň birleri bütün tebigatyň başlangyjy suw diýip hasap etseler, beýlekileri howa, ýene birleri – ot diýip hasap edipdirler.

2. Demokritiň taglymaty dini ynançlary opurýardy. Ioniýaly alymlaryň işini Afinyda ýaşan beýik akyldar *Demokrit* dowam etdiripdir. Ol tebigaty çuňňur öwrenipdir, birentek halklaryň ylmy bilimleri bilen tanşypdyr. Demokrit dünýäniň iňňän kiçijik bölejiklerden *atomlarda*an düzülendigi hakyndaky hoş pikiri aýdypdyr. Ol adamyň hamala ölmeýän ruhunyň bardygyny hakyndaky pikiri inkär edipdir, diniň döremegini bolsa gadymy adam-laryň tebigatyň gazaply güýçleriniň önünde alaçsyzlygynyň we gorkmaklarynyň netijesi diýip dogry düşündiripdir.

Demokritiň hudaýa we ruhuň ölmeýändigini bolan ynamy opuran taglymaty diniň tarapdarlarynyň elhenç gaharlanmaklaryna sebäp bolupdyr. Olar Demokritiň garaýyşlaryny ýalana çykaryp bilmändirler-de onuň eserlerini ýok etmäge, oňa eýerýän-leriň bolsa “birlerini jezalandyryp öldürmäge, beýlekilerini gamçy bilen

ýenjip, zyndanlara salmaga, ýene birleriniň graždanlyk hukugyny almaga”çagyrypdyrlar.

Lukman Gippokrat Demokritiň zamandaşy we onuň işini dowam etdiriji bolupdyr. Gippokratyň taglymaty boýunça lukman adamyň keselini onuň organizminden kowup çykarman, omy organizmiň ýeňip geçmegine kömek etmelidir. Gippokratyň we onuň şägirtleriniň berhiz tutmak, dermanlar we operasiýalar hakynda ýazan işleri medisinaryň ösmegine uly goşant bolupdyr.

3. Aýry-aýry ylmy bilimlerden ylmlara tarap. B.e.öň IV asyryda ýaşan alym *Aristotel* öz bilimlilikiniň täsin derejede giňligi bilen tapawutlanypdyr. Ol şol wagta çenli toplanan ähli ylmy bilimleri aýry-aýry pudaklara bölüpdir we özbaşdak ylmlara birleşdiripdir. Şunuň bilen hem dünýä ylmyň ösmeginde öňe uly ädim edilipdir. Ylmlara *Aristotel* şeýle at beripdir: botanika - “ösümlik” diýen, fizika - “tebigat” diýen syýasat - “döwlet” diýen grek sözünden gelip çykypdyr.

Aristotel b.e.öň IV asyryň öňde baryjy beýleki alymlary bilen bilelikde, Ýer şar görnüşinde bolup, dünýäniň merkezinde ýerleşýär, Gün hem-de ýyldyzlar bolsa Ýeriň daşyndan aýlanýarlar diýip hasaplapdyr.

4. “Taryhyň atasy”. B.e.öň V asyryda taryh ylmyň düýbi tutulyp başlanypdyr. Ellinle-riň kuwwatly Persiýadan üstün çykyp, gazanan ýeňişleriniň ýadygärligini nesillere ýetirmek üçin, Geradot grek-pars uruşlarynyň taryhyny ýazypdyr. Ol dñe bir uruş hereketleri hakynda däl-de, eýsem olara gatnaşan halklaryň taryhy hakynda hem gürrüň ber-megi özüni wezipe edip goýupdyr. Geradot öz kitabyňy şeýle sözler bilen başlapdyr: “Ellinleriň we beýleki halklaryň bitiren beýik hem-de mynasyp

işleri mälüm bolman galmasyn diýen maksat bilen Geradot şu maglumatlary ýygnady hem-de ýazdy”.

Geradot öz işine material ýygnamak üçin ençeme ýurtlara aýlanydyr. Ol golaýda bolan wakalar hakynda we uzak geçmiş hakynda öz görüp eşidenlerini hem-de ýerli ila-tyň beren gürrüňlerini ýazypdyr. Geradotyň “Taryh” diýen kitaby Gresiýanyň we Alyn-ky Aziýada, Müsürde hem-de biziň ýurdumyzyň günortasynda ýaşan halklaryň gadymy taryhy baradaky biziň bilimlerimiziň örän möhüm çeşmeleriniň biridir. Geradotyň ylmy işlerine baryp gadym zamanda örän ýokary baha berlenligi sebäpli, oňa “*taryhyň atasy*” diýip at beripdirler.

5. Grek mekdepleri. Gul eýeçilik demokratiýasynyň aňry baş derejede ösen wagty Gresiýadaky iň gowy mekdepler Afinyda bolupdyr. Öz hukuklaryny amala aşyrmak we borçlaryny berjaý etmek üçin graždanlara sowat gerek bolupdyr.

Erkin grekleriň ogullary ýedi ýaşyndan başlap mekdebe gatnapdyrlar. Senetçileriň we daýhanlaryň çagalaryna diňe okamagy we ýazmagy öwredipdirler; olar ýaş wagtyndan başlap öz ene-atalaryna kömek bermeli bolupdyrlar. Baý adamlaryň çagalary 18 ýaşyna çenli gimnasiýalarda okamagyny dowam etdiripdirler.

Grek mekdeplerinde okuwçylar Gomeriň, Gesiodyň we beýleki şahyrlaryň goşgulary-ny ýat tutupdyrlar. Poemalarda on müňlerçe setiriň bardygyna garamazdan, grekleriň birentegi “Iliada” we “Odiseýa” poemalaryny ýatdan bilýär ekenler.

Okuwçylar köplenç ýüzüne ýukajyk mum çalnan tagtajyklaryň ýüzüne ýazypdyrlar. Ujy ýiti metal taýajyk – *stil* bilen mumuň üstünde harplary çyrmaşdyryp ýazypdyrlar. Stiliň beýleki tarapy kütäk eken; onuň bilen ýazanlaryny öçürýän ekenler.

Çagalar we ýaş ýigitler tans etmegi, aýdym aýtmagy, lira çalmagy öwrenipdirler; grekler aýdym aýdyp we tans edip bilmeýän adamy bilimli adam hasaplamandyrlar.

Grekler oglanlary merdana, çalasyn hem güýçli edip terbiýelemeklige uly üns beripdirler. Mekdep söweşijileri taýýarlaýar eken; okuwçylar ulandygyça ylgamak, göreşmek, bökmek, diska we naýza zyňmak bilen köp meşgullanypdyrlar.

Uly ýaşlylary görenlerinde olar bilen hoşamaý bolmagy we köçede olara ýol bermegi okuwçylardan berk talap edipdirler. Ýalta we gulak asmaýan okuwçylary gaýyş we gam-çy bilen ýençýär ekenler.

Bilim almak, gullar üçin elýeterlik bolmandyr. Gyzlary okatmak üçin hem mekdepler ýok eken. Olara diňe öýde el işini we hojalygy ýöretmegi öwredýär ekenler.

1. Teatryň döremegi we gurluşy. Ekerançylar Dionisiň hormatyna geçirilýän baýram-çylyk günleri obalaryň we şäherleň köçelerinde dabaralar gurapdyrlar. Olar Dionis hakyndaky rowaýatlary aýdym edip aýdypdyrlar, rowaýatlardan tutuş sahnalary oýnap görkezipdirler. Dionisiň hemralary bolan satiralary şekillendirip görkezmek üçin olar geçi derilerini geýipdirler. Ýygy-ýygydan şadyýan degişmeler arkaly şäheriň ýa-da oba-nyň graždanyny gülkünç ýagdaýda şekillendiripdirler. Çykyş edýänleriň daşyna tomaşa-çylar

üüşüpdır.Tomaşaçylara amatly bolar ýaly, oňny baýryň eteginde görkezipdirler,to-maşaçylar bolsa baýryň ýapgydyna çykyp oturypdyrlar.

Baýryň eteginde çadyr dikipdirler, oňa grek dilinde “*skene*” diýipdirler.Akterlar onuň içinde geýimlerini çalşyrýar ekenler.Soň-soňlar çadyra Derek kiçeňräk jaý gurup başlapdyrlar. Oýun görkezilende oňa dekorasiýa asypdyrlar.Kendir matanyň ýüzüne çe-kilen birki sany sütün ybadathanany,iki sany agaç bolsa tokaýy aňladypdyr.Jaýyň “*skene*” diýen ady saklanyp galypdyr.Onuň önünde meýdança gurupdyrlar,oňa “*orhest-ru*” diýýär ekenler. Onuň üsünde актерlar we hor çykyş edýär eken.Baýryň ýapgydynda tomaşaçylar üçin oturgyçlar edipdirler, ilki agaçdan, soňlar bolsa daşdan edipdirler.

B.e.öň V-IV asyrlaryň aýagynda oýun görkezmek üçin üsti açyk şeýle teatrlar ähli grek şäherlerinde diýen ýaly gurlupdyr.Teatr grek sözi bolup,ol “tomaşa görkezilýän ýer” diýilidigidir.Afınyda teatr Akropolyň ýapgydynda gurlupdyr, oňa 17 müň tomaşaçy sygýar eken.

2. Grek teatrynda актерlar we hor. Teatrlarda oýun ýylda 2-3 gezek görkezilýär eken we üç günläp irden agşama çenli dowam edýär eken.Her gün birnäçe pýesa görkezilýär eken.

Erkek adamlar aýal-gyzlaryň roluny hem ýerine ýetirýär ekenler.Akterlar ýatdan sygyr, aýdym aýdypdyrlar, tans edipdirler.

Akterlar öz ýerine ýetirýän roluna laýyk gelýän: aýaly we erkegi,gahar-gazaby,ýalbar-magy,şadyýanlygy hem sussupesligi aňladýan maskalary geýýär ekenler.Mazaly rankle-nen maskalar ägirt uly teatryň yzky hatarlaýndan hem oňat görnүpdır. Pýesanyň

gidişin-de akterlar öz maskasyny çalşyrýar ekenler. Akterlar özüni uzyn görkezjek bolup aýratyn tikilen, aşagy galyň aýakgap geýýär ekenler.

Hora gatnaşýanlar hem maska geýipdirler. Pýesanyň mazmunyna laýyklykda olar şäheriň kethudalaryny hem, gyzlary hem, hatda guşlary hem şekillendiripdirler. Hor pýesadaky hereket edýän adamlaryň etmişlerine özüniň garaşsyny: ýazgarmagy, makullamagy, duýgudaşlyk etmegi hem beýän edipdir. Ýatdan goşgy, aýdym aýtmak, hora gatnaşýanlaryň sazlaşykly hereketi muňa hyzmat edipdir.

3. Tragediýa. Gadymy grek rowaýatlary teatr üçin iňňän baý, aýdyň material bolup hyzmat edipdir.

Tragediýalar diýilýän pýesalar rowaýatlar esasynda ýüze çykypdyr. Tragediýa diýen söz “geçileriň aýdymy” dymegi aňladypdyr. Adatça tragediýada hereket edýänler rowaýatlaryň gahrymanlary eken. Tragediýalarda olaryň arasyndaky ýiti göreş, olaryň edermenligi, hesreti we köplenç heläk bolşy şekillendirilipdir.

Afıny ýazyjysy *Eshil* tragediýalaryň ilkinji görnükli awtory bolupdyr. Onuň ýazan tragediýalarynyň biri “Zynjyr bilen baglanan Prometeý” diýlip atlandyrylypdyr. Tragediýa-da Zewsiň buýrugy boýunça Gefest Prometeýi zynjyr bilen gaýa baglap, onuň kükregini demir çüý bilen deşýär. Prometeý özüniň adamlara ot getirip berendigini, olara oý gurmagy, haýwanlary eldeki etmegi, “sanamak ylmyny we hat-sowat” öwredenligini hora gürrüň berýär. Munuň üçin Zews Prometeýe gahar-gazap edipdir.

Promoteý geljekde Zewsi kimiň häkimiýetinden mahrum etjekdigini hem bilýärmiş. Germes şu syry aýtmasa elhenç jebri-jepa beriljekdigi bilen Zewsiň adyndan Promoteýe haýbat atypdyr. Hor hudaýlary ýazgarypdyr, Promoteýe duýgudaşlyk bildiripdir, emma ony geçirimli bolmaga yrjak bolupdyr. Promoteý bolsa “Zewsiň hyzmatkärine” ruhube-lentlik bilen şeýle diýipdir:

Hiç bir jeza bilen, mekirlik bilen
Zews maňa syrymy aýtdyryp bilmez.
Goý, ýyldyrym bolup, böwrümden geçsin,
Goý, ol arlabersin, sarsdyryp ýeri,
Ak ganat ýel bolup, baglasyn gögi,
Goý, egsan eýlesin bütün dünýäni,
Meni syndyrmaz ol, aýtmaryn oňa
Kim sebäpli häkimlikden dynjagyn.

Tragediýa gök-gürläp ýyldyrm çakyp durka gaýany zynjyra bagalanyp goýlan Promoteý bilen birlikde ýer ýuwandygyny bilen tamamlanýar.

B.e.öň V asyryň beýleki bir grek ýazyjysy *Sofoklyň* ýzan tragediýalarynyň arasynda “Antigona” tragediýasy tomaşaçylara has uly täsir edipdir, ol Afıny teatrynda goýlupdyr.

Grek tragediýalary batyrgaý, merdana, öz Watanyňa wepaly, borjuna ygrarly adamlar-ry taryplapdyr, rehimsizligi, gedemligi hem-de galplygy ýazgarypdyr.

4. Komediýalar. Gülküli çykyşlardan *komediýalar* - keýip göteriji pýesalar emele gelip-dir. Komediýa diýmek “şadyýan obalylaryň aýdymy” diýmegi aňladypdyr.

Komediýalar tomaşaçylary diňe şatlandyrmak bilen hem çäklenmändir. Olarda urşy dowam etdirmek ýa-da ýaraşyk baglaşmak ýaly şol wagtlar graždanlary tolgundyryýan meseleleriň öňe sürilýän wagtlary seýrek bolmandyr. Halk ýygynagynda başlanan göreş teatrda dowam etdirilipdir. Komediýalaryň awtorlary öz garşydaşlaryny kezzap, ýalançy, körzehin adamlar keşbinde görkezipdirler. Tomaşaçylar oýna gatnaşýan adamlaryň öz zamandaşlaryndan kimdigini dessine aňýar ekenler.

Afinyly *Aristofanyň* komediýalary akyl jähtden özüniň ýitiligi, gazaply kinaýalylygy bilen tapawutlanypdyr.

5. Grek tomaşaçylary teatrda. Grekler teatry örän gowy görýär ekenler. Olar oýun görkezilýän günler öz iýjek-içjek zatlaryny ýany bilen alyp, daň atan badyna teatra gelipdirler. Afinyda görkezilýän oýunlary görmek üçin beýleki şäherlerden köp adam gelýär eken. Talap ediji tomaşaçylaryň müňlerçesiniň göwnünden turaýmak aňsat iş däl eken. Olar özleriniň pýesany, akterlaryň çykyşyny makullaýandyklaryny ýa-da makul-lamaýandyklaryny bildiripdirler.

Oýun görkezilip bolandan soň aýratyň komissiýa tomaşaçylaryň pikirini nazara alýar eken, iň gowy pýesalaryň awtorlaryndan we

akterlardan kimiň ýeňendigini belleýär eken. Olary wenoklar we gymmatly sowgatlar bilen sylaglaýar ekenler.

Pýesalaryň awtorlary iňňän uly hormata eýe bolupdyrlar. Afıny teatrynda awtorlara ýadygärlikler-statuýalar oturdylypdyr.

Gresiýada teatry uly ýaşlylaryň mekdebi diýip atlandyrypdyrlar. B.e.öň V asyrda ýaşan bir akyldar tragediýalaryň awtorlaryny“ parasatlygyň serdarlary” diýip atlandy-rypdyr.

B.e.öň V-IV asyrlarda ellin sungaty ýokary derejede gülläp ösüpdir. Onda gul eýeçilik demokratiýasynyň ösüşi, erkin ellinleriň döp-dessurlary, garaýyşlary we halaýan zatlary aýdyň görkezilipdir. Grekler Afınyny öz ýurdunyň iň gyzel şäheri hasaplapdyrlar. Gady-my ýazyjylaryň biri şeýle diýipdir: “Eger sen Afınyny görmedik bolsaň, onda sen tentek eger görübem oňa haýran galmadyk bolsaň, onda sen - eşek, eger sen meýletinlik bilen ol ýerden giden bolsaň, onda – göhert!”

1. Grek sütünleri we portikleri. Grekler gürrüň etmek we dynç almak üçin, adatça, *portikleriň* saýasyna ýygnanýar ekenler. Gadym wagtlar olar agaç sütünli bassyrma ýaly zat eken. Portikler günortanyň ýakyp barýan gün şöhlelerinden gorapdyr, emma aşagyna ýygnananlar adamlara salkyn şemally ýerde oturmaga päsgel bermändir.

Soň-soňlar bolsa agaç sütünlere derek daşdan, köplenç mermerden sütün edip başlap-dyrlar. B.e.öň VI-V asyrlarda sütünleriň iki hili görnüşinden peýdalanyapdyrlar. Göýä daş poldan gögerip çykan ýaly bolup, ýokarsy ýönekeý plita bilen tamamlanýan kuwwatly sütünlere *dori* sütünü diýýär ekenler.

Olary güýçli adamyň eginlek şekiline deňäpdirler. Has syrdam sütünleriň ýokarsynda goçuň towlanyp giden şahyny ýadyňa salýan gelşikli ýasalan nagyşly çykgydy bar eken. Şeýle sütünlere ioniýa sütünleri diýip atlandyrypdyr-lar,olary görmegeý zenanyň şekiline deňeýär ekenler. Grek arhitekturlary jemgyýetçilik jaýlaryny guranlarynda sütünleri we portikleri giňden peýdalanyppdyrlar.

2. Jemgyýetçilik jaýlarynyň arhitekturasy. Grekler öz şäherdöwletiniň jemgyýetçilik ýerleriniň we jaýlarynyň: ybadathanalarynyň, agoranyň, gimnasiýalaryň gözelligi hem-de belent mertebesi hakynda örän aladalanyppdyrlar. Döwlet gaznasy ybadathanalary saklanypdyr. Şäheriň esasy baýramçylyklary hem hut şol ybadathanalaryň ýanynda dabara bilen geçirilipdir. Şonuň üçin hem ellin arhitekturasynyň esasy sypatlary ybadat-hanalaryň gurluşygynda has doly ýüze çykypdyr.

“Hudaýyň ýaşaýan jaýy” hasaplanylýan ybadathana göni burçlar esasynda planlaşdyrylypdyr. Onuň çar tarapynda portikler bar eken. Ybadathananyň ýokarsy eşegarka eken, öz insiz taraplarynda ol karniz bilen bilelikde üçburçluga - *frontony* emele getiripdir. Ybadathana beýleki jaýlardan has saýlanyp görner ýaly onuň fundamentini belent galdyrýar ekenler. Ybadathananyň daşyny we içini skulpturalar bilen bezeýär ekenler.

3. B.e.ön V-IV asyrlarda grek statuýalary. Gadymy taryhçylaryň biri bälçiräp,Afyny-da statuýalar adamdan köp diýipdir. Grek şäherleriniň diňe bir ybadathanalarynda däl, eýsem köçelerinde we meýdançalarynda hem statuýalar oturdylypdyr. Skulptorlar olary agaçdan kesip ýasapdyrlar,mermerden ýonup ýasapdyrlar,bürünçden goýupdyrlar. Mer-merden ýasalan statuýalar adam bedenine meňzeş reňk bilen reňklenipdir, бүрүнç

skulp-turalary bolsa reňkli daşlardan göz ýasapdyrlar. Käbir agaç statuýalaryň daşyna adam bedeniniň reňkine meňzeş pil süňkünden ýasalan plastinkalar ýelmenipdir. Skulptorlaryň ussatlygy zamandaşlary şeýle bir geň galdyrypdyr welin, olar statuýalar hakynda şeýle ýazypdyrlar: “ol diri”, “ol dem alýar”, “geplejek bolup dur”.

B.e.öň V asyrdan skulptorlar adamlaryň hereketini şekillendirmegi öwrenipdirler: olary ylgap barýan, söweşýän, diska ýa-da naýza zyňýan edip şekillendiripdirler.

Afina skulptory *Mironyň* döreden “Disk zyňyjy” statuýasyny synlaňda edil häzirkiň özünde ol dikelp, onuň muskallyk goly bat alyp, diskany uzaga zyňaýjak ýaly bolup görünýär.

4. Ellin skulptorlary kimi şekillendiripdirler we öz eserleri arkaly näme aýtmak isläpdirler. Öz eserleri üçin gahrymanlaryň, hudaýlaryň, hudaý aýallaryň şahyranas obrazlaryny we tutuş giden sahnalary skulptorlar gadymy rowaýatlardan, poemalardan alypdyrlar. Olar hudaýlary-da, gahrymanlary-da, öz zamandaşlaryny-da gözəl görkli adamlar, bedeni sazlaşykly ösen, görmegeý adamlar keşbinde şekillendiripdirler. Olar öz eserlerinde adamyň nähili bolmalydygyny görkezmek isläpdirler. Eger adam gözəl görk-li bolmasa, onda muny ellinler tebigatyň ýalňyşlygy diýip hasap edipdirler we sungat ýalňyşy düzetmelidir diýipdirler.

Skulptorlar adamyň diňe bir gözelligini däl, eýsem merdanalygyny, edermenlik görkezmäge taýýardygyny hem görkezmäge çalyşypdyrlar. Gomeriň söweşýän gahrymanlaryny şekillendirmek bilen, olar Watanyň garaşsyzlygyny goran öz zamandaşlaryny şöhratlandyrypdyrlar. Skulptorlar Zewsiň hem Poseýdonyň dabaraly şekillerinde şäher-döwletiň parasatly

häkimleriniň nähili bolmalydyklaryny görkezipdir. Ellinler öz Watanyň şöhratlandyran graždanlaryň: serkerdeleriň, şahyrlaryň, ýaryşlarda üstün çykanlaryň statuýalaryny şäheriň hormatly ýerlerinde goýupdyrlar.

5. Wazalaryň ýüzüne çekilen žiwopis hem-de toýundan ýasalan statuýajyklar. Jem-gyýetçilik jaýlaryndan tapawutlylykda, grekleriň ýaşaýyş jaýlary ýönekeý eken.Ýöne olar jaýlaryny wazalar we toýundan bişirilip ýasalan kiçeňräk statuýajyklar bilen beze-megi gowy görüpdirlar.

Wazalaryň formalary dürli we owadan bolupdyr.Suratkeşler wazalaryň ýüzüne öz za-manynyň ýaşaýşyndan, rowaýatlardan, Gomeriň poemalaryndan, tragediýalardyr kome-diýalardan sahnalary çekipdirler.

B.e.öň VI asyrda gyzgyllyrak toýunyň ýüzüne şekilleri gara lak bilen çekipdirler, şeý-le wazalara *gara şekilli* wazalar diýilýär.

B.e.öň V asyrda şekiliň düşegini gara lak bilen reňkläp, onuň özüni bolsa toýunyň tebegaty reňkinde taýýarlapdyrlar.Şeýle wazalara *gyzyl şekilli* wazalar diýip atlandyryp-dyrlar.

Gadymy ýazyjylar tagtalaryň ýüzüne söweşleri, poemalardan alnan bölekleri şekillen-dirýän freskalaryň (agyşlaryň), suratlaryň Gresiyada döredilendigini habar berýärler.El-lin sungatynyň beýleki birentek eserleri ýaly, şol suratlaryň hemmesi diýen ýaly ýok edilipdir.

B.e.öň V asyrda ellin sungatynyň esasy merkezi Afinyda ýerleşipdir. Attikada ýasalan wazalar Gresiyada iň gowy wazalar hasap edilipdir.

Elladanyň iňňän beýik skulptory *Fidiý* Afiny akropolynyň gurluşygyna ýolbaşçylyk edipdir. Şu gurluşa afiny graždanlarynyň birentegi gatnaşypdyr, proektleri halk ýygnagy tassyklapdyr. Akropolda gurlan jaýlar we statuýalar b.e.öňki V asyrdaky grek sungatynyň täji hasap edilýär.

1. Olimpiýa ýaryşlary. Grekler baýramçylyk günleri sport ýaryşlaryny - oýunlary gurapdyrlar. Peleponnesiň gözəl jülgesinde ýerleşen *Olimpiada* geçirilýän oýunlar has-da meşhur eken. Oýunlar Olimpiýa Zewsiniň hormatyna dört ýylda bir gezek geçirilýär eken; oýnuň ady hem şundan gelip çykyapdyr.

Olimpiýa oýunlarynda grekleriň iň güýçli atletleri ylgamak, bökmek, göreşmek, diska we naýza zyňmak, ýumruklaşmak boýunça ýaryşypdyrlar. Ýaşlaryň ýaryşy üçin ýörite bir gün belenipdir.

Dört sany at goşulan kolesnisalarda çapyşmak örän howply ýaryşlar bolupdyr. Aýlawyň arenasynyň daşyna 12 gezek aýlanyp çykmany eken. Atçaparlary kolesnisanyň üstünde dik durup atlary çapdyrýar ekenler. Aldygyna okdurlyp gelýän kolesnisalar köplenç halatlarda öwrümdäki sütüne ýa-da beýleki kolesnisalara degip döwülýär eken. Döwlen kolesnisalara beýlekileriň hem gelip çakyşýan wagtlary bolupdyr. Çapyşyklaryň birinde 10 sany kolesnisadan 8-si çakyşýp weýran boupdyr.

Sudýalar oýunlarda üstün çykanlary zeýtun agajynyň şahalaryndan taýýarlanylýan wenoklar bilen sylaglaýar ekenler. Ýaryşda üstün çykan öz mähriban şäherine gaýdyp gelende, ony şäheriň bütin ilaty garşylaýar eken. Öz Watanyny şöhratlandyrmagynyň şanyna onuň statuýasyny bina edýär ekenler.

2. Olimpiýa oýunlaryna kim gatnaşyp bilipdir. Oýunlarda ýaryşmaga ähli erkin ellin-leriň hukugy bar hasap edilipdir. Ýöne oýunlarda birnäçe ýyllap taýýarlanmaly bolýar eken, emma daňhanlaryň we senetçileriň sport bilen köp wagtlap meşgullanmaga wagty bolmandyr. Şonuň üçin hem oýunlara esasan gurply adamlar gatnaşypdyrlar. Ýyndam atlary diňe iň baý grekler satyn alyp bilipdirler.

Bir gezek bir afimýly örän baý adam dört at goşulan kolesnisalaryň ýedisini ýaryşa iberip, birinji, ikinji we dördünji orunlary eýeläpdir. At çapysygynda üstün çykan diýlip, janyňa howply ýagdaýda ýaryşyp at çapmakda uly ussatlyk görkezen atçapar däl-de, eý-sem atlaryň eýesi hasaplanýar eken.

Aýallara Olimpiýa oýunlaryna gatnaşmaklyk ölüm jezasyny bermek howpy astynda gadagan edilipdir.

3. Olimpiýa oýun oýlanylýan wagtynda. Grekler üçin Olimpiýa mukaddes ýer hasaplanypdyr. Onuň ortarasynda äpet ybadathana bolup, onuň içinde Zewsiň ägirt uly statuýasy duran eken, ony Fidiý ýasapdyr. Statuýa edil Afinanyň Parfenondaky statuýasynyň ýasalyşy ýaly usulda ýasalan eken. Zewsiň ybadathanasynyň töwerek-daşynda bolsa beýleki jaýlar we hudaýlaryň, gahrymanlaryň hem-de oýunlarda üstün çykanlaryň statuýalary ýerleşýär eken.

Olimpiýa oýunlary mahalynda Gresiýada uruşlar togtadylýar eken. On münlerçe adamlar araba münüp, atly ýa-da pyýada, gämilere münüp, Olimpiýa barýar ekenler. Oýunlarda bolsa diňe bir Gresiýanyň özünden däl, eýsem koloniýalardan hem tomaşaçylar ýygnaýar eken. Olimpiýanyň töwereginde çadyrlardan ybarat tutuş giden şäher emele gelýär eken. Ýaryşy

görmek üçin tomaşaçylaryň jülgäniň daşyndaky baýyr-laryň üstünde oturýar ekenler. Olar ýaryşýan atletleri öz batly sesleri bilen ruhlandyrýar ekenler.

Olimpiýa oýunlaryna bütün ellin dünýäsiniň ýyganan müňlerçe diňleýjileriň önünde öz eserlerini okamak üçin ýazyjylardyr şahyrlar gelýär ekenler. Rowaýat görä, Geradot bu ýerde ilkinji gezek “Taryhyny” sesli okap beripdir.

Grekler ýyl hasabyna ilkinji olimpiýa oýunlarynyň bolan wagtyndan başlap ýöredip başlapdyrlar, rowaýata görä, ilkinji Olimpiýa oýunlary b.e.öň 776-njy ýylda bolan eken.

4. Elladanyň medeniýetiniň ähmiýeti. Grek medeniýetiniň gülläp ösen wagtyndan bä-ri 2400 ýyla golaý wagat geçipdir, ýöne ol bütün dünýäde medeniýetiň mundane beýläk-de ösmegine ägirt uly täsir edipdir welin, onuň ähmiýetini biz häzir hem duýýarys.

Grek hat-ýazuwy ençeme elipbiý, şol sanda rus elipbiýi üçin hem esas bolup hyzmat edipdir. Gadymy grekler ylmy ösdürmekde öňe uly ädim ädipdirler.

Gresiýa teatryň watany bolupdyr.

Meşhur grek ýazyjylary Gomeriň, Eshiliň, Geradotyň we beýlekileriň eserleri häzirki zaman dilleriniň ählisine diýen ýaly terjime edildi.

Gadymy grekleriň gurluşyklary we statuýalary nusga bolup hyzmat edipdirler, soňky döwürleriň arhitekturlary we skulptorlary olardan tälim alypdyrlar.

Grek sözleriniň köpüsi häzirki zaman dillerine giripdirler: meselem: “arifmetika”, ”teatr”, ”hor”, ”tragediýa”, ”komediýa”, ”taryh”.

Rus atlarynyň köpüsiniň asly grekçedendir. Meselem, “Pýotr” diýmek grekçe daş diý-mekdir; “Galina”- şemalsyz, asyda deňzi ýüzi, “Alekseý”- goragçy, “Georgiý”- ekeran-çy diýmekdir.

Her dört ýyldan bir gezek olimpiýa oýunlary geçirilipýär. Oýunlar wagtynda ägirt uly fakel ýakylýar. Fakel üçin ody Olimpiýada gün şöhleleriniň kömegi bilen ýakyp, münlerçe kilometrden aşyryp, ýaryş geçiriljek ýere getirilýär.

5. Gadymy grekleriň medeniýet baradaky üstünlikleriniň esasy sebäpleri nähili?

Erkin grekleriň birenteginiň okamaga, ylym we sungat bilen meşgullanmaga, jemgyýetçilik durmuşyna gatnaşmaga mümkinçiligi bolupdyr, çünki has agyr zähmet köp sanly gullaryň üstüne ýüklenen eken.

Gul eýeçilik demokratiýasy mynasybetli şeýle mümkinçilikden aristokratlaryň çäkli topary däl-de, eýsem Gresiýanyň erkin ilatynyň giň gatlaklary peýdalanypdyr. Beýleki grek şäherlerine garanda Afınyda gul eýeçilik demokratiýasy gaty ir berkerar bolup, has doly osüşe eýe bolandygy üçin, ol Elladanyň medeniýet merkezine öwürilipdir.

Adamlaryň has köp mukdar hut şu ýerde medeniýeti döretmeklige gatnaşypdyrlar.

Ellin dünýäsi köp sanly şäher-döwletlere bölünge eken. Emma grek şäherleri özleriniň haýsy ýerde ýerleşýändiglerine

garamazdan, bir-birleri bilen medeni aragatnaşygy saklapdyrlar. Birentek ýurtlara pytran gadymy grekler umumy ellin medeniýetiniň döre-dipdirler, şol medeniýet bolsa goňşy halklaryň medeniýetiniň hem ençeme gazananlary-ny öz içine alypdyr.

Tema. Günbatar Ýewropa siwilizasiýasy orta asyrlarda.

Ýewropanyň “çagalygy”.

Siwilizasiýalaryň taryhynda adamzat ömri ýaly çagalyk aýgytlaýjy ähmiýete eýedir. Ol köp ugrlarda ähli ugrlarda bolmasa-da geljegi kesgitleýär

Jak Le Goff. Häzirki zaman fransuz taryhçysy. Ýewropanyň çagalygy pajygaly gaýnap joşmak ýagdaýynda Halklaryň Beýik göhä –göçligi, biri-birlerine garşylykly düýbünden bir nýere sygmajak dünýäleriň german taýpalarynyň warwar dünýäsi we Rim siwilizasiýasynyň çaknyşmagy esasynda bolup geçýär.

Germablar bilen ilkinji tanyşlyk b. e. öň I asyrdan bolup geçýär. Şol döwür käbir german taýpalary Reýinden geçip, Rim welaýaty Galliýada mekan tutmaga synaşyk edýärler. Ýöne olaryň çozuşlary yza serpidirilýär, meşgul serkerde Ýuliy Sesar olara aýgytlaýjy zarbaurup germanlary Reýiniň aňyrsyna taşlaýar. B e I asyrdan bu derýa boýunça araçäk geçip Rim mülklerini erkin german taýpalarynyň ýerlerinden bölüp aýrypdyr. Ondan aňry Dunaýa çenli, Rim waly dyýlip atlandyrlan araçäk berkitmeleri dowam edýär.

Olaryň bütin ömürleri harby okuwlarda we aw awlamak bilen geçip ir çagalyk döwürden olar gazaply we agyr ýaşayş durmuşyna uýgunlaşdyrylýar

Ýuliý Sezar uruş paraz germanlar hakynda b e
öň I asyrda.

German taýpalary Rimliler bilen golaý ýaşap, rim medenýetini öwrenip, beýleki araçakden uzakda ýaşayanlar bilen deňeşdirilende has siwilizasiýalaşýarlar . Bu parahatçylykly ýaşamaklyk eýýäm II-III asyrlarda Gündogar german taýpalary Gotlaryň aýaga galmagy netijesinde bozulýar. Garadeňiz kenar ýakalarynda mesgen tutup olar şol ýerden imperiýa çapawulçylyk edýärler. IV asyr halklaryň beýik göçhä-göçligi german we german däl taýpalaryň köpçilikleýin süýşmekligi başlanýar. Gündogardan Günbatara baryan Gunnlaryň –türki çarwa taýpalarynyň zor salmagy netijesinde Bestgotlar imperiýasynyň teritorýasynda häzirki Bolgariýada Rimleriň saýuzdaşlary höküminden mesgen tutýarlar. Ýöne eýýäm V asyryň başlaryna olar Italiýa çozup girip 410-ýylda Rimi eýeläp soňra Galliýa göçýärler. Ol ýerde häzirki Tuluz şäheriniň töwereklerinde 418 ýylda ilkinji warwar patyşalygy Rim imperiýasynyň teritorýasynda döredilýär.

V asyrda bolsa Galliýa beýleki german taýpalary (Wandallar, alanlar, swerler) hem Rimiň bestgotlara garşy göreşinden peýdalanyp çozup girýärler. Wandallar has howply bolupdyrlar. Agressiw we wagşy wandallar imperiýa bilen gepleşiklere gelmändir, barha täze ýerleri talap, çapawulçylyk etmegi makul bilipdirler. V asyryň 20-nji ýyllarynda olar Prineý ýarym adasynyň gündogar kenaryndaky deňizýaka baý şäherleri talap soňra bolsa demirgazyk Afrika baryp ýetýärler.

V asyr germanlardan başga imperiýanyň çäklerine meşhur serkerde Atillanyň baştutanlygynda gunlar hem çozuş edýärler. Reýniň orta akymynda ýaşayan Burgynd taýpalary rimlileriň gunlardan ýeňiş gazanmagy netijesinde Ženewa kölüniň

töweregine bölekleýin göçüp barýarlar. Ol ýerde 457 ýyl täze Burgynd korollygy emele gelip tiz wagtdan Rona derýasy boýunça demirgazyga Rowansyň tarapyna mülklerini giňeldýärler. Şeýle pajygaly ýagdaýda iş ýüzünde meşhur waka 476-njy ýylda sessiz-üýnsiz bolup geçýär. Hakyna tutma warwarlar iň soňky Rim imperiýalaryny tagtyndan agdaryp Günbatar Rim imperiýasy özüniň ýaşamagyny bes edýär. Ýöne bu wagt ölçegi köp ýagdaýda şertli hasaplanýar. Hakykatdan Rim imperatorlary öz häkimýetleri has öňräk ýitirýärler.

Şeýle ýagdaýda öňki Günbatar Rim imperiýasynyň territoriýasynyň german taýpalary çozuşlaryny dowam edýärdi. Yzly-yzyna warwarlaryň korollyklary peýda bolýarlar.

439-njy ýylda Wandallar demirgazyk Afrikada korollyklaryny esaslandyrýarlar. 486-njy ýylda demirgazyk Galliýa öň Reýniň aşak akymynda ýaşan Franklar çozup girýärler. VI asyrdan Frank korollygy günorta Galliýadaky ýerleri we Burgundiýany eýeleýärler. V asyryň ortalarynda german taýpalary ýerli Kelt taýpalary bilen uruş alyp baryp Britaniýany işjeň özleşdirip başlaýarlar. Netijede VI asyryň ahyrlarynda Britaniýada 7 sany warwar korollyklary döredi. Warwarlaryň korollyklarynyň döremegi kadaly ýagdaýy emele getirmedi. Täze döwletler öz aralarynda dyngysyz urşlar alyp barýar, olaryň araçäkleri hemişelik däl, ýaşayşlary düzgün bolşy ýaly uzaga çekmeýärdi.

Şeýlelikde 486-njy ýylda Italiýa Ostgotlar çozup girip, tiz wagtdan Westgotlaryň koroly Odoakry agdaryp, giň Ostgot korollygyny döredýärler. Oňa Italiýa, Sisiliýa, Pannoniniň bir bölegi we Illiriýa, birneme soňra Rowans birikdirilýär. Ýöne 555-nji ýyl ony Wizantiýa soňra bu ýerlere beýleki german taýpalary – Langobardlar tarapyndan basyp alypdyrlar.

Bu baş-başdaklyk döwri bolup üstesinede Ýewropada köp sanly german türk, eýran we slowýan taýpalarynyň dyngysyz göçhä-göçlügi bilen üsti ýetirilýär.

Warwarlaryň çozuşlary kem-kemden köşeşýär. Ýöne Günbatar Ýewropada ýagdaý uzak wagtlaп dartgynlylygyna galýar. VIII asyrdan başlap XI asyryň ortalaryna çenli Günbatar Ýewropada Skandinawiýa ýurtlarynyň ilaty bolan uruşparaz normanlaryň çapawulçylyklary eýmenç howp salýardy VII asyryň ahyrynda – VIII asyryň başlarynda ýaş Yslam siwilizasiýasy Ýewropa dünýäsine hüjüm edip, Demirgazyk Afrikada we Ispaniýanyň uly böleginde öz agalygyny ornaşdyrýar.

Günbatarda rim we warwar dünýäleriniň birleşmesinden Emele gelen täze dünýä peýda boldy.

Jak Le Goff. Orta asyr Günbatar siwilizasiýasy Warwarlar täze siwilizasiýanyň berkarar bolmagynda nähili orny eýeleýär. Göräýmäge bu soraga jogap bermek aňsat ýaly. Warwarlar Rimiň siwilizasiýasyny, onuň bilen birlikde köp asyrlaryň dowamynda döredilen siwilizasiýa derejesini hem weýran etdiler. Imperiýanyň heläk bolan ilkinji asyrlaryny „garaňkylyk“ diýlip atlandyrylmagy tötänleýin däl.

Ilat rehimsiz basybalyjylardan, açlykdan horluk çekýär, şäherler boşap galýar, söwda ýatýar. Taşlanan hiç kim tarapyndan işlenilmeýän ýerleriň sany köpeliýär. Döwürdeşleri bir wagt gülläp ösen ýerlere gelen betbagtçylygy ahmyr, ejir bilen beýan edýärler.

Ispaniýa warwarlar çozup girdiler. Ýokanç keselleriň gazaby ondan pes däl. Açlyk şeýle bir elhençdi welin adamlar adam etini iýip başladylar. Şäherlerde, obalarda, willalarda, ýollaryň ugrunda we çatryklarda ol ýa-da bu ýerde hemme ýerde ölüm,

horçulyk, ýangyn, weýrançylyk, gaýgy-gam. Ähliumumy ýangyndan soň Galliýadan diňe tüsse galdy.

Döwürdeşleri V asyryň wakalary barada.

Bu aýylganç wakalara garamazdan „tümlik asyry“ ady bize hemme zady düşündirmeýär. Şol döwürde täze siwilizasiýanyň esaslary goýulýarka nämeler bolup geçýär. Warwarçylygyň derejesi birmeňzeş bolmandyr: Rim imperiýasynyň territoriýasyna nähili german taýpalary çozup giripdir. Meselem: Westgotlar, ostgotlar we franklar uzak wagtlap onuň bilen araçäkde ýaşap, elbetde ýerli halk bilen gatnaşyp, siwilizasiýanyň käbir elementlerini özleşdirýärler.

Ostgot korollygynyda rimlileriň bilim ulgamy hereket edip, warwarlar okaýanlaryň üstüni doldyrypdyrlar. Ostgotlaryň koroly Teodorih sungata we ylma howandarlyk edipdir, onuň köşgünde rim filosoflary, ýazyjylary we taryhçylary döredijilik bilen meşgullanypdyrlar. Teodorihniň permany bilen Rimde, Weronda, Rawennde gadymy gurluşyklar dikeldilýär, täzeleri gurulýar: sirk we teatr tomaşalary gaýtadan dikeldilýär. Teodorih özüni Rim döp-dessurlaryny dowam etdiriji mirasdüşeri hasaplaýar. Ol Wizantiýa imperatoryna öz korollygyny „ikinji“ „gaýtalanmajak“ Wizantiýa ýaly ýeke täk etmek isleginiň bardygyny ýazýar. Ostgotlaryň gülläp ösen döwri V-VI asyr üçin özboluşly, uzagaçekmedik ýagdaý hasaplanylýar.

Rimliler bilen gatnaşyk tejribesi bolmadyk beýleki warwarlar siwilizasiýanyň gazananlaryna başgaça garapdyrlar. Italiýany basyp alan langobardlar antiki medeniýetiň gazananlaryny özleşdirmäge taýyn däldiler. Şonuň üçin hem olaryň basyp alyşlarynyň netijesi weýrançylykly boldy. Eýýäm warwarlaryň

siwilizasiýa giňişligini basyp alandygy möhüm bolup durýardy. Italiýanyň özünde we rim welaýatlarynda suw we ýylylyk geçirijiler gurlup, ybadathanalar we heýkeller bilen bezelen gadymy şäherler ösýärdi. Bu giňişlik Rim medeniýeti bilen iýmitlenen adamlar ýaly, şeýle hem gadymy sosial gatnaşyklar we kanunlar ýaly bir bada ýitip ýok bolup gitmeýär.

Ýöne geljekki günbatarýewropa siwilizasiýasynyň berkarar bolmagy üçin warwarlaryň belli bir derejede kabul eden Rimiň medeni mirasy däl. Onuň çagalyk döwründe möhüm öňe gidişlik feodalizme geçiş bolup geçipdi. Bu çylşyrymly proses warwarlaryň has işjeň gatnaşmagynda ösýär. Elbetde feodalizmiň käbir elementleri Rim imperiýasynyň heläk bolmagynyň öňüsyrynynda (kolonlaryň zähmedi) peýda bolýar. Ýöne täze sosial ykdysady gatnaşyklar Ýewropanyň esasy territoriýasynda warwarlar bilen giňki rim jemgyýetiniň özara gatnaşygyň netijesinde ornaşýar. Feodalizmiň şeýle ösüş ýoluna sintez diýilýär. Sintez grekçeden „birleşme,utgaşma“ diýen manyny berýär.

Sintez nähili bolup geçýär? Rim imperiýasynyň öňki territoriýasynda Rim begzadalarynyň mülkleri bir bölegi ýok edilse, beýleki bir bölegi saklanyp galypdy. Bilşimiz ýaly mülk eýeleri kolonlaryň zähmedinden peýdalanylýp, gullary bolsa ýere berkidip öz hojalyklaryny alyp barmaga mümkinçilik beripdirler. Kolonlar hem ýere berkidilen gullar hem iş ýüzünde kärendeçiler bolupdyrlar. Şeýle mülkleriň golaýynda german obşinalary ýerleşipdir. V-VI asyra çenli German obşinasy bölünip başlanýar, onuň agzalarynyň paý ýerleri bolup ony satyp, satyn alyp, peşgeş berip, miras galdyryp bilipdirler. Başgaça aýdylanda hususy eýeçilik ýaly peýdalanylýpdyrlar. Tokaýlary, boş meýdanlary, öri

meýdanlary obşinanyň köpçülikleýin eýeçiliginde galypdyr. Germanlaryň arasynda obşinanyň dargamagy, ýeri satmak we satyn almak mümkinçiligi iri ýer eýeçiliginiň ösmegine getirýär. Şeýlelikde feodal jemgyýetiniň iki synpy emele gelýär: feodallar-ýer eýeleri we daýhanlar belli bir şert esasynda feodallardan ýer alan daýhanlar, başgaça aýdylanda garaşly daýhanlar. Feodal bilen garaşly daýhany özara şertnama baglaşdyrýar: feodal öz ýerinden daýhanyň zähmedi bolmasa peýdalanyp bilmändir, a daýhanyň bolsa hususy ýeri bolmandyr, ondan başgada şeýle galagoply döwürde harby taýdan goraga ýiti mätäçlik çekýärdi.

Ýöne jemgyýetiň feodallaşmagy Günbatar Ýewropanyň rim we warwar dünýäsiniň birleşmesi bolup geçen sebitlerinde-de dürli temp amala aşýar. Feodalizmiň berkarar bolmagy rim we warwarçylyk başlangyçlar kadalaşan ýerlerinde çalt (Galliýanyň demirgazyk gündogarynda) warwarlaryň rim guleýeçilik mülkleriniň weýran edip bilmedik ýerlerinde (Italiýada) haýal, rim başlangyjy has haýal Britaniýada, (Germaniýada Reýn bilen Elbanyň aralygynda) ýa-da düýbünden ýokdy (Skandinawiýada). Şeýlelikde Demirgazyk Gündogar Galliýada feodalizm VIII-IX asyrlarda, Italiýada X-asyrda, Britaniýada XI asyrdan, Germaniýada bolsa XII asyrlarda berkarar bolýar.

Günbatar Ýewropa siwilizasiýasy özbaşdak, şol bir wagtda bir-birleri bilen ykdysady, syýasy we medeni ugurlar boýunça baglanşykly dürli we örän köp sanly döwletlerden düzülendir. Birleşmäniň bu aýratyn görnüşi birbada emele gelmeýär.

Ilkibaşda Günbatar Ýewropa birnäçe dagynyk, şeýle hem durnuksyz warwarçylyk korollyklardan ybaratdy. Olaryň territoriýalarynda özlerinden başgada medeni derejesi boýunça basybalyjylardan düýpli tapawutlanýan ýerli rim ilaty ýaşaýardy.

German taýpalary bir-birlerinden dili, däp-dessurlary, dini boýunça tapawutlanyp, bitewi däldi.

Ýewropada syýasy bitewilik ideýasy VIII-IX asyrlaryň sepgitlerinde döreýär. Onuň watany Frank korollygy bolup, bu galagoply döwürde iň güýçli we ýaşamaga ukyply döwlet bolup çykdy. Karol Karl Welikiniň (768-814ý) döwründe özüniň iň bir gülläp ösen derejesine ýetip, ol basybalýjylykly syýasaty işjeň alyp barýar. Dürli taýpalary birleşdirip ägirt uly imperiýa öwrülýär. Onuň çäkleri günortada başlap orta Italiýadan demirgazykdaky Ýutlandiýanyň günortasyna, günorta-günbatarda Barselonydan gündogarda Bogem daglary we Wena tokaýlaryna çenli ýerleri öz içine alypdyr. Karl Welikiý we onuň ýakynlary öz täze döreden döwletinde Rim imperiýasynyň gaýtadan döremegini görüpdirlir. 800-nji ýylda Papa Lew III Karly Rim imperatory diýip yglan edip, täç geýdirýär. Ýöne imperiýa Karl Welikiý aradan çykandan soň dargaýar. Werden ylalaşygy boýunça 843-nji ýylda Karl Welikiniň nesilleriniň arasynda 3 bölege bölünýär. Günbatar Frank, Gündogar Frank korollyklaryna we Italiýany, Reýn boýundaky ýerleri öz içine alýan imperiýa (Lotar imperiýasy Karl Welikiniň agtyklarynyň biri) Bu bölünşik häzirki zaman ýewropa döwletleriniň-Fransiýanyň, Germaniýanyň we Italiýanyň taryhynyň başyny başlaýar. Günbatar Ýewropa Rimimperiýasynyň gaýtadan dikeltmek synaşygy german koroly Otton I tarapyndan (936-973ýyllar dolandyryýar) amala aşyrylýar. Italiýa birnäçe gezek harby ýöriş gurap 962-nji ýylda ol Rimde täç geýdirilmegini gazanýar. Şeýdip täze „Rim imperiýasy“ döredilýär. Onuň düzümine Germaniýa, Demirgazyk we Orta Italiýa giripdir. Birneme soňra ony keramatly Rim imperiýasy diýip atlandyryýarlar. Bu bolsa German imperatorlaryna Ýewropa döwletleriniň içerki işlerine goşulmaga papalyga täsir etmäge,

Italiýanyň hojaýyny hasaplama mümkinçilik berýär. Keramatly Rim imperiýasy hakykatda gowşak birleşme bolupdyr. Ol Ýewropanyň syýasy ösüşindäki esasy ugurlara özbaşdak milli döwletleriň saýlanyp çykmagyna päsgel berip bilmeýär. Bu uzaga çeken proses kynçylyklar, urşlar araçäkleri gaýtadan paýlaşmaklyk bilen utgaşyp, hatda orta asyryň ahyrynda-da tamamlanmaýar.

Eýsemde bolsa Karl Welikiniň we Ottam I imperiýaň ýerine birleşdirijiniň wezipesini ýetirip Ýewropada halkara gatnaşyklarynda täze günbatar Ýewropa siwilizasilasynyň we onuň beýik oruntutary Rimiň aragatnaşyklary hakyndaky ideýanyň berkemeginde aýdyň ýüze çykýar. Günbatar Ýewropa siwilizasiýasynyň bitewilik ideýasy Rim katolik buthanasynyň täsir etmeginde kemala gelýär. Rim katolik buthanasy Ýewropanyň syýasy durmuşyny ýokary kadalaşdyryjynyň wezipesini ýerine ýetirýär. Ondan başgada buthana aýratyn hristiançylyk dünýäsiňiň beýleki ýurtlardan aýratyn dini ynançlarynyň bölüp aýyryandygyny aňyna guýýardy.

Ýöne köptaýpaly Ýewropanyň taryhy ösüşiniň bitewiliginiň esasy çeşmesi siwilizasiýasynyň esaslary umumy bolupdyr: antiki miras we warwar german dünýäsi: Ýewropa ýurtlarynyň arasyndaky (syýasy, ykdysady, medeni) gatnaşyklar uly ähmiýete eýe bolup: ol gatnaşyklar bütewi siwilizasiýa sistemasyna birleşdirýär.

Ýewropanyň dürli sebitleri birmeňzeş däl. Her bir ýurtda özgertmeler bolup geçip, olaryň özboluşlulygy bilen tapawutlanýar. Dürli Ýewropa döwletleri bütin siwilizasiýa durmuşyna öz goşantlaryny goşýarlar. Bu bolsa onuň umumy ösüşiniň we uzak ömürliliginiň esasy sebäpleriniň biridir.

Günbatar Ýewropa özüniň taryhy durmuşyny kyn şertlerde başlaýar: Ykdysadyýet weýran edilipdi. Siwilizasiýa derejesi çürt kesik pese gaçypdy, köne merkezleşdirilen döwlet gurluşy ýok edilipdi. Rim imperiýasyny onuň öňki derejesinde dikeltmäge edilen synanyşyk başa barmaýar. Aýry-aýry korollyklaryň içinde döwlet häkimýeti uzak wagtlap gowşaklygyna galýar. Bu bolsa geljekde günbatar Ýewropanyň sossial, ykdysady ösüşiniň aýratynlygyna öz täsirini ýetirip döwlet bilen jemgyýetiň arasyndaky güýçleriň çaknyşygyna täsir edýär.

Döwlet we buthana.

Ýewropa gudratynyň çeşmeleri.

Häkimýet we jemgyýet.

Ýewropanyň taryhynda möhüm gazanalaryň biri hem bu häzirki zaman demokratik ulgamydyr. Taryhçylaryň köpüsi onuň esaslary orta asyrlarda esaslandyryldy diýip belleýärler.

Orta asyr ýewropa jemgyýeti iýorarihiki bolupdyr. Onuň başynda karol durup ähli feodallaryň baştutany hasaplanýar. Soňky derejede iri feodallar we ruhanylar(knýazlar, graflar, arhiýepiskop, ýaniskoplar. Karola garaşly adamlar) Olar mülkleri alyp (kä halatlarda Tutur oblastlary) karola wepalylyk kasam edipdirler. Rysarlar feodallar harby gullugy ýerinde ýetirlendigi we käbir kesgitlenen borçlary ýerine ýetirlendikleri üçin mülk alyp bilipdirler. Şeýle ýerlere mülkler feod diýlip atlandyrylypdyr. Foednesilden nesle geçýän mülk ýerleri emläk eýeçiligi bolup ol harby gullugy ýerine ýetirilendigi ýada harby, pul kömegi berip öz karolyna wepalylyk görkezende berilýän ýer eýeçiligi. Iri feodallaryň öz gezeklerinde wassalar bolup, olar ýerli baronlara

rysarlara öz gezeklerinde paýlap şeýle şertlerde beripdirler. Rysarlaryň waslary bolmandyr. Olaryň garamagynda gönüden-göni daýhanlar bolup, olaryň ýerlerini işläp bejeripdirler.

Orta asyr jemgyýetinde daýhanlar esasy orta asyr öndürjilikleri we köp sanly synp bolupdyrlar. Daýhanlar feodallardan alan ýerlerini öz zähmet gurallary, işçi mallary bilen işläp bejeripdirler. Ýöne ol ýer eýeleri bolmandyr. Hatda paý ýerlerini miras galdyrmaga hukugy gazananlaryndan hem ýer üçin töleg, renta uç görnüşde bolupdyr: barşına, natural ýa-da pul obrogy.

Renta – bu goşmaça önüm bolup daýhanlaryň ýer eýeleri üçin öndüripdirler.

Orta asyr daýhanlary gullardan tapawutlylykda şahsy taýdan erkin bolupmy. Ýagdaý dürli döwürde her hili bolupdyr. Irki orta asyrlarda daýhanlaryň ýere garaşlylygy gazaply şahsy garaşlylygynyň görnüşleri bilen syýasy raýat hukuklaryň kemsidilmegi bilen üsti ýetirilipdir. Feodal daýhanlara jeza berip bilipdir. Olaryň erkinligini goşmaça ýygym bilen çäklendirip nika salgydyny tölemäge mejbur edýärler. Ylaýtada gelin ýa-da ýigit başga hojaýynlara degişli bolanda has-da ýagdaý kyn bolupdyr.

XII – XIII asyrdaky şahsy garaşlylygynyň görnüşini gowşaýar. Barşyna Derek G.Ý. ýurtlarda obrog ilki natural soňra pul görnüşine geçýär. Ýöne bu döwürde hem daýhanlar şahsy taýdan hem erkin hukuk taýdan doly hukukly adamlar bolmandyr.

Orta asyr jemgyýetiniň ilatynyň ýene bir gatlagy şäherliler daýhanlara garanynda öz sanly bolupdyrlar. Feodallar garşy goýlupdyr. Kän orta asyr şäherleri feodallaryň ýerinde ýerleşip

olara boýun bolmaly bolupdyrlar. Başgaça şäherlileriň feodallaryň wassalary bolupdyr.

Şeýlelikde dürli synplaryň we gatlaklaryň arasyndaky gatnaşyklar orta asyr ýewropa jemgyýetinde çylşyrymly özboluşly sosial gapma-garşylyklary döredipdir. Jemgyýetiň iýerarhiýa gurluşy bir baganjakdan beýlekisine geçmegi kynlaşdyrýar. Bu mümkin bolsada

Eýsem-de bu dagynyk jemgyýetde her bir sosial synplaryň içinde berk aragatnaşyk bolupdyr. Orta asyr adamyň bütewiligi bir-birege köpçülik bölegi hasaplapdyr. Adamlary birleşdirýän dürli şertler boýunça umumylyklar köp bolupdyr. Jemgyýetler (başgaça korporasiýa) oba jemagaty monastyrlar, senetçiler sehi, harby družinalar, monahçylyk we ruslar ordenleri urşujy manahlar olaryň agzalary bolupdyr. Orta asyrlarda hat-da ogrularyň ykmandalaryň korporasiýalary düzgüni boýunça öz gaznasy, emlägi, ustawy, aýratyn egin-eşikleri, belgileri bolupdyr. Korporasiýalarda durmuş raýdaşlyk prinsine, özara kömek demokratizmine esaslanypdyr. Ähli meseleler umumy ýygnaqlarda çözülip ýarawsyzlara, garyplara kömek edilýär. Bilelikde naharedinipdirler. Korporasiýalar feodal iýerarhiýanyň esaslaryny ýok etmesede (daýhan we feodal birleşikleriň korporasiýasy ýok). Orta asyr jemgyýetdäki dürli gatlaklara we synplara agzybirlik we güýç beripdir. Kornoratizm esasynda şol döwür üçin jemgyýet bilen häkimýetiň gatnaşyklar arasynda we emele gelýär.

Döwlet häkimýetine garşy durýan belli bir hukuklary gazanan häzirki toparlar (şäherler, feodallar, ruhanylar). Kanun we merkezi häkimýet tarapyndan tassyklanan hukuklary bolup emele getirýär. G.B. Ýewropada üç gatlak: ruhanylar, dworýanlar we

şäher ilaty emele gelyär. Olaryň ýagdaýlary birmeňzeş bolmandyr. Şäherliler hukuk babatynda dworýanlar bilen deňleşip bilmändirler. Daýhanlar soslowiýa bolup bilmändirler. Olar umumy döwlet derejesinde öz hukuklaryny tassykladyp bilmändirler.

Bu nähili bolup geçdi. G.B. ýewropa siwilizasiýasynyň emele gelen döwründe häkimýet bilen jemgyýetiň aragatnaşygy nähili gurlupdyr. Şonuň üçin yza, wagşy karollyklara dolanyň.

Jemagat başlangyçlaryň geçmişe gitdigiçe German taýpalaryň ýaşayşynyň gurluşy karol häkimýetiniň häkimýeti artýar. Karol kanunlary çykaryar, salgyt salýar, onuň häkimýeti nesilden nesile geçýär. Keraamat hökmünde garalýar. Häkimýetiň şu etabynda onuň güýçli garşydaşy buthana bolupdyr. Döwletde birinjilik hukugy ugrunda göreşýän başga bir güýç peýda bolýar. Ýewropada gaty VIII –IX asyrda iri ýer eýeçiligi ösýär. Iri feodallar hakykat ýüzünde özbaşdak bolupdyrlar. Ýerli baýlaryň pozisiýalary pugtalanýar olaryň syýasy garaşsyzlygy harby güýçleri ösüp öz gezeginde feodal getirýän proses başlanyp karol hökümetiniň gowşamagyna getirýär. Feodal we ruhany baýlar barha köp we berk pozisiýalary eýeläp döwleti dolandyrmagy karol sowetine gatnaşmaga başlaýar. Mopgnatlar sowetiniň ýylda bir gezek dolandyrmaga karol sowetine gatnaşmaga başlanýar. Mognatlar sowetiniň ýylda bir gezek ýygnap has uly hukuklary bolupdyr. Şonuň üçin taryhçylar irki feodal döwletini baýlaryýasy diýip atlandyrypdyrlar.

Merkezi häkimýete bolan ymtylma ýok bolup gitmändir. Iri feodallar tagt ugrunda göreş alyp baryp, dolandyryň nesiller, mirasdüşerlerini entek atasy dirikä koronowali şeýle ýagdaýda syýasy arena şäherler çykýar.

X – XIII asyrdä G.B. Ýewropada şäherlileriň hereketleriniň tolgunşyklary başlanýar.

Olaryň esasy maksatlary feodal ýygynlaryny azaltmak, söwdada artykmaç hukuklar edinmek iň esasy şäherlerde öz-özünü dolandyrmak hukugyny gazanmaklyga gönükdirilipdir.

Orta asyryň ruhy dünýäsi.

XV-XVI asyrlarda medenýetdäki iki hadysa – Renessans we Reformasiýa – öz gözbaşyny Günbatar Ýewropanyň ruhy durmuşyndaky rewolýusiýadan alyp gaýdýar. Megerem, bularyň arasynda umumylygyň az bolmagy ähtimal. Renessans – antik misrasyň, dünýewi başlangyjyň galkynşydyr. Reformasiýa kiliseleriň täzelenmegi we çyrypynýan çuňňur dini duýgularyň alyp gitmagi bilen ýüze çykdy. Şoňa görä-de, olaryň köne orta asyryň gymmatlyklary ulgamyny ýumurmagy we adamzat şahsyýetine bolan täze garaýşy kemala getirmekligi olary birleşdirdi.

Renessans: indiwidulaizmiň ýeňişleri we pajygalary

Renessans medenýeti XIV asyryň ikinji ýarymynda Italiýada döräp, XV-XVI asyrlaryň sepgitlerinde ösmegini dowam etdi we Ýewropa ýurtlaryny kem-kemden gurşap aldy. Döwürdeşler bu zamanany orta asyr “tümlüğinden” alyp çykýan “ýagtylyk” asyry hökmünde kabul etdiler. “Orta asyr” diýlen adyň özi hem hut şonda ýüze çykypdy. Gadymy Gresiya we Rim göçgünli nostalgiýanyň we seždegähiň obýektine öwürüldiler.

Antiklikden gaýdyp gelmek, onuň idellaryny kemala getirmek çygyrlarda: filosofiyada, edebiyatda, medenýetde ýüze çykdy. Galkynyş medenýeti ilki intellektuallaryň arasynda ýüze

çykdy we köp bolmadyk gazananlary bilen, kem-kemden täze, ýüzleý görnüşdäki ideallary bilen az-azdan döp bolup gelýän düşüňjeleriň ýerini çalyşan köpçülikleýin aňýeti kemala getirdi.

Galkynşyň iň wajyp gazananlarynyň biri hem – filosofiýadaky *gumanizmdir*. Irki gumanistler: şahyr we filosof F.Petrarka (1304-1374), ýazyjy J.Bokkaçço (1313-1375) – orta asyryň ters pikirlerinden saplanan ajaýyp adamzat şahsyýetini kemala getirmek islöp, ilki bilen bilim ulgamyny özgertmeklige çalşyp: oňa ynsanperwer ylymlary girizip, antik edebiýatyny we filosofiýasyny özenmekde aksent getiripdirler. Şunda kilisäniň özi we onuň hyzmatçylary ýaňsynyň obýektine öwürülende bolsalar-da, gumanistler diniň abraýyny gaçyrmandyrlar. Soňra olar gymmatlyklaryň iki görkezijisini utgaşdyrmaklyga çalşypdyrlar.

Petrarka özüniň “Toba edýäni diňleýji” diýen eserinde, hristiançylygyň terkidünýälik ahlagy ruhy tämizleýär, ýöne greklerden we rimlilerden miras galan dünýä barlygynyň gymmatlyklaryny aňlamagyň hem az ähmiýete eýe dældigini ýazypdyr. Şeýle ýagdaýda ten bilen ruhuň arasyndaky orta asyryň gapma-garşylygy aradan aýrylypdyr.

Şol eýýamda dünýewiligiň abraýy öňi bilen dünýäniň we adamzat teniniň owadanlygynyň, ten söýgüsiniň apologiýasynda ýüze çykypdyr. Suratkeşler dünýäni täzedan görmäge başlapdyrlar: tekiz, edil jansyz ýaly orta asyr sungatynyň ýerini üçölçeqli, relýefli, mese-mälim giňişligi bolan suratlar eýeläpdir. *Rafael Santi* (1483-1520), *Leonardo da Winçi* (1452-1519), *Mikelanjelo Wuonoratti* (1475-1564) öz döredijiliklerinde antik estetikasynyň talaplaryna laýyk gelýän, fiziki we ruhy owadanlygy

bilelikde gülleýän kämil şahsyýeti dabaralandyrypdyrlar. Dünýewi hyjuwy we islegli adam edebiýatda-da döredi. Ozal gadagan edilen ten söýgüsi diýen temasynyň beýanynyň naturallygy ýaşamaga bolan hukuga eýe boldy. Emma ten duýgysy ruhuň üstüni basmady. Filosoflar hem, ýazyjylar hem bu iki başlangyjyň sazlaşygyny ýa-da aňryujy ýagdaýda olaryň deňagramlylygyny döretmäge çalyşdylar. Bokkaççonyň meşhur “Dekameron” atly zyna lezzetini biçäk söýýänler hakynda jenjelli gelşiksiz nowellasynda jogapsyz ýa-da gaýdywsyz söýgi baradaky pajygaly gürrüňler beýan edilýär. Petrarkanyň ajaýyp Laura bagyşlanan sonetlerinde dünýewi häsiýetli asman söýgüsi barada, ýöne dünýewi duýgularyň hem asman sazlaşygyna çenli belende görterilip bilýändigini barada beýan edilýär.

Galkynyşyň işgärleri adamzat idealyny suratlandyryp, ony ýagşylyk, güýç, gahrymançylyk, daş töwereginde täze dünýäni görkezmäge we döretmäge bolan ukyp bilen bezäpdirler.

Bu babatda italýan gumanistleri *Lorenzo Walla* (1407-1457) we *L.Alberti* (1404-1472) ýagşylyk bilen ýamanlygyň arasyndan saýlamakda gazanylan bilimleriniň adamzada kömek edýändigini hökmany şert edip goýupdyr. Adam baradaky ýokary derejedäki düşüňjeler onuň erkiniň azatlygy bilen aýrylmaz bagly bolup: şahsyýet öz durmuş ýoluny özi saýlaýandyr we öz ykbalyna özi jogap berýändir. Adamyň gymmatlygy onuň jemgyýetde tutýan orny bilen däl-de, şahsy mertebesi bilen kesgitlenip başlandy.

Adamkärçilik – göýä bir aslynda şeýle duýgyny başdan geçirip görmedik we ýagşylyklaryň nuruna eýe bolanlardan çykýan ýalkym mysalydyr.

*XV asyryň italýan gumanisti Pojo Braççolininiň
“Adamkärçilik barada kitabyndan”.*

Tutuslygyna indiwiđa tabyn bolan orta asyryň korporatiwliginden we ahlagyndan azat adamzat şahsyýetiniň tebigy we gaýduwsyzlyk bilen özüni ykrar edýän eýýamy geldi. Bu sungatda-da, durmuşda-da ýüze çykyan titanizm döwri boldy. Muňa öz döredijiligi boýunça – şahyr, suratkeş, heýkeltaraş bolan Mikelanjelonyň döreden gahrymançylykly keşplerini ýatlap geçmek hem ýeterlikdir. Mikelanjelo ýa-da Leonardi da Winçi ýaly adamlar bimöçber mümkinçilikleri bolan adamzadyň real göreldesi bolup çykyş etdiler.

Emma titanizm diňe bir ýagşylygy getirmän, eýsem şere eltmek bilen özüniň çöwre ýüzüniň bardygyny-da görkezdi. Galkynyş eýýamy edil titaniki keşpleri bolan Sezar Borjio ýa-da Lorenzo Mediçi ýaly zalymlary bilen hem dabaralandy. XV asyrdaky Florensiýada sungatyň gülläp ösmegi uly florensiýa maşgalasynyň wekillerinden bolan L.Mediçi bilen aýrylmaz baglydyr.

Emma sowada ýugrulan gözelligiň hemaýatkäri, eýýamyň şahsyýetiniň idealyny özünde jemläp, hile-pirime äsgermezlik etmedi, garşydaşy bilen bolan söweşlerde bolsa ol zäher we hanjar ulandy. Rim papasynyň ogly Sezar Borjia wagşyçylykly jenaýatlary bilen meşhurdyr.

Tebigy dynuwsyz indiwiđualizmiň özüne ýeterlik harajatlary bardy. Ol ýagşylyk bilen ýamanlygyň arasyndaky *şahsy* saýlawy döretdi. Indiwiđuall erkinligiň azaby kem-kemden durmuşa bolan pajygaly gatnaşyklaryny aýratynda XVI asyrdaky –

gički Galkynyş eýýamynda aýdyň ýüze çykarmaga başlady. Muňa beýik inlis dramaturgy *W.Şekspiriň* (1564-1616) pýesalaryndaky adamlaryň keşbiniň hem gahrymançylykly, hem pajygaly bolmagy tötänden dälidir. Şonuň ýaly-da, Gamlet, akylyň titanizminde gowşaklyk bilen, gahardan we gyzgyn duýgudan püre-pür, dünýäni gurşap alýan şahsyň önünde özüniň çäkli mümkinçiliklerini syzmaklyk bilen utgaşýar. Onuň eserlerinde indiividualistligiň beýleki görnüşleri – häkimýete okduýlan we ahlagyň önünde ör-boýuna galýan egoistiň keşbi ýüze çykdy.ogsada, indiividual erkinlik baradaky meseläni Reformasiýa çözdü. Reformasiýa: indiividualizmiň serhediReforasiýanyň watany Germaniýadyr. Ol 1517 ýylda din taglymatynyň doktory *Martin Lyuteriň* (1483-1546) indulgensiýanyň (Rim papasy tarapyndan kilise önünde görkezen hyzmaty üçin köplenç pula berilýän (haty) indulgensiýasynyň) satuwyna garşy eden 95 tezisli çykyşyndan başlanýar diýip hasaplaýarlar. Şol pursatdan başlap onuň katoliki kiliseleriň arasyndaky başa-baş söweşi uzaga çekdi. Reformasiýa tiz wagtyň içinde Şweýsariýa, Niderlandlara, Fransiýa, Angliýa, Italiýa ýaýrady. Germaniýada Reformasiýa *Krestýançylyk urşy* bilen başlanyp, onuň gerimi orta asyryň sosial hereketleriniň hiç biri bilen deňeşdirip bolmajak derejä ýetipdir. Özüniň täze nazarýetçileri bilen Reformasiýa Germaniýadan soňky ikinji ýerde Şweýsariýada iri merkezini döredipdir. Ol ýerde reformasiýa düşünjesini “ženewa papasy” diýlip atlandyrylan *Žan Kelwin* (1509-1564) gutarnykly taýýarlapdyr. “Reformasiýa” sözi “reforma”, “özgerişlik” düşünjesinden gelip çykýar.

Reformasiýa kilisäniň egsilmez ruhy häkimýeti baradaky, onuň Hudaý we adamlaryň arasyndaky araçylyk wezipesi baradaky düşünjesini ýumurydpdyr. Kilisäniň adamy rehnet, şahsy dine çekýändigigi syr dälidir. Hristian üçin ýeke-täk ygtybarly

çeşme, papanyň dekretleri däl-de, Dini kitaplardyr. Kiliselerde reformasiýa geçirmegi talap edip, M.Lýuter kiliseleriň emläklerini döwletiň haýryna geçirmekligiň, monah ordenlerini ýatyrmaklygyň, monastyrlarda bolsa mekdepleri we hassahanalary ýerleşdirmekligiň zerurdygyny subut etdi. “Arzan kilise” şygary has ýörgünli bolsa-da, Reformasiýanyň esasy maksady Hudaý bilen şahsyýetiň arasynda indiwiidual arabaglanşygyny ýola goýmak wezipesi goýlupdy. Adam kilisäniň araçylygyndan mahrum bolup, öz hereketlerine hut özi jogap bermeli boldy, ýagny, has uly jogapkärçiligi öz üstüne aldy. Reformasiýa jemgyýetçilik düzümlerine laýyklykda ýola goýlan Hudaý bilen gürleşmek mümkinçiligini wagyz edip dünýewi durmuş we iş manysynyň ähmiýetini artdyrdy.

Kalwin Hudaýyň adama edýän merhemetini onuň gargandygyna ýa-da ýalkandygyna düşünmäge ýardam edýän durmuş işlerinden: şowlulygyndan we şowsuzlygyndan gözläpdir. Reformasiýanyň *zähmet edebi* tejribelilik, iş başaraňlyk bilen mukaddesleşdirilipdir.

Reformasiýanyň netijesi... öňi bilen katoliki gözyetimine garşy gelyän dünýewi professional zähmetiň ahlaky ähmiýeti we oňa berilyän dini baha çendenaşa ýokarlanmagy boldy.

M.Weber. Protestantlyk edebi

Reformasiýa hem, Rennsans hem adamzat şahsyýetini, erkinlik başlangyjynyň esasynda gurlan dünýäniň tutanyerli, maksadaokgunly özgerdilmesini ileri tutdy. Ýöne Reformasiýa muňa garanda has düzgünli täsirini ýetirip: indiwiidualizmi

höweslendirdi, ýöne ony dini gymmatlyklara esaslanýan ahlagyň berk çäginde sygdyrdy.

Tema: Täze şahsyýetiň gözleginde:

RENESSANS we REFORMASIÝA

XV-XVI asyrlarda medenýetdäki iki hadysa – Renessans we Reformasiýa – öz gözbaşyny Günbatar Ýewropanyň ruhy durmuşyndaky rewolýusiýadan alyp gaýdýar. Megerem, bularyň arasynda umumylygyň az bolmagy ähtimal. Renessans – antik misrasyň, dünýewi başlangyjyň galkynşydyr. Reformasiýa kiliseleriň täzelenmegi we çyrypynýan çuňňur dini duýgularyň alyp gitmagi bilen ýüze çykdy. Şoňa görä-de, olaryň köne orta asyryň gymmatlyklar ulgamyny ýumurmagy we adamzat şahsyýetine bolan täze garaýşy kemala getirmekligi olary birleşdirdi.

Renessans: indiwidulaizmiň ýeňişleri we pajygalary

Renessans medenýeti XIV asyryň ikinji ýarymynda Italiýada döräp, XV-XVI asyrlaryň sepgitlerinde ösmegini dowam etdi we Ýewropa ýurtlaryny kem-kemden gurşap aldy. Döwürdeşler bu zamanany orta asyr “tümlüginde” alyp çykýan “ýagtylyk” asyry hökmünde kabul etdiler. “Orta asyr” diýlen adyň özi hem hut şonda ýüze çykypdy. Gadymy Gresiýa we Rim göçgünli nostalgiýanyň we seždegähiň obýektine öwrüldiler.

Antiklikden gaýdyp gelmek, onuň idellaryny kemala getirmek çygyrlarda: filosofiyada, edebiyatda, medenýetde ýüze çykdy. Galkynyş medenýeti ilki intellektuallaryň arasynda ýüze çykdy we köp bolmadyk gazananlary bilen, kem-kemden täze,

ýüzleý görnüşdäki ideallary bilen az-azdan döp bolup gelýän düşüňjeleriň ýerini çalyşan köpçülikleýin aňýeti kemala getirdi.

Galkynşyň iň wajyp gazananlarynyň biri hem – filosofiýadaky *gumanizmdir*. Irki gumanistler: şahyr we filosof F.Petrarka (1304-1374), ýazyjy J.Bokkaçço (1313-1375) – orta asyryň ters pikirlerinden saplanan ajaýyp adamzat şahsyýetini kemala getirmek isläp, ilki bilen bilim ulgamyny özgertmeklige çalşyp: oňa ynsanperwer ylymlary girizip, antik edebiýatyny we filosofiýasyny özenmekde aksent getiripdirler. Şunda kilisäniň özi we onuň hyzmatçylary ýaňsynyň obýektine öwürülende bolsalar-da, gumanistler diniň abraýyny gaçyrmadyrlar. Soňra olar gymmatlyklaryň iki görkezijisini utgaşdyrmaklyga çalşypdyrlar.

Petrarka özüniň “Toba edýäni diňleýji” diýen eserinde, hristiançylygyň terkidünýälik ahlagy ruhy tämizleýär, ýöne greklerden we rimlilerden miras galan dünýä barlygynyň gymmatlyklaryny aňlamagyň hem az ähmiýete eýe dældigini ýazypdyr. Şeýle ýagdaýda ten bilen ruhuň arasyndaky orta asyryň gapma-garşylygy aradan aýrylypdyr.

Şol eýýamda dünýewiligiň abraýy öňi bilen dünýäniň we adamzat teniniň owadanlygynyň, ten söýgüsiniň apologiýasynda ýüze çykypdyr. Suratkeşler dünýäni täzeden görmäge başlapdyrlar: tekiz, edil jansyz ýaly orta asyr sungatynyň ýerini üçölçeqli, relýefli, mese-mälim giňişligi bolan suratlar eýeläpdir. *Rafael Santi* (1483-1520), *Leonardo da Winçi* (1452-1519), *Mikelanjelo Wuonoratti* (1475-1564) öz döredijiliklerinde antik estetikasynyň talaplaryna laýyk gelýän, fiziki we ruhy owadanlygy bilelikde gülleýän kämil şahsyýeti dabaralandyrypdyrlar. Dünýewi

hyjuwy we islegli adam edebiýatda-da döredi. Ozal gadagan edilen ten söýgüsi diýen temasyň beýanyň naturallygy ýaşamaga bolan hukuga eýe boldy. Emma ten duýgysy ruhuň üstüni basmady. Filosoflar hem, ýazyjylar hem bu iki başlangyjyň sazlaşygyny ýa-da aňryujy ýagdaýda olaryň deňagramlylygyny döretmäge çalyşdylar. Bokkaççonyň meşhur “Dekameron” atly zyna lezzetini biçak söýýänler hakynda jenjelli gelşiksiz nowellasynda jogapsyz ýa-da gaýdywsyz söýgi baradaky pajygaly gürrüňler beýan edilýär. Petrarkanyň ajaýyp Laura bagyşlanan sonetlerinde dünýewi häsiýetli asman söýgüsi barada, ýöne dünýewi duýgularyň hem asman sazlaşygyna çenli belende görterilip bilýändigini barada beýan edilýär.

Galkynyşyň işgärleri adamzat idealyny suratlandyryp, ony ýagşylyk, güýç, gahrymançylyk, daş töwereginde täze dünýäni görkezmege we döretmäge bolan ukyp bilen bezäpdirler.

Bu babatda italýan gumanistleri *Lorenzo Walla* (1407-1457) we *L.Alberti* (1404-1472) ýagşylyk bilen ýamanlygyň arasyndan saýlamakda gazanylan bilimlerini adamzada kömek edýändigini hökmany şert edip goýupdyr. Adam baradaky ýokary derejedäki düşüňjeler onuň erkiniň azatlygy bilen aýrylmaz bagly bolup: şahsyýet öz durmuş ýoluny özi saýlaýandyr we öz ykbalyna özi jogap berýändir. Adamyň gymmatlygy onuň jemgyýetde tutýan orny bilen däl-de, şahsy mertebesi bilen kesgitlenip başlandy.

Adamkärçilik – göýä bir aslynda şeýle duýgyny başdan geçirip görmedik we ýagşylyklaryň nuruna eýe bolanlardan çykýan ýalkym mysalydyr.

*XV asyryň italýan gumanisti Pojo Braççolininiň
“Adamkärçilik barada kitabyndan”.*

Tutuslygyna indiwiđa tabyn bolan orta asyryň korporatiwliginden we ahlagyndan azat adamzat şahsyýetiniň tebigy we gaýduwsyzlyk bilen özüni ykrar edýän eýýamy geldi. Bu sungatda-da, durmuşda-da ýüze çykyan titanizm döwri boldy. Muňa öz döredijiligi boýunça – şahyr, suratkeş, heýkeltaraş bolan Mikelanjelonyň döreden gahrymançylykly keşplerini ýatlap geçmek hem ýeterlikdir. Mikelanjelo ýa-da Leonardi da Winçi ýaly adamlar bimöçber mümkinçilikleri bolan adamzadyň real göreldesi bolup çykyş etdiler.

Emma titanizm diňe bir ýagşylygy getirmän, eýsem şere eltmek bilen özüniň çöwre ýüzüniň bardygyny-da görkezdi. Galkynyş eýýamy edil titaniki keşpleri bolan Sezar Borjio ýa-da Lorenzo Mediçi ýaly zalymlary bilen hem dabaralandy. XV asyrdaky Florensiýada sungatyň gülläp ösmegi uly florensiýa maşgalasynyň wekillerinden bolan L.Mediçi bilen aýrylmaz baglydyr.

Emma sowada ýugrulan gözelligiň hemaýatkäri, eýýamyň şahsyýetiniň idealyny özünde jemläp, hile-pirime äsgermezlik etmedi, garşydaşy bilen bolan söweşlerde bolsa ol zäher we hanjar ulandy. Rim papasynyň ogly Sezar Borjia wagşyçylykly jenaýatlary bilen meşhurdyr.

Tebigy dynuwsyz indiwiđualizmiň özüne ýeterlik harajatlary bardy. Ol ýagşylyk bilen ýamanlygyň arasyndaky *şahsy* saýlawy döretdi. Indiwiđuall erkinligiň azaby kem-kemden durmuşa bolan pajygaly gatnaşyklaryny aýratynda XVI asyrdaky –

gički Galkynyş eýýamynda aýdyň ýüze çykarmaga başlady. Muňa beýik inlis dramaturgy *W.Şekspiriň* (1564-1616) pýesalaryndaky adamlaryň keşbiniň hem gahrymançylykly, hem pajygaly bolmagy tötänden däl. Şonuň ýaly-da, Gamlet, akylyň titanizminde gowşaklyk bilen, gahardan we gyzgyn duýgudan püre-pür, dünýäni gurşap alýan şahsyň önünde özüniň çäkli mümkinçiliklerini syzmaklyk bilen utgaşýar. Onuň eserlerinde individualistligiň beýleki görnüşleri – häkimýete okdurylan we ahlagyň önünde ör-boýuna galýan egoistiň keşbi ýüze çykdy.

Ýogsa-da, individual erkinlik baradaky meseläni Reformasiýa çözdü.

Reformasiýa: individualizmiň serhedi

Reforasiýanyň watany Germaniýadyr. Ol 1517 ýylda din taglymatynyň doktory *Martin Lýuteriň* (1483-1546) indulgensiýanyň (Rim papasy tarapyndan kilise önünde görkezen hyzmaty üçin köplenç pula berilýän (haty) indulgensiýasynyň) satuwyna garşy eden 95 tezisli çykyşyndan başlanýar diýip hasaplaýarlar. Şol pursatdan başlap onuň katoliki kiliseleriň arasyndaky başa-baş söweşi uzaga çekdi. Reformasiýa tiz wagtyň içinde Şweýsariýa, Niderlandlara, Fransiýa, Angliýa, Italiýa ýaýrady. Germaniýada Reformasiýa *Krestýançylyk urşy* bilen başlanyp, onuň gerimi orta asyryň sosial hereketleriniň hiç biri bilen deňeşdirip bolmajak derejä ýetipdir. Özüniň täze nazarýetçileri bilen Reformasiýa Germaniýadan soňky ikinji ýerde Şweýsariýada iri merkezini döredipdir. Ol ýerde reformasiýa düşünjesini “ženewa papasy” diýlip atlandyrylan *Žan Kelwin* (1509-1564) gutarnykly taýýarlapdyr. “Reformasiýa” sözi “reforma”, “özgerişlik” düşünjesinden gelip çykýar.

Reformasiýa kilisäniň egsilmez ruhy häkimýeti baradaky, onuň Hudaý we adamlaryň arasyndaky araçylyk wezipesi baradaky düşüňjesini ýumurypdyr. Kilisäniň adamy rehnet, şahsy dine çekýändigi syr däl-dir. Hristian üçin ýeke-täk ygtybarly çeşme, papanyň dekretleri däl-de, Dini kitaplardyr. Kiliselerde reformasiýa geçirmegý talap edip, M.Lýuter kiliseleriň emläklerini döwletiň haýryna geçirmekligiň, monah ordenlerini ýatymaklygyny, monastyrlarda bolsa mekdepleri we hassahanalary ýerleşdirmekligiň zerurdygyny subut etdi. “Arzan kilise” şygary has ýörgünli bolsa-da, Reformasiýanyň esasy maksady Hudaý bilen şahsyýetiň arasynda indiwi-dual arabaglanşygyny ýola goýmak wezipesi goýlupdy. Adam kilisäniň araçylygyndan mahrum bolup, öz hereketlerine hut özi jogap bermeli boldy, ýagny, has uly jogapkärçiligi öz üstüne aldy. Reformasiýa jemgyýetçilik düzümlerine laýyklykda ýola goýlan Hudaý bilen gürleşmek mümkinçiligini wagyz edip dünýewi durmuş we iş manysynyň ähmiýetini artdyrdy.

Kalwin Hudaýyň adama edýän merhemetini onuň gargandygyna ýa-da ýalkandygyna düşünmäge ýardam edýän durmuş işlerinden: şowlulygyndan we şowsuzlygyndan gözläpdir. Reformasiýanyň *zähmet edebi* tejribelilik, iş başarlaňlyk bilen mukaddesleşdirilipdir.

Reformasiýanyň netijesi... öňi bilen katoliki gözyetimine garşy gelyän dünýewi professional zähmetiň ahlaky ähmiýeti we oňa berilyän dini baha çendenaşa ýokarlanmagy boldy.

M.Weber. Protestantlyk edebi

Reformasiýa hem, Renessans hem adamzat şahsyýetini, erkinlik başlangyjynyň esasynda gurlan dünýäniň tutanýerli, maksadaokgunly özgerdilmesini ileri tutdy. Ýöne Reformasiýa muňa garanda has düzgünli täsirini ýetirip: indiividualizmi höweslendirdi, ýöne ony dini gymmatlyklara esaslanýan ahlagyň berk çäginde sygdyrdy.

Tema. Wizantiýa Rim imperiýasynyň mirasdüşeri.

Wizantiýa siwilizasiýasynyň döremegini taryhçylar Konstantinopolyň onuň esasy şäherleriniň esaslandyrylmagy bilen baglanşdyrýarlar. Eýýäm 324-nji ýylda imperator Konstantin (306-337-nji ýylda dolandyrýar). Bosforyň kenarynda ýerleşen gadymy grek şäher-koloniýasy Wizantiýanyň çägendäki täze ýeri paýtagt üçin saýlap alýar. 330-njy ýylyň 11-nji maýynda (şäheri esaslandyranynyň hormatyna) Konstantinopol-(Konstantiniň şäheri) Rim imperiýasynyň paýtagty diýlip resmi jar edilýär.

Ýöne Wizantiýanyň taryhy özbaşdak döwlet hökminde birneme soňra 395 ýyldan, haçanda Rim imperiýasay Gündogar we Günbatar bölege bölünenden soň başlanýar. 476-njy ýylda Günbatar Rim imperiýasy duşmanyň zarbasyndan heläk bolup Odoakyr hakyna tutma (Warwarlaryň) wagşylaryň baştutany insoňky Günbatar Rim imperatory Romul Awgustuly tagtdan agdarýar, imperatoryň merbeliliginiň nyşanlaryny bolsa Konstantinopola ugradýar. Şu pursat başlap Wizantiýa Rim imperiýasynyň mirasdüşeri bolýar.

Wizantiýalylaryň aňynda mirasdüşerlik ideýasy örän möhüm bolupdyr.

Olar öz imperiýalaryny „Romeý patyşalygy“ , başgaça Rim imperiýasy diýip atlandyrýarlar, Konstantinopoly-„Täze Rim“, wizantiýa imperatoryny bolsa rim sezarlarynyň ýeke-täk kanuny mirasdüşeri hasaplapdyrlar.(„Wizantiýa“-ady diňe Gaýtadan döreýiş döwründe dörän,ony italýan alymlary tapýarlar).

„Täze Rim“

„Täze Rim“ gaty amatly ýerde ýerleşen, tebigi burunda esaslandyrylyp, bir tarapdan Mermer deňzi ýuwsa, beýleki tarapdan Altyn Şah bogazy gurşap alýar.

Bogaz ýeke-täk amatly port bolupedig tebigatyň özi bu ýeriniň iri porta öwürilmegi üçin ähli mümkinçiligi edipdir. Bu ýerde Gündogar we Günbatar ýurtlarynyň arasyndaky esasy söwda ýollary kesişýär. Konstantinopole möhüm harby strategiknokat bolup Wizantiýa bogazynyň üstünden agalygny üpjün edýär.

Konstantinopolyň Gündogar bilen Günbataryň aralygynda ýerleşmegi Wizantiýanyň bütin taryhynyň siwilizasiýasynyň nyşany bolup hyzmat etmek bilen onuň taryhy bu iki şeýle dürli dünýäleri bilen hemişelik baglanşykly bolýar.

Eýýäm IV asyryň ahyrynda ol iri söwda hünärmençilik merkezine öwürlip Wizantiýalylar ony „Ajaýyplylygyň ussahanasy“, „Älemiň ussahanasy“ diýip atlandyrypdyrlar. Olözüne dürli ýurtlardan täjirleriň ünsüni çekýär. Onuň medeni merkez we dini durmuşyň merkezi hökmünde barha ähmiýeti artýar. Şäherde kaşaň jaýlar gurulyp başlaýar we onuň ilaty köpeliýär. V asyryň başlarynda Konstantinopolda

eýýäm 150 müň ilat bar bolsa VI asyryň 1-nji ýarymynda 375 müň adam bolup şonça ilat Rimiň özünde hem bar eken.

Konstantinopol Wizantiýalylar üçin imperiýalarynyň gőzelliginiň we kuwwatynyň beýany bolupdyr. 1453-nji ýylda paýtagtyň ýykylmagy bilen Wizantiýa siwilizasiýasynyň ýaşamagyny bes edýär. Şäherlerden şäher älemiň ýagtylygy dünýäniň şöhrady, buthanalaryň enesi, ylmyň we sungatyň, Watanyň howandary we obadanlygyň ojagy. Wizantiýaly ýazyjylar Konstantinopol hakynda XI asyr Imperiýanyň siwilizasiýa giňişligi. Özüniň ýaşan ilkinji asyrlarynda Wizantiýa ägirt uly territoriýalara eýelik edýär (750mln km töwerek). Olar kiçi Aziýany, Balkan ýarym adasyny, Mesopatamiýanyň we Ermenistanyň bir bölegini, Siriýany, Palestinany, Müsüri, Krit we Kipr adalaryny Garadenizde Hersonesi, Kawkazda Lazikany, Arabystanyň birnäçe welaýatlaryny, Gündogar ortaýerdeňziniň adalaryny özünde jemleýärler. Wizantiýanyň üstünden geçýän möhüm söwda ýollar Hytaýa meşhur ýüpek ýol Arabystanyň üsti bilen Gyzyldeniz portyna çenli blagowoniý-ýoly, Pars aýlagy we hindi ummanyna geçipdir. Wizantiýa degişli welaýatlaryň ykdysady ösüşi birmeňzeş bolmandyr. Gresiyä mysal üçin ykdysady pese gaçyşlygy bireýýäm başyndan geçiripdi. Imperiýanyň esasy ekleýjisi Frakiýa (Wizantiýanyň Balkandaky welaýaty), we dünýä ammary diýlip atlandyrlan Müsürdi. Müsüriň şöhrady Aleksandriýa şäheri bolup diňe bir senetçiligiň däl eýsem medeniýetiň hem merkezidi. Kiçi Aziýada üzümçilik, bagçylyk we maldarçylyk has köp ösüpdi. Kiçi Aziýanyň, Palestinanyň we Siriýanyň şäherlerinde ir döwürden bäri dürli senetçilik (deri önümçiligi, ýün matalary, metal önümçiligi) gülläp ösýärdi. Umuman Wizantiýa ýeterlik

derejede çig mal önümleri gazylyp alynýan peýdaly zatlar bilen üpjün edilipdir. Imperiýanyň içerki hojalyk durmuşy, Günbatar Ýewropadan tapawutlylykda durnuklydy. Ýewropalylaryň uzak wagtlap Wizantiýany ertekilerdäki ýaly baý ýurt diýip beýan etmekleri tötänleýin däl.

Wizantiýa Rimden diňe köp sanly ykdysady taýdan gülläp ösen welaýatlar miras almandy. Medeni merkezleriň boldugy hem az ähmiýetli däl: romeýalylaryň imperiýasy özüne bir wagt gülläp ösen siwilizasiýalaryň territoriýalaryny özüne birikdiripdi. IV-VI asyrdan imperiýanyň iň iri şäherlerine Aleksandriýa, Antiohiýa (Finikiýadaky) Efes, Smirna, Nikeýa (Kiçi Aziýadaky) Fessaloniki we Ýewropa bölegindäki Korinf deňişli bolupdyr.

Medeniýetiň we ykdysadyýetiň ösmeginde bu welaýatlaryň köpüsiniň öňki döwürde ellinistik monarhiýanyň düzüminde bolanlygy, soňra Rimiň häkimýeti astyna birleşmeginiň uly ähmiýeti bolupdyr.

Imperiýanyň ilaty milleti babatynda birmeňzeş däl. Taryhçylaryň hasaplamasyna görä onuň sany 30-35 mln adam bolupdyr. Olaryň arasynda Siriýalylar, ýewreýler, ermeniler, gruzin, Müsürde ýaşayan Koptlar, onuň ilatynyň esasy bölegini düzýän grekler deňişli bolupdyr.

Rimliler deňeşdirlende köp sanly bolman, emma latyn dili uzak wagtlap döwlet dili bolup galýar. Diňe VII asyrdan grek dili onuň ornuna gelýär. Wizantiýada resmi ýagdaýda antik dünýä däpleri bilen baglanyşykly medeniýet ilkinji nobatda ornaşdyrylýar we ösdürilýär. Şol bir wagtyň özünde gündogar siwilizasiýasynyň däpleri siňdirilip, bu bolsa elbetde

Wizantiýanyň ykbalynda köp zatlary kesgitleýär. Wizantiýa we ony gurşap alan dünýä. Haçanda Rim we beýleki antiki şäherler dargaýan wagty, Wizantiýa gülläp ösmegini dowam edýärdi. Elbetde wagşy taýpalaryň çozuşlary Wizantiýada täsir etdi. Ol birnäçe gezek gotlaryň çozuşlaryna sezewar boldy. V-VI asyrda imperiýanyň çäklerine Slowýan taýpalary aralaşyp tas Konstantinopolyň alkymyna çenli baryp ýetýärler. Eýsemde bolsa imperiýanyň syýasy bitewiligi saklanyp galýar. Slowýanlar Wizantiýanyň territoriýasynda öz posoleniýe-döredip, tiz wagtda Balkan ýarym adasynyň ilatynyň uly bölegini emele getirýärler. Diňe VII asyrda ilkinji Slowýan döwleti – 1 Bolgar patyşalygy emele gelip, uzak dowam etmesede (XI asyryň başlaryna çenli ýaşapdyr) imperiýanyň iň güýçli duşmanyna öwrülýär. Şeýlelikde Wizantiýa wagşylaryň çozuşyndan heläkçilik çekip, ýetirlen zyýan günbataryň başyndan geçiren ýitgileri bilen deňeşdirer ýaly däl. Onsaňam warwarlardan başga Wizantiýalylaryň beýleki goňşularyda az gazaply däl. Gündogarda imperiýanyň esasy duşmany kuwwatly Eýran bolup, ol territoriýa dawasyny edip Wizantiýa bilen araçy söwdada birinjiligi eýelemek hukugy we söwda ýollary ugrunda göreşipdir. VI asyryň romeýalar imperiýasy uzaga çeken gandöküşikli urşa goşulýar. VII asyr haçanda uruş sebäpli ysgyndan gaçan Eýran oňa howp salmasyny bes eden soň, onuň ornuny has howply duşman täze musulman – dini astynda birleşen şu döwre çenli öz döwletini döreden arap taýpalary eýeleýär. Birnäçe ýylyň içinde Araplar Siriýanyň, Palestinanyň baý ýerlerini basyp alyp, soňra bolsa öz döwletlerine demirgazyk Afrikany hem birleşdirýärler. VII asyr Wizantiýanyň taryhynda pajygaly döwür bolup demirgazykdan Slowýanlar, gündogardan bolsa Araplar zarba

urýarlar. Bu döwre çenli imperiýanyň territoriýasy üç esse kemelýär. IX asyrdan başlap Wizantiýa güýçli merkezleşdirilen imperiýa hökmünde dikeldilýär we bu siwilizasiýany ilki haçlylyr, soňra bolsa türkler osmanlar basyp alyp pese düşýän döwrüne çenli saklanýar. Romeýalylaryň taryhy öz tebigaty boýunça halklaryň hökümdarydyr. Anna Komnina ýazyjy imperator Aleksandr I Komniniň gyzy. XI-asyr. Şeýlelikde imperiýanyň halkara ýagdaýy bütün taryhy döwrüň dowamynda çylşyrymly bolup: köp döwletleriň, şol sanda günbatar Ýewropa döwletleriniň gözüniň önünde, Wizantiýa baý Eýsem-de bu zatlar Wizantiýanyň öz mülklerini giňeltmäge çalyşmaýandygyny aňlatmaýar. Imperiýa Rimden „Saýlananlyk“ ideýasyny we ähli ýaşalyan ýerleriň üstünden hökümdarlyk hukugyny miras alypdy. Özüniň ýaşan ilkinji asyrlarynda Wizantiýa german taýpalarynyň basyp alan Rim imperiýasynyň öňki bölegini gaýtaryp almak üçin uruş alyp barýar. VI asyrdan oňa Demirgazyk Afrikada wandallardan Italiýada we Ispaniýada gotlardan birnäçe ýeňişler gazanmak başardýar. Ýöne bu wagtlaýyn üstünlik bolup: Wizantiýa beýleki uruşlara çekilmek bilen täze mülklerini saklamak başartmaýar, öňki Rim imperiýasyny dikeltmek arzuwy başa barmayar. Wizantiýa Rim imperiýasynyň mirasdüşeridi. Şol wagt ol gündogar siwilizasiýasynyň döp-dessurlarynyň täsirinde bolmak bilen, olar syýasy özbaşdaklygyny ýitirip, romeýalar imperiýasynyň düzümine girdiler, ýöne öz medeniýetleriniň köp aýratynlyklaryny saklap galdylar. Wizantiýanyň Gündogar bilen Günbataryň arasyndaky ýagdaýy onuň özboluşly taryhy ösüşinde ýüze çykýar.

Wizantiýada feodalizmiň aýratynlyklary.

Edil Günbatar Ýewropada bolşy ýaly, Wizantiýa sosial-ykdysady gatnaşyklar ulgamynda uly özgertmeleri başdan geçirýär. Wizantiýa öz taryhynyň başynda entek ýarym guleýeçilik ýurtlygyna galýardy. Ol özüniň ýaşamagyny haçan-da feodal gatnaşyklary doly ýeňenden soň tamamlýar. Ýöne Wizantiýada feodalizmiň aýratynlyklary bolup, ony Günbatar Ýewropadan we Gündogar ýurtlaryndan tapawutlanýar. Onuň taryhynyň daşarky ýagdaýlary we Wizantiýa swilizasiýasynyň özboluşlylygy oňa sebäp bolupdyr.

Wizantiýa we warwarlar.

Biziň bişimiz ýaly, warwarlaryň – german taýpalarynyň basyp alyşlary Günbatar Ýewropanyň taryhyna diňe bir oňyn däl täsir etmedi. Ilkidurmuş jemagatçylyk gatnaşyklarynyň derejesinde, irki döwlet gurluş derejesinde ýaşayan warwarlar köne guleýeçilik düzgünleriniň weýran bolup, täze feodal gatnaşyklarynyň ösmegine itergi berýär.

Wizantiýada öz döwlet gurluşyny saklamak, ilkinji asyrlarda warwarlaryň güýçli täsirinden goranmagy sebäpli feodalizme geçmeklik örän haýal bolup geçýär.

Feodalizme geçiş Wizantiýa jemgyýetiniň içersinde gulçylygy gysyp çykarmak bilen baglanşykly uzaga çeken proses bolup, şeýle hem köne düzgüniň çäginde täze gatnaşyklaryň döremegindäki çylşyrymly bolup durýar.

IV-VI asyrlarda gulçylyk Wizantiýada giňden ýaýrapdy. Gullar iri ýer eýeleriniň mülklerinde hususy we hünärmentçilik ussahanalarynda zähmet çekipdirler. Ýöne olary eksplaitirlemek indi modernizirleşýär, netije-de ýetirlik derejede köp peýda berip, düzgün bolşy ýaly, gullary ýere berkidip, olara maşgala we hususy hojalyk edinmäge mümkinçilik döredýärler. Erkinlige goýberilen

gulleryň sany köpeliýär. Ýöne muňa garamazdan, gulçylyk ýaşamagyny dowam edip ykdysadyýetde uly orun eýeläpdir, Günbatar Ýewropadan tapawutlylykda örän haýal gysylýp çykarylýar.

Feodalizmiň utgaşyp ösmegi Wizantiýada VII-IX asyrlarda giň gerim alyp, bu ýerde esasy orun slawýan taýpalaryna degişlidir.

Arap basybalyjylarynyň pajygaly döwründe Wizantiýanyň territoriýasy çürt- -kesik kemeliýär. Slawýanlaryň göçüp baran territoriýalary Kiçi Aziýa we Balkanlar esasy ykdysady etraplara öwrüliýär. Olaryň hasabyna daýhanlaryň hasaby köpeliýär, oba jemagatçylygy güýçleniýär (VII-IX as), olar Wizantiýanyň duruşynda esasy özeni bolýar. Gullaryň we kalonlaryň zähmeti kem-kemden tozup, garaşly ýagdaýa düşen daýhanlaryň zähmedi bilen ornuny çalyşýar.

Slawýan taýapalar feodalizme geçişi çaltlandyryýar. Warwarlar köne jemgyýetde weýran ediji zarba urardan ejiz gelipdir. Gadymy döp-dessurlar Günbatar bilen deňeşdirilende has durnukly bolup, geçmişe örän kynlyk bilen gidýär.

Wizantiýa döwleti we feodalizm.

Wizantiýada feodalizm çalt depginde diňe X-XII asyrlarda ösüp başlaýar. Bu döwürde iri feodal eýeçiligi emele gelýär. Wizantiýa feodaly Günbatar Ýewropa feodalyndan entek düýpli tapawutlanýardy. Ol özüniň mülkiniň doly hojaýyny däl-di. Döwlet feodalyň eýelik edýän yeriniň möçberine, garaşly daýhanlaryň sanyna gözegçilik edýär, olary yerden mahrum edip bilýär, salgydyň ölçegini sazlapdyr. Ondan başga-da Wizantiýada feodal daýhanlaryň üstünden ýokary sudy amala aşyryp bilmändir. Bir söz bilen aýdylanda, döwlet feodalyň mülkini berk gözegçilikde saklaýar. Döwletiň özi ägirt uly möçberdäki yerleriň eýesi bolup, imperiýanyň bütün territoriýasynda yerleşýän bu yerlerde “döwlet”

daýhanlary - salgyt töleýjiler zähmet çekipdir. Günbatar Ýewropa bilen deňeşdirilende şonuň üçin iri feodal ýer eýeçiligi Wizantiýada haýal ýaýraýar, feodallar bolsa köp ugurlar baýunça döwlet häkimýetinden garaşly bolýar.

Bu ýagdaý diňe XII-XV asyrlarda Wizantiýanyň ýaşan döwrüniň iň soňky etabynda üýtgeýär. 1204-nji ýyldan soň, haçanda Konstantinopol haçparazlar tarapyndan basylyp alnyp, imperiýa bölege bölünip, döwletiň kuwwaty öese gaçýar. Şu döwürde feodallar onuň gözegçiligimden azat bolýar. Wizantiýada feodal wotçinalar (Günbatar Ýewropadaky ýaly) peýda boýar. XIII asyryň II ýarymynda imperiýanyň bitewiligi dikeldilip, Konstantinopol ýene-de döwletiň paýtagty bolsa-da döwlet häkimýeti feodal aristokratiýasynyň çürt-kesik ösýän güýjüniň hötdesinden gelip bilmeýär. XIV-XV asyrlarda Wizantiýa barha ownuk böleklere bölünip, döwlet häkimýetiniň funksiýalary ýerlerde feodallaryň eline geçýär.

Wizantiýa hakykatda feodal dagynyklyk döwrüne gadam basýar. Ýöne bu döwürde-de merkezi häkimýet öz ornuny doly ýitirmeýär. Daýhanlar diňe bir döwlete degişli däl, eýsem feodaldan garaşlylary-da döwlet gaznasyba salgyt tölemeli bolupdyr.

Döwletiň girdeýjileri azalsa-da eýsem-de onuň üçin ykdasady baza- esas döredilýär. Iş ýüzünde hemişe howp salýan harby howp hem merkezleşdirilen döwlet häkimýetiniň saklanmagyna kömek edýär.

Birnäçe asyryň dowamynda Wizantiýada gündogar döwlet feodalizmi bilen Günbatar Ýewropa feodalizminiň elemenleri birleşýär. Gündogar blien Wizantiýany iri hususy ýer eýeçiligini togtayan feodal mülkleriniň awtonomiýasyny çäklendirýän güýçki merkezi häkimýet birleşdirýär. Eýsem-de bolsa feodalizm bu ýerde dolulygyna döwletçilik häsiýete eýe bolmandyr. Bu elbetde

dogry, sebäbi romeýalar imperiýasy rim hukugyny miras alyp, gorap saklaýar, ýere bolan hususy ýer eýeçiligi kanunlaşdyrýar. Merkezi häkimýet näçe gowşadygyça, Wizantiýa feodalizminiň günbataryňky bilen umumylygy ýüze çykýar.

Romeýalar imperiýasy.

Siwilizasiýanyň ägirt uly geografiki (masştablaryna) çäklerine garamazdan dürli we özboluşly sebitlerden dörändigine garamazdan Wizantiýada ýurdy dolandymak merkezden, başgaça aýdylanda Konstantinopoldan amala aşyrylýar. Ol ýerde salgytlaryň sanawy düzülip, şol ýerden salgyt ýygnaýjylar ugradylýar. Konstantinopolda sud welaýat sudunyň kararyna garşy arz-şikaýatlary kabul edýär.

Ýurduň ýaşayyş durmuşyna gözegçilik etmek ulgamynda iň ýokary başlangyç imperator we onuň töweregindäki emeldarlar hasap edilipdir. Imperatora çäklendirilmedik hukuk berilýär: ol öz golastyndaky ilata jeza berip bilipdir. Şol sanda iň ýokary wezipedäkileri-de, emlägini, konfiskasiýalap, wezipä belläp ýa-da aýryp bilipdir. Imperator kanun çykaryp bilýär, iň ýokary sudýa bolupdyr, goşuna baştutanlyk edýär we daşary syýasaty kesgitleýär. Ondan başga-da imperiýanyň ähli ýerleriniň hojaýyny bolmasa-da, onuň mülkleri hakykatdanda ägirt uly bolup, bu bolsa Wizantiýany günbatar Ýewropa döwletlerinden düýpli tapawutlandyrýar.

Imperiýaçylyk ideýa.

Imperiýa Wizantiýalylar üçin has kämil döwlet gurluşy bolup, sazlaşygyň we tertip-düzgüniň hakyky beýany

hasaplanylýar. Imperiýaçylyk ideýasy syýasy nazarýetlerde esaslandyrylýar we ösdürilýär: imperiýaçylyk häkimýet kulty döwlet dininiň möhüm ugurlarynyň biri bolupdyr.

Bu bolsa elbetde bize Gündogary ýadymyza salýar. Ýöne gündogar despotiýasyna nähili derejede Wizantiýa golaýdy? Imperiýaçylyk häkimýet ideýasy Rimden miras geçýär: bu ýerde döwlet ýokary we çäksiz gymmatlyk hasaplanylýp, imperator hojaýyn, çäklendirilmedik hukukly hökümdar ýöne, Gündogardaky ýaly döwletde hususyýetçi däl. Rim imperatory kanuna tabyn bolmaga borçlydy, bu düzgün Wizantiýada hem özleşdirilýär. Imperiýaçylyk ideýany berkitmekde hristiýançylyk uly orny eýeleýär, ol oňa keramatlylyk häsiýeti berýär. Eýýäm IV asyrdan imperator Konstantiniň egindeşleriniň biri Ewsewiý Wizantiýanyň döwlet gurluşyna dini esaslandyrmaga beren syýasy nazarýeti işläp düzýär. Ol bolsa köp asyrlaryň dowamynda iş ýüzünde üýtgemän galyp Gündogar Ýewropanyň şol sanda Russiýanyň ýurtlarynyň syýasy aňyýetine uly täsir edýär. Ýewsewiý diňe bir adam däl, eýsem jemgiýeti hem dini ynanç halas edýär diýip belleýär. Şonuň üçin Wizantiýa hakyky hristiýançylygyň daýanjy hökmünde, Hudaýyň howandarlygynda bolmak bilen beýleki halklary hem halas etmelidi. Şeýlelikde Wizantiýanyň döwlet gurluşynyň esasy hristiýançylyk bolýar. Şu esasynda Ewsewiý ruhanylar we dünýewi begzadalar bir ýere jemlenip, bitewi ideýa esasynda bir ugur boýunça hereket etmeli, başgaça aýdylanda simfoniýa döretmelidi. Imperator şeýle ýagdaýa diňe bir hökümdar däl-de, eýsem buthananyň hem baştutanydy. Şonuň üçin ol döwlet işgäri hökmünde başarjaň bolmaly we kämil hristiýan häsiýetleri - päk göwünli, rehimdar we dine ynanja yhlasly bolmaga borçlydy. Imperator – sözüň doly manysynda hudaýa deňelmeýär – bu hristiýançylygyň esaslaryna

garşy gelýärdi. Ol adaty adam bolup, özüniň pesligini we jogapkärçiligini bilmegi hökmandyr. Ýöne jemgiýetiň önünde ol Asman Ata deňelip, ol günbatar Ýewropa monarhyna däl-de, gündogar hökümdaryna golaý bolýar. Hudaýa öýkünmeçlik hökümdaryň möhüm borjy diýlip yglan edilýär we köşk durmuşynyň (rituallary) adatlary şu maksada tabyn edilipdi. Imperator hiç haçan poluň üstünde durmandyr, mydama aýratyn beýiklikde onuň tagty iki orunlyk bolup, baýramçylyk we ýekşenbe günleri Hristor üçin ýer galdyrylýar, ony oturgyçda goýlan haç simwolizirläpdir. Imperatoryň tagty şeýle ökdelik bilen ýasalypdyr welin, bir görseň ol, pes görünýär, soňra – beýikräk, ondan soň bolsa has beýikde. Bu tagty görüp – eşdilmedik derejede ullakan ýolbarslar edil garaýan ýaly, misdenmiýa agaçdan ... bilmedim, ýöne altyn çäýylan. Guýrukly poluň üstünde agyzlaryny açyp, dillerini hereketlendirip, hyrryldaýardylar. Liutprand Kremonskiý German imperatorynyň ilçisi konstantinopol köşgündäki kabul edilşikde X asr. Her niçikde bolsa imperatoryň şahsyýeti keramatly hasaplanylýar, sebäbi ol döwletde iň ýokary we hormatly orny eýeleýärdi. Artykmaç hukuklaryndan başga wizantianyň imperatorynyň borçlaryda bolupdyr. Olaryň arasynda iň esasy döwletiň berkliginiň we sazlaşygynyň girewi hökmünde golastyndakylar ýurduň halk köpçüliginiň aladasy bolupdyr. Şonuň üçin wizantiýaly taryhçylar olary batyrgaý tankytlapdyrlar. (ylaýtada olar taryhy döwrüň sahnasynda giden imperatoalar hakynda ýazanlarynda). Olaryň eden işlerine Hudaýyň we adamzadyň kanunlaryna esaslanyp baha beripdirler. Özleriniň jogapkärçiligine hiç bolmanda nazarýet babatynda imperatorlaryň özleride boýun alypdyrlar. Şeýle ýagdaýy Konstantin VII Bagrýanarodnyň (X as) öz ýatlamalarynda tekrarlap, imperatoa hakykatyň hatyrasyna, kanunyň we adalat bilen ylalaşyk esasynda, taňrynyň guly we

hyzmatkäri ýaly bolup dolandyrmalydyrdyýip belleýär. Egar-de ol günä işlere baş goşsa, zulumkeşe öwrülse onda halkyň ýigrenjine mynasyp bolar we öz eýeleýän ornundan mahrum bolar. Wizantiýanyň monarhlarynyň köpüsiniň ykbaly hakykatdan hem pajygaly bolandygyny aýtmak gerek, olar patyşalyk eden möhleti gysga, käwagt bary-ýogy birnäçe ýyla ýetipdir. Olaryň ýarysý tokdan güýç bilen mahrum edilýär, olaryň birleriniň gözlerini oýupdyrlar, zäher beripdirler, beýlekilerini monastyrlara gabatdyrlar. Imperatoryň ýagdaýynyň berk bolmandygynyň sebäbi wizantiýada köp wagtlap patyşa häkimýeti miras boýunça berilmändir. Ýaramsyz imperatorlary aýyrsalarda, imperýaçylyk häkimýetiniň özi eldegilmesizligine galýar. Başga bir topardan, döwletde iň ýokary wezipäni aşaky gatlakdan bolan adamlaryň eýelemäge mümkinçiligi bolupdyr. Mysal üçin iň belli meşhur wizantiýa hökmümdary Ýustinan I (VIas) daýhan maşgalasynda dogulypdyr, onuň aýaly göze Feodora bolsa aktirisa bolupdyr. Imperatoryň häkimýeti hasaplanylýp, şonuň üçin adamyň gelip çykyşy, onuň öňki meşgullanan käriniň hiç hili ähmiýeti bolmandyr.

Imperiýaçylyk häkimýet we jemgiýet.

Nähili ýagdaýda imperiýaçylyk häkimýet nazarýetini hakykata öwürüp bolar? Nähili derejede Wizantiýa hakyky hristiýançylygyň sazlaşykly siwilizasiýasynyň ideallaryna gabat gelýär?

Rim imperiýasyndan Wizantiýa respublikan gurluşynyň galyndylaryny miras alýar. Wizantiýada ilki başda senat, döwlet sowedi we erkin şäherlileriň guramasy – dimler saklanyp galýar. Şu guramalaryň esasynda jemgiýet giçki antiki döwürde imperatoryň häkimýeti çaklendirmegi başaryar we oňa kanuny

güýç berip bilýär. Wizantiýada IV-V asyrlarda alymlaryň pikirine görä ol käbir ösüslere eýe boldy. Senat kanunlaryň taslamasyny taýýarlaýar, içerki we daşarky syýasatyň meselelerini ara alyp maslahatlaşýar. V-VI asyrlarda dimler has uly hukuklara eýe bolýar. Konstantinopolda örän meşhur bolan sirk tomaşalarynda imperatora we ýokary emeldarlara öz talaplaryny, tekliplerini aýdyň, olaryň işlerini makullap, ýa-da tankytlap bilipdirler. Dimler täze imperatory jar etmek resmi dabaralaryna gatnaşyp bilipdirler: Ol senat, goşun we halk tarapyndan saýlanylýp, iş ýüzünde imperatory senat we harby ýolbaşçylar saýlaýar. Ýöne şeýle ýagdaý uzak dowam etmändir. VII asyryň ahylarynda dimler öz orunlaryny ýitirip başlaýar. Imperator Lew VI, X asyrda şäherleriň öz-özünü dolandyrşynyň galyndylaryny-da ýok edýär. Öňki demokratik adamlardan ýüz öwürmegiň özboluşly nyşany hökmünde tagta geçmegiň öňki düzgüni üýtgedilýär: öň täze imperatory halk ippodromda jar etse – indi ony Hudaýyň tarapyndan saýlanan patyşalyk hökmünde keramatly Sofiýa ybadathanasynda täç geýdirilýär. Şu döwürde imperator Wasilews diýlip atlandyrylýar. Başgaça patyşa (gündogar döp-dessurlarynyň täsiri bolmagy mümkin) şeýle-de awtokrat (samoderjaw) diýipdirler. Imperiýaçylyk häkimýet jemgiýetden ses bermek, şeýle hem syýasyýete işjeň gatnaşmak hukugyny elinden alýar. Indi imperator hemme zadyň aladasyny edýär, özi ýerine ýetirýär, Taňrynyň kömegi bilen ähli işler onuň aladasy esasynda ugrukdyrylýar we çözülýär.

Imperator Lew VI Parasatlynyň kararlaryndan 886-912 ýyl. Şeýle häkimýet ýurda näme getirdi? Güýçli merkezleşdirilme, ýeke häkimýetlilik, elbetde Wizantiýa öz bitewiligini saklamaga kömek edýär, bu bolsa siwilizasiýa ösüşine durnuklylyk berýär. Eýsemde Wizantiýa awtoritarlygynyň başga tarapy hem bar: onda

diňe bir kuwwatlylyk däl, eýsem gowşaklygy hem ýüze çykýar. Iperatoryň mümkinçilikleri doly häkimýeti bardygyna garamazdan, beýle bir çäksizdäldi. Imperator bir adam babatynda (всесильный) çäksiz güçli, özgerdişlik işinde örän (srowan) - gowşak bolupdyr. Wizantiýalylaryň syýasy aňýetinde ol ilkinji nobatda dāp-dessurlaryň adatlaryň goragçysydy. Şeýlelikde häkimýet geçmişden ugur alyp, ondan başgada gaty berk jemgyýetden çetleşdirilýär. Netijede köp sanly möhüm sosial – ykdysady ösüşler (ýagdaýlar) gözegçilikden çykyp döwlet häkimýetiniň garşysyna gidýärdi. Beýleki bir tarapdan ýurduň ösüşine eýermän häkimýet täzeden döremeginiň önüni almak üçin köp halatda öz güýjüni ulanypdyr. Jemgyýetiň hem öz aýratynlygy bolupdyr. Biziň bilişimiz ýaly wizatiýada feodallar häkimýetde güýçli garaşly ýagdaýda bolyp, şeýdip gatlak emele getirip bilmeýär. Tgta golaý duran aristokratlaryň ýagdaýy, özläriniň baýlygyna we daşky bezemenligine garamazdan, örän durnuksyz bolupdyr. Uzak wagtlaп, takmynan X asyryň ahylaryna çenli dolandyryjy toparlar açyk gatlak bolupdyr. Oňa aralaşmak üçin diňe bir sosial dereje dälde eýsem şahsy hyzmatlaryň we imperatoryň raspoloženiýasy ýeterlik bolupdyr. Imperator Lew VI, adamlaryň mertebeliligine onuň ata – babalaryna seredip baha bermän, eýsen onuň öz işine we üstünligine seredip baha bermeli diýip ýazýar. Ýene başga gapma – garşylykly ýokardan – aşaklyga ýol hem mümkindi. Sürgün etmeklik, emlägini konfiskasiýalamak, tutsaglyk ähli adamlara şol sanda emeldarlara hem howp salýardy. Imperatoryň köşgünde dil duşuklar, gep – gybat höküm sürýärdi. Dagynyk, aýratyn hukuklary bolmadyk begzadalar, imperatoryň häli – şindi paýlaýan peşgeşleriniň hasabyna ýaşap, günbatar aristokratlaryndan tapawutlylykda dogryçylyk, wepadarlyk esaslarny işläp düzmeýärler. Buthana bilen döwletiň

gatnaşyklaryda çylşyrymly bolupdyr. Imperator, elbetde onuň goldagyna mätäç bolupdyr, sebäbi buthananyň jemgyýete örän uly ruhy täsiri bolupdyr. Ýöne ruhanylar, XII asyra çenli administratiw işlerinden hakykat ýüzünde çetleşdirilýär, sebäbi wizantiýada ruhy we dünýewi gullugy baglanşykly alyp barmaklyk gadagan edilýär. Ondan başgada uzak wagtyň dowamynda buthananyň ykdysady ýagdaýy imperatoryň we şahsyýetleriň pul kömeklerine köp derejede bagly bolýar.

Wizantiýa buthanasynyň günbataryňkydan tapawutlylykda aýratyn girdeýjisi bolmandyr. Diňe X asyrdan başlap buthananyň peýdasyna yzgiderli ýygym girizilýär. Elbetde, buthana az baýlyk toplanmandy, eýsemde bolsa gülläp ösen döwrü hem ol katolik buthanasyndan garyp bolupdyr. Iň esasyda ykdysadyýet babatynda garaşly bolýar. Bu bolsa onuň syýasy durmuşynda has ýüze çykýar. Kontantinopol patriarhlary wagtal – wagtal döwletde ýolbaşçylyk oruna dalaşgärlik edipdir. Ýöne imperatoryň uly häkimýeti bolup, ýaramsyz emeldar hökmünde patriarhy çalşyp buthananyň teklipe eden üç dalaşgäriň arasyndan saýlaýarlar. Wizantiýanyň taryhynda patriarhyň sürgün edilen, hatda jeza berilip öldürilen ýagdaýy hem gabat gelýär. Wizantiýa buthanasy günbataryňky ýaly doly özbaşdak syýasy güýç kuwwatly bolup bilmeýär. Döwlet bilen buthananyň gatnaşyklary utgaşmaýar.

Täjiler bilen senetçileriň ýagdaýy iki hilidi. Olar döwletiň berk gözegçiliginde bolupdyr. Bu bolsa takyk kesgitlenen mümkinçilik berip: meselem senetçiler goşundan, köşden, emeldarlardan ýörite zakazlar alypdyrlar. Ýöne oňa garamazdan häkimýetiň eden etdiligidan goralmaýar. Döwlet olara ýokary salgyt salyp, emeldarlar önümçilik prsesiniň ownuk gözegçiligi amala aşyrypdyrlar. Hünärmentçiligiň we söwdanyň merkezi bolan şäherlerde berk merkezleşdirilen häkimýetiň şertinde güçli kommuna hereketi emele gelip günbatar Ýewropada olaryň

azatlyklaryny hukuk taýdan berkiden şäher Hartiýalarynyň esaslandy. Wizantiýanyň şäherleriň söwda hünärmenleri sosial gatlak hökmünde kemala gelip bilmeýär, şeýle-de döwlet derejesinde öz hukuklaryny ykrar etdirmegi başarmaýar. XII asyrdan senetçilik we söwda pese gaçýar. Oňa wizantiýaly täjirleriň esasy bäsdeşleri bolan Italiýan täjirlerine döwletiň girizen ýeňillikleri sebäp bolýar. Ir döwürden bäri beýik ussatlyklary bilen şöhrat gazanan wizantiýa senetçileri, döwletiň artykmaç hossarlyk etmegi sebäpli Italiýanyň işeňňir täjirleri bilen göreşde ýeňilýär.

Şeýlelikde wizantiýanyň döwlet häkimýeti dürli sosial gatlaklaryň işjeňliginiň önüni alyp, ýurtda köp sanly möhüm prosesleriň ösüşini togtadýar. Monarhiýanyň güýji9 jemgyýetiň dargamagyna, gowşamagyna getirýär. Adam jemgyýetde özüniň sosial topary bilen gowşak gatnaşykda bolupdyr. Bu bolsa öz nobatynda häkimýetiň güýçlenmek zerulygyna getiripdir. Häkimýetiň güýçlenmegi bolsa siwilizasiýanyň esasy şertidir.

Wizantiýanyň ruhy durmuşy.

XI asyryň ahylarynda Wizantiýada erkin daýhanlar bolup, olaryň aglabasynyň hususy ýerleri bolupdyr. Döwlete salgyt töleýän daýhanlar özbaşdaklygyny saklap galypdyr. XII asyryň başlarynda daýhanlar özbaşdaklygyny ýitirip başlapdyrlar. Iri ýer eýeleri öz ýerlerinde doly özbaşdak bolupdyrlar. Olaryň elinde sud häkimiýeti bolupdyr. Imperator iri feodallaryň goldawyny gazanmak üçin olara ýer bölüp beripdir. Munuň üçin ýer eýeleri Imperatora gulluk etmäge borçly bolypdyrlar. Imperatora gulluk edeni üçin berilýän ýere proniýa diýlipdir. Ýer eýeçiliginiň bu görnüşini hemişelik berlipdir we wagtyň geçmegi bilen nesilden-nesile geçipdir.

Bu bolsa feodallaryň häkimýetiniň berkemegine getiripdir. Feodallar imperatora boýun egmek islemändirler, imperator häkimýeti gowşapdyr.

XII asyryň başlarynda Wizantiýa imperatory öz häkimiýetini berkidipdir. Wizantiýa imperatory Alekseý I Komnin (1081-1118) döwründe Wizantiýanyň daşary syýasy ýagdaýy az kem gowlanypdyr. Wizantiýanyň demirgazygyndan peçenekleri, Balkan ýarym adasynyň günortasyndan Normanlary kawup çykarypdyr. Birinji haçly ýörişler wagtynda Alekseý I Komnin haç parazlaryň ýeňişlerinden peýdalany, seljuk türkmenlerini kiçi aziýadan kowup çykarypdyr. Manuil I (1143-1180) döwründe Antiohiýa knýazlygynyň üstünden Wizantiýa agalygy dikeldilipdir. Ýöne 1176-njy ýylda Seljuk-türkmenleriniň zarba urmagy bilen Wizantiýa yza çekilmäne majbur bolupdyr. 1180-nji ýylda Manuil aradan çykandan soň, ýurduň paýtagty Kanstantinopol şäherinde halk gozgalaňy başlapdyr. Halkyň hereketlerinden peýdalany, Manuiliň doganoglany Andronik I häkimiýeti eýeläpdir. Halkyň gozgalaňyny gazanmak üçin ol birnäçe reformalary geçiripdir. Andronik I özüne garşy giden begleri rehimsiz jezalandyrypdyr. Emma olaryň hereketlerini basyp ýatyrmak başartmandyr. Kanstantinopolda we Kiçi Aziýada ýaşayan aristokratlar Andronik I garşy dildüwşik gurapdyrlar. Olar Normandiýadan kömek alypdyrlar.

1204-njy ýylda IV haçly yürüşleriň netijesinde Wizantiýa imperiýasy dargapdyr. Onuň territoriýsynda 4 sany döwlet döräpdir: 1. Epir patşalygy Balkanlarda, gara deňzin kenarynda Trapezund imperiýasy, kiçi aziýanyň demirgezyk gunbatarynde Mikeý imperiýasy, haç parazlar talyn imperiýasyny döredip onuň düzümine Prakiýa orta Gresiýa we Peloponnes giripdir.

Basypalyjylar ozleri bilen taze kanunlary, dap dessurlary getirip, Prawoslaw buthanany kemsidipdirler, Rim papasynyň baş tutanlygyny ykrar etmage mejbur edýärler. Bularyň hemmesi ýerli halky gahar gazabyna getirýär. Ondan başagada Latyn imperiýasynyň içersinde tagt ugrundaky göreşler ýitileşýär. Haç parazlaryň döwleri gowşak bolup bary ýogy ýarym asyr ýaşapdyr.

Wizantiýa dowletleiniň arasynda Mikeý imperiýasy bolupdyr. Dowleriň baş tutany Mihail VIII (gönükli syýasy işgär başarjeň serkerde) 1261 ýylda tagta çykandan soň Konstantinopoly basyp alýar, Wizantiýa imperiýasyny bolekleyin dikeldýär ýöne imperiýeny öňküsi ýaly dikeltmek mümkin däl.

Konstantinopol- imperiýanyň guwakjy tozdurulypdy, çäkleri azalypdy. Trapezund imperiýasy özbaşdaklygyny saklap galýar. Frakiýanyň demirgazygy we Makedoniýa Serbleriň we Bolgarlaryň gol astyndady, Egeý deňziniň köp adalary Wenetsiýanyň häkimýeti astyndady, gündogardan bolsa Türkler çapawçylyk edýärdi.

Ykdysadyýet Wizantiýa iri Italiýan şäher döwletleri – Wenetsiýanyň we Genuýänyň häkimýeti astyndady. 1453 ýylda Konstantinopol Türkler tarapyndan eýelenýär basypalyjylar ony osman imperiýasynyň paýtagty- Stambul diýip atlandyrýarlar.

Tema. Gündogar siwilizasiýasy orta asyrlarda.

Hytaý konfusiançylyk siwilizasiýasy.

Hytaý siwilizasiýasy gadymy döwürden orta asyra geçişi duýdansyz global transformasiýasyz esaslaryny weýran etmezden geçmegi başardy. Bu ýagdaý Günbatardaka meňzeş bolmady. Üstesine-de, orta asyr Hytaýy köp gatnaşyklar babatynda gadymy

Hytaýy ýatladýar. Täzelikler, eýsem-de bolsa bolup geçýärdi. Orta asyr Hytaýda, esasan, Ýewropa garanynda has ir başlandy. Feodal gatnaşyklarynyň emele gelmegi taryhçylar b.e.öň XI – IV asyrlar diýip belleseler, ösüş üçin olar aýratyn mümkinçiligi b.e.öň III asyr diýip alýarlar (feodal gatnaşyklarynyň aýratyn görnüşi bolup, ol hakynda birneme soň). Kem-kemden hojalyk bilen gul eýeçilik gysylp çykarylýar. Feodal däl gatnaşyklary aýratyn görnüşde Gündogar nusgasynda (wariantynda) emele gelýär. Öňe gidişiň ruhy durmuşynda möhüm transformasiýalar bolup geçip döwlet strukturasy we onuň esaslary gaýtadan döredilýär.

Hytaýyň taryhynyň şu möhüm pursadynda hakyky manyda konfusiançylyk peýda bolýar. B.e.öň I müňýyllygyň ortalarynda Konfusiý (b.e.öň 551- 479ýý.) siwilizasiýasynyň jany we teni bolmaklyga esaslanan taglymaty döredýär. Onuň filosofiki ulgamynyň esasy maksady döwletiň ideal nusgawy esaslaryny berk ahlak prinsipli, sazlaşykly sosial gatnaşyklary döretmekden ybarat.

Konfusiniň ideýalary göräýmäge hakykatdan daş ýaly bolsa-da, birnäçe asyrdan soň iki müň ýylyň dowamynda döwlet dini bolup, hytaý jemgyýetiniň ruhy durmuşynda öňdebaryjy orny eýeleýär.

Konfusiançylyk: ýerde halas ediji

Konfusiançylyk – örän «ýerli» din. Onuň dogrulygy we işjeňligi şeýle güýçli ýüze çykýar. Hatda käbir alymlar ony düýbünden sözüň doly manysynda din hasaplaýarlar.

Döwleti dolandyrmak metodlary (usullary) dürli sosial toparlaryň arasynda gatnaşyklaryň kadalaşdyrylmagy, maşgala

durmuşynyň prinsipleri, etiki kadalar, ölçegler, ine, adamlaryň esasy ýörelgesi hasaplanmaly düzgünleri şu zatlar Konfusini we onuň yzyna eýerijileri gyzyklandyrýar.

O dünýä taglymatynda orun eýeläp, ýaşaýyş hakyndaky pikir gadymy hudaýlyk – Asman – Ýokary (eşret) sazlaşygynyň jemlenmesi hökmünde kabul edilip, öýkünmäge nusga bolup durýar. Konfusiançylygyň esasy prinsipleri asman sazlaşygyna meňzemeklige esaslanyp, ol ýerde adam özboluşly hudaýyň patyşalygyny döretmäge gönükdirýär.

Konfusiniý döwleti hudaýyň düzgünlerine berk gabat getirmeklige çalyşýan, edil uly maşgalany kesgitleýär. Maşgalada her kim öz ýerini (ornuny) eýeläp, şol ornuna görä özüni alyp barmaly. Hökümdar hökümdar bolmaly, ruhany ruhany, ata – ata, ogul ogullygyny etmeli.

Döwletiň daýanýan esasy özeni, filosofyň pikirine görä, wepadarlyk we gulak asyjylyk. Şu häsiýetler jemgyýetiň ähli durmuşynyň içinden ýokardan-aşaga eriş-argaç bolup geçmelidi. Ýöne *tabynlyk* uly maşgala düzgüni diňe bir aşakdakylaryň ýokardakylara tabynlygyny aňlatmaýar, eýsem häkimiýetiň halkyň önünde doly jogapkärligini aňladýar. Diňe şeýle ýagdaýda halk öz hökümdarlaryna ynanar, ynam bolmasa bu döwlet ýaşap bilmez.

«Hökümdarlara wepadarlyk we adamlar hakynda alada» - bu hytaý filosofynyň pikirleriniň esasy bolup, ýurduň abadançylygyny pugtalandyrýar. Konfisiý döwlet häkimiýetini adamkärçilikli etmäge synanyşýar.

Döwleti dolandyrmak üçin adamlary öldürmek nämä gerek? Eger siz hoşniýetlige ýykgyn etseňiz, onda halk hem şeýle bolar. Konfisiý.

Şonuň üçin Konfusiý häkimiýetiň wekilleriniň – çinownikleriň ahlak keşplerine uly ähmiýet berýär. Sebäbi olar döwleti gös-göni dolandyryjylar we halk bilen gönüden-göni baglanyşykly adamlardy. Filosoflara aýratyn has ýokary talaplary öňe süren çinowni – rysaryň şekilini döreden – ar ýürekli göreşiji, hakykat ugrunda, ruhy taýdan kämil adam öz ideýalaryny üçin ähli zadyny gurban etmäge taýyn adam.

Konfusiý we onuň yzyna eýerijiler öz teoriýalaryny iş ýüzüne durmuşa ornaşdyrmaga synanyşýarlar. Ýörite mekdepleri döredip, ol ýerde täze býurokratik elitäni ýokary missiýany ýerine ýetirmek üçin taýynlaýarlar. Haçan-da Konfisiý döwlet dinine öwrülende, filosofyň taglymaty döwlet synaglarynyň ulgamynda esasy ders bolup girip, diňe Konfusiniň işlerini kemsiz bilýänler çinownik wezipesini almaga dalaşgär bolupdyrlar.

Hakykat filosofyň beýik ideýalarynda ýygy-ýygydan aýra düşüpdür. Konfisiançylyk «ahlak kodeksini» ýatdan bilýän çinownikleriň arasynda şöhratparaz (parahor), zalym-kezzap adamlar hem az bolmandyr. Ýöne öz wezipesine taglymaty esaslandyranyň isleýşi ýaly synanyşan adamlar hem bolupdyr.

XVI asyrdan çinownikler – inspektorlar ýurduň ýagdaýyny alada edip, imperatora reforma (özgeriş) geçirmekligi tekliplap edip ýüzlenipdirler. Ykdysadyýetden başlap daşary syýasata çenli häkimiýetiň işini tankytlapdyrlar. Bu batyrçaý doklatlara hökümet berk repressiýalar bilen jogap beripdir. Özlerine ýaramsyzlaryna jeza beripdirler, ýurtdan çykarypdyrlar, wezipesinden

boşadypdyrlar, käbir çinownikler özleriniň ak ýürekliiligini subut etjek üçin öz-özlerini öldüripdirler.

Jeza çärelerine oç alynmagyna garamazdan, tankytlar azalmandyr. Ahyrynda häkimiýet käbir özgerişikleri geçirmäge razylaşýar. Mejbur bolýar. Konfusiançylar özleriniň ynsanperwer we ahlak kadalaryny döwlet häkimiýeti hakyndaky ideýalary bilen býurokratik apparaty, ahrynda döwletçiligiň özenini berkidýär.

Elbetde, konfusiançylyk Hytaýyň ruhy ýaşayşyny doly kesgitlemändir. Ol beýleki dini taglymatlar bilen bäsleşmek ýagdaýynda ýaşapdyr. Konfusiançylyk bilen bir hatarda b.e.öň VI – V asyrlarda Lao Szynyň taglymaty döreýär – daosizmde ruhy kämillik – aň ýetiriş durmuşynyň şekili tebigata goşulýmak wagyz edilýär. IV-V asyrlarda Hytaýda buddizm giňden ýaýraýar. Buddizm we daosizm öz tarapdarlary jemgyýetiň ýokary gatlagynyň we halk köpçüliginde arasynda bolupdyr. Ýöne hiç haçan konfusiançylygy doly gysyp çykaryp bilmändir. Gaýtam bu rasionalistiki, durmuşy taglymaty dünýä we adama mistiki düşünmek taglymaty bilen üstüni ýetirýärler.

Konfusiançylyk legistleriň syýasy partiýasynyň garşysyna göreşde ýeňiş gazandylar (leks - kanun). Legistler ýurdy dolandymaklykda öňdebaryjy orny eýelemäge çalyşýardylar. Legistler ýurduň abadançylygynyň esaslaryny kanunyň berkliginde, zabunlygynda görüpdirler. Kanunyň ýerine ýetirilmegine goldaw berýärler. Onuň sähelçe bozulmagy yzarlanýar. Konfusiniň döwründe Hytaý hökümdarlarynyň syýasaty bütinleý legistleriň täsirinde bolupdyr. Ahyrynda (bellemeli fakt) häkimiýet konfusiançylygy saýlap alýar. Onuň ynsanperwer taglymaty siwilizasiýanyň güýjüni berkidýändigini pygamberlik derejesi bilen bahalandyrýar.

Konfusiançylyk Hytaýyň döwletliligi uzak möhletliligiň, berkligiň nusgasy bolýar. Ol iki müň ýylyň dowamynda iş ýüzünde üýtgemän galýar. Hytaýyň taryhy bolsa orta asyrlarda gaty çylşyrymly bolupdyr.

Ýurt gazaply mätäçlik we gülläp ösmekligi, raýat parahatçylygyny, gandöküşikli gozgalaňlary, bütewiligi, dagynyklygy başyndan geçirýär.

Baryp, gadym zamanlarda hytaý taryhçylary bu döwürleriň gezeleşmesi, kesgitli sazlaşmasy – ritmi bolup, sagat mehanizmi ýaly takyk hereket edýär. Her bir täze dinastiýa täze etapa (sikle) başlaýar. Özi-de örän üstünlikli başlaýar. Ýöne köp wagt geçmänkä ýurtda barha pese düşmegiň alamatlary peýda bolýar: krestýançylyk tozýardy, çinownikleriň arasynda parahorluk ösýärdi, iri ýer eýeleri özleriniň merkezi häkimiýetden garaşsyzlygyny gorap saklaýardylar. Ahyrynda ählumumy weýrançylyk halk gozgalaňlary bilen tamamlanýar. Gozgalaňçylar erbet, ýaramaz şanesilleriniň dinastiýasynyň çylşyrymlaşmagyny talap edýärler.

Ine, şeýle ýagdaýda gazaply ykdysady we sosial krizis wagtynda açlyk we administratiw ulgamyň ýykylýan şertinde 206-njy ýylda gozgalaň wagty birinji konfusiançylyk imperiýasy özüniň ýaşamagyna başlaýar. Imperiýany Han şanesilleri dolandyrýar. Täze hökümdarlar ýene-de ýurdy birleşdirýärler, öňki döwrüň köp harby kanunlaryny ýatyrýarlar, salgytlary azaldýar. Dolandyryş ulgamyna konfusiançylyk kadalaryna güýç ulanmaklyk däl-de, gadymy hormatlanýan däp-dessurlara we ahlak kadalaryna giň orun berilýär. Ýöne eýýäm b.e. öň II asyryň ortalaryna imperiýa dargamak çägene gadam basýar.

Hytaý 3 sany özbaşdak döwlete bölünýär. Elbetde, III asyrda döwleti birleşdirmeklige synanyşyk edilýär. Szin şanesilllerine Hytaýy birnäçe onýyllyklaryň dowamynda birleşdirmek başardýar.

IV asyryň başlarynda demirgazyk Hytaýa çarwalaryň leşgerleri, şol sanda gunlar çozup girýärler. Ilat çet ýurtly wagşy basybalyjylaryň eýelän sebitlerinden (regionlaryndan) gaçyp gidýärler.

Ýurduň duşman tarapyndan eýelenen demirgazygynda basybalyjylar birnäçe ownuk döwletleri emele getirýärler. Olar gaty çalt hytaýlaşýarlar, ýerli medeniýeti, döp-dessurlary we dolandyryş ulgamyny kabul edýärler.

Nobatdaky merkezleşdirmek etapy Sun şanesilleri döwründe bolup geçip, olar VI asyryň ahylarynda gündogary bilen günortany birikdirýärler. Olaryň häkimiýeti VII asyrdan başlap agdarylýar.

Hytaýyň hakyky gülläp ösen döwri Tan şanesilleri bilen baglanyşyklydyr. Olar ýeterlik derejede uzak wagtlap (VII asyrdan başlap X asyra çenli) dolandyryşlar. Ýene-de Sun şanesilleri (X – XIII asyrlar). Bu döwürde bütün ýurtda ýollar, kanallar, täze şäherler gurlup, söwda we senetçilik görüp-eşidilmedik derejede gülläp ösýär. Nepis sungat, ylaýta-da, şygryýet ösýär.

Sun şanesilleriniň dolandyryşy Hytaý üçin pajygaly gutarýar. Göçme taýpalaryň nobatdaky basybalyjylaryny başyndan geçirýär. XIII asyrda imperiýa mongollar garşy göreş alyp barýar. Ykdysadyýet dargaýar. Suwaryş desgalary bozulýar. Oba hojalyk

pese düşýär, gaýtadan dikeldilmeýär. Hytaýlylaryň gaty köp bölegi gullara öwrülýär.

Merkezleşdirmegiň nobatdaky etaby Sun şanesilleri döwründe amala aşyrylýar. Ol VI asyryň ahylarynda demirgazyk bilen birleşdirilýär, ýöne ol hem VII asyryň başlarynda dargaýar.

Hytaý özüniň, hakykatdanam, ösüş döwri Tan şanesilleri bilen baglanyşyklydyr. Bu döwürde bütin ýurt boýunça ýollar, kanallar, täze şäherler, senetçilik we söwda görüp-eşidilmedik derejede gülläp ösýär. Nepis sungat, ylaýta-da, şygryýet ösýär.

Sun şanesilleriniň dolandyryşy Hytaý üçin pajygaly gutardy, çarwa taýpalarynyň täze çozuşlaryny başyndan geçirdiler. XVII asyryň dowamynda imperiýa mongollar tarapyndan basylyp alnyp, Beýik han Hubileý täze mongol şanesilleri Ýuan (1280 – 1368ýý.) esaslandyryar.

Uruş sebäpli ýurduň ykdysadyýeti pese gaçýar. Hytaý 40 ýyllap mongollara garşylyk görkezýär, weýran bolýar, oba oba hojalygy üçin zerur bolan suw desgalary uzak wagtlap bejerilmeýär.

Mongollaryň çalt ýerli ilata goşulyşýandygyna garamazdan, olaryň dolandyryşyndan närazylyk artýardy.

Gadymy Hytaý sektasy bolan Belyý Zotos – Çigildem XIV asyrda gizlin jemgyýete öwrülip gozgalaň turzan halky birleşdirýär. Hereketiň baştutany Çžu Ýuan daýhan maşgalasyndan bolup, budda ybadathanasynyň diňleýjisi öz goşunyna we olara goşulan – konfisançy alymlara daýanyp, 1368-nji ýylda mongollary derbi-dagyn edýär we özüni Min (ýagtylyk) diýen simwoliki ady alan şanesliniň imperatory diýip yglan edýär.

Min hökümdary ýurduň ykdysadyýetini ýokary götermegi başarýar. Gulçulyk ýatyrylaýr, salgytlar azaldylýar, aşaky gatlaklaryň wekilleri ýokary wezipeleri eýelemäge mümkinçilik alýarlar. XVI asyryň ahyrynda nobatdaky örän gynançly gutaran pese gaçyşlyk – çökgünlik başlanýar.

XVII asyryň başlarynda mançjurlaryň kiçeňräk taýpalary güýç toplaý, goňşy taýpalar bilen birlikde Hytaý bilen ýaragly uruş alyp barýar. XVII asyryň ahyrlarynda ýurda ýene-de keseki şenesilleri bolan Sinler patyşalyk edýär. Mançjurlar wagtyň geçmegi bilen Hytaý imperiýasynyň gurluşyna we konfusiançylyk medeniýetine organiki goşulyşyp gidýärler.

Megerem, şonuň üçin bu şanesiller uzak ýyllaryň dowamynda – tä XX asyra çenli dowam edipdir. Hytaýyň taryhyndaky gülläp ösmeklik, ösüş we pese gaçyşlar, merkezleşdirmek we dagynyklyk yzygiderligini nähili düşündirip bolar?

Köp hytaý taryhçylary bu etaplarda gezekli-gezegine ýeňiş gazanýan iki sany kosmiki güýçleriň göreşi şöhlelenýär diýip belleýärler. Eger-de metafiziki planda takyk taryhy geçirilse bolsa, düşündirişler düýbünden başgaça bolsa gerek.

Tema: aponiýanyň siwilizasiýasy.

Başga Hytaý siwilizasiýasyndan tapawutlanýan taryhy ösüşiň görnüşi Ýaponiýada amala aşyrylýar. Olýerde gündogar dünýäsiniň häsiýetli tarapy bilen bir hatarda günbatar görnüşi hem häsiýetlidir.

Ýaponiýa-ýaş siwilizasiýa. Ýapon adalarynyň ilatlaşmagy birnäçe müň ýyl mundan öň başlansada döwlet gurlyşy IV-VI asyrlarda kemala gelip başlaýar. Ýapon jemgiýetini ýerli han beglere daýanyp Serdar-hökümdar dolandyrýar. Han begler bolsa möhüm adminstratiw wezipeleri eýeläpdirler. Ilatyň esasy bölegi daýhanlardan ybarat bolup garzarente-salgyt töläpdirler. Olardan başga-da gullar we doly hukuksyzlar, keseki ýurtlylar şol sanda hytaýlardan we kareýlerden ybarat bolupdyr. VI asyrdan başlap Ýaponiýa siwilizasiýa jemdiýetini döretmek döwrinde gadam basyp Beýik Hytaý siwilizasiýasyndan aýyrýan çökertligi böwsüp görülip eşdilmedik derejede ýokary depgin bilen ösüp başlaýar.

Ýaponiýanyň (ylyftada Gündogar üçin) görülip eşdilmedik ýokary ösüşi köp gatnaşyklarda beýleki ýurtlaryň tejribesini ulanmagy bilen baglanşyklydyr. Ösüşiň 604-605 ýyllarda şazada Sýotoku-taýsi-,Hytaý görnüşiniň tarapdary Konfusiançylyk prinsiplerini we buddaçylygy sazlaşdyrlan ilkinji kanunlar tiplumyny döredýär. Şiýotoku ýaş Ýaponlary Hytaýawe Kareýa (okamak)

Bilim almak üçin ugradyp, ol ýerden bolsa hünärmentleri Monahlary we alymlary çagryp getiripdirler.

Beýleki biri yzgiderli we batyrgaý özgrdiji şazada Karu bolup, ol häkimýet başyna VII asyrlaryň ortalaryna döwlet agdarylşygyndan soň gelýär. Bu waka Ýaponiýada Taýka adyny alyp-„Beýik özgerişler“ adyny almak bilen bu diňe bir dolandyrýan maşgalanyň üýtgemegini aňlatman, eýsem bütün Ýapon jemgiýetiniň durmuşy Hytaý nusgasyna esaslanyp (düýpli) işjeň özgerip başlaýar. Bu adminstratiw apparatyň gurluşyny, daýhanlaryň we çinownikleriň arasynda ýer paýlaşmak meselesinde renta (ýer salgydy) salgytlary tölemek ulgamynda

Ýaponiýada Hytaý iýerogrifleri hat-ýazuwlary kabul edilýär. Hytaý dili resmi ýazuw dili diýlip hasaplanýar. Ýaponlaryň gadymy dini (sintoizm) daosizmiň hasabyna baýlaşyp ahyrynda VI asyrdan Hytaýa aralaşan buddizm buddaçylyk bilen hem ylalaşyga gelýär.

Hytaý şäher gurluşynyň prinsiplerine esaslanyp Ýaponiýanyň ilkinji paýtagty Nara döredilýär. Ýaponiýada doly hukuklary bolmadyk sowatly hytaýlylara we koreýlilere deň hukuklar berlip, býurokratik apparatda wezipeleri eýeläpdirler. Ýaponiýanyň hytaýlaşmasy şeýle bir uly bolup siwilizasiýany öwrenijileriň önünde Ýaponiýanyň siwilizasiýasynyň özbaşdaklygy hakyndaky mesele goýulýar. Käbir taryhçylar Ýapon siwilizasiýasy öz ýaşaýşynyň başlaryndaky döwründe 2-nji orunda bolup, Hytaýo babatynda neriferi bolupdyr.

Kesekilerden işjeň öwrenmekligi Ýaponiýanyň özboluşlylygyna täsir etmeýär, gaýtam wagtyň geçmegi bilen barha güýçli duýulýar. Hytaý siwilizasiýanyň elementleri düýpli transformirowalis we başga netijeleri berýär.

Ondan başgadan başga bir ugra – doly medeni özboluşlylygyna agdyklyk edýär. VI asyrdan Ýaponiýa has ýapyk çetleşdirilen döwlete öwrülýär. Siwilizasiýa ölüm jezasy howpy bilen Ýaponlara – ýurduň çäginde çykyp gitmek, uzak ýörişlere ýaramly uly gämileri gurmak gadagan edilýär. Ýurt daşary ýurtlylar üçin ýapylýar. (Hytaýlardan we gollantlardan başga) hytaýlylara we gollantlylara söwda etmeklik rugsat berilýär. Häkimýet ýurduň içersindäki ähli katolik missiýonerlerini kowup çykarýar. Sebäbi halk köpçüliginiň arasynda hristiançylyk has ýörgünli bolup başlaýar. Ýöne bu emeli çetleşmä garamazdan II asyr töwerek dowam eden Ýaponiýa beýleki ýurtlaryň medeni

ösüşiniň gazananlaryny özleşdirýärler. Golland täjirleriniň üsti bilen Ýaponiýa Ýewropalylaryň kitaplary gelip durýar. Alymlaryň naýbaşylary, gündogar medeniýetiniň we ylmynyň miwelerinden peýdalanyň, birneme soň XIX asyrdaky bu öwrenen zatlaryny öz ýurtlaryny özgertmekde giňden peýdalanýarlar.

Bu iki ugurlar ýapon siwilizasiýasynyň taryhynda öz ornuny gezekli gezegine

ýeri çalşyp öz orunlaryny eýeleýärler. Netijede Ýaponiýada tas öz boluşly ukyplylyk emele gelip öz medeniýetiniň gaýtalanmaýan dăplerini saklamagy we beýleki siwilizasiýalaryň tejribesini özleşdirmek mümkinçilikleri bolýar. Häzirki döwürde bu bolsa global siwilizasiýanyň ösmeginde bu ýurda aýratynlyk, artykmaçlyk berýär. Uly ösüşin Hytaý madelini kabul etmek bilen Ýaponiýa güýçli merkezleşdirilen häkimýet baradaky ideýany hem kabul edýär. Hökümdar-bu asman, halk-bu ýer şonuň üçin haüanda hökümdar gurulanda, halk diňleýär haçan ýokardakylar hereket edende aşakdakylar boýun egýär. Döwletde iki hökümdar bolup bilmez.

Şazada Çiyetoku VI asyryň kanuny.

Ýöne ýaş Ýan döwleti bu prinsipleri kadalary durmuşa geçirer derejede ýeterlik güýçli dăldi. Imperator Hytaý nusgasy esasynda özüni Asmanyň ogly-Tenno diýip ygylan etsede, örän çäklendirilen mümkinçiligi bolupdyr. Ýurdy dolandyrmak üçin, şazada karuny tagta çykмага öz wagtynda kömek beren Fudziwaryň toparynyň bolsa täsiri has ýokary bolýar. Köp waňgtyň dowamynda Fudziwaryň maşgalasynyň wekilleri regentler bolup, imperatorlary öz garyndaşlary bolan gyzlara öýerip, hakykat ýüzünde Ýaponiýada hökümdarlyk edýärler.

Imperatorlar düzgün bolşy ýaly ir tagtdan ýüz öwrüp, haýsydyr bir buddaçylyk ybadathanasyna gidýärler elbetde olaryň käbir syýasy hukuklary saklanyp galýar. Şeýle ýagdaýyň netijeleri Gündogar üçin häsiýetli däl. Entek ýeterlik derejede berkemedik döwlet häkimýetinde feodalizm günbatar Ýewropa modeline golaý ýol bilen gidýär.

X asyrdä häkimýet ýerli baýlaryň eline geçýär, olar gubernatorlaryň ornuny, uýed baştutanlarynyň wezipelerini basyp alyp özlere ynanylan ýerlere öz hususy emlägi ýaly gorap ony we häkimiýeti öz nesillerine miras berýär. Hytaýdan tapawutlylykda Ýaponiýada emeldarlar ýokary wezipäni eýeleýän, diňe kagyz ýüzünde döwlet häkimýetiniň wekilleri hasaplanypdyr. Iş ýüzünde olar feodlaryň(daýme) hojaýynlary bolup, hususy mülkleriň eýeleri bolmak bilen mümkin boldygyça döwlet gaznasyna tölenilýän salgydy mümkin boldygyça azaltmaga synaşýar.

XI asyrdä Ýapon feodallary edil günbatar ýewropanyň feodallary ýaly, güýçleri gün-günden berkemek bilen öz mülklerinde administratiw we sud etmek hukugyny alyp olary ýerleri salgytdan boşadylýar. Imperatoryň köşgüniň we paýtagt aristokratlarynyň girdeýjileri elbetde peselýär. Salgyt diňe döwlete degişli daýhanlardan gelýär. Ýaponiýada feodal öz daýhanlaryna başgaça gatnaşyk edýär, olaryň ýerlerinden gitmegine garşy çäreler görýär. Feodallaryň özbaşdaklygynyň ýene bir möhüm ýüze çykmasy öz işine hünärmen – pysar – samuraýlaryň harby toparlarynyň döredilmeginde aýdyň ýüze çykýar. Bu toparlar daýhan gozgalaňlaryny basyp ýatyrmaýda ulanylyp X-XI asyrlarda feodal mülklerinde tertip düzgüne gözegçilik edýär. Samuraýlar ar-namys kodeksine berk wepaly bolmak bilen

gazaply, düzgün-tertipli öz hojaýynlaryna berk wepaly (adamlar) bolmak bilen kem-kemden howply güýje öwrülýär. Bu ýapyk gatlagyň peýda bolmagy iri feodallaryň merkezden özbaşdaklygyny belli ýokarlandyrýar.

XIII-XIV asyrlarda Ýapon şäherleriniň gülläp ösmegi başlanýar. Olar feodallarynyň berkitmeli rezidensiýalarynyň golaýynda köp sanly buddaçylyk ybadathanalarynyň töwereklerinde döreýär. Söwdanyň we hünärmençiligiň merkezi bolan şäherleriň döremegi bilen ýurtda haryt-pul gatnaşyklary çalt ösüp başlaýar. Şäherleriň esasan döwletden özbaşdak bolup käbirleri hatda öz-özünü dolandyrmak hukugyny alýar.

Ýaponiýa, Hytaý, Koreýa we Günorta Aziýa ýurtlary bilen söwdalaşyp gaty çalt daşary üstünlikli bazarlara çykýar. Ýurtdan mis, altyn, kümüş çykarylýar. Daşary ýurtlarda Ýapon ýaragyna uly isleg bildirilipdir.

Bu gatnaşyklar feodal dagynyklyk ýagdaýynda dürli maşgalalaryň arasyndaky özara göreş wagtynda bolup geçmek bilen XV-XVI asyrlaryň sepgitlerinde Ýaponiýanyň özbaşdak böleklere dargamagyna getirýär. Özara feodal urşlary ahyrynda ykdysady krizise we sossial taýdan durnuksuzlyga getirdi. Ýyl-ýyldan daýhanlaryň gozgalaňlarynyň sany artýar, olara tozan samuraýlar we şäher garyplaryda goşulýarlar. Ýaponiýanyň önünde ýurdy birleşdirmek wezipesiniň zerurlygy ýüze çykýar. Merkezi häkimýeti güýçlendirmegiň zerurlygy hem ýüze çykýar. Bu çylşyrymly we kyn mesele köp ýyllaryň dowamynda dürli syýasy işgärler tarapyndan çözülýär. Ahyrynda Tokugawa Ulýasu gutarnykly ýeňiş gazanýar.

Gozgalaň turzan feodallary boýun egdirip ol özüni 1603-nji ýylda sýegun (harby serkerde) diýip yglan edýär we merkezi häkimýeti berkidip biljek özgerişler geçirip başlaýar. Tokugawa feodallaryň ýere bolan hukugyny saklaýar. Olar öňküsi ýaly sud we adminstratiw dolandyrlýşy öz ellerinde jemleýär. Özlerine garaşly samuraýlary bolupdyr, ýöne welin olaryň girdeýjileri berk hasaba alynýar. Feodallar umumy döwlet kanunlaryna tabyn bolmalydylar. Olar öz aralarynda döwletiň – garşysyna çykyşlar hakynda urş hakynda (gürrüňsiz) alyp barmak gadagan edilýär. Şu ýagdaýy bozanlaryň emlägini elinden alyp başga etraplara geçiripdirler.

Feodallaryň güýçleri gowşadylaýar, olaryň garamagyndan şäherler alynýar. Şäherler indi sýegunyň bellenen ýörite emeldarlary tarapyndan dolandyrylýar. Edil Hytaýda bolşy ýaly senetçilere agyr salgyt salynýar. Olaryň ähli işleri tertibe salnyp gözegçilige alynýar.

Daýhanlary öz ýerlerini taşlap gitmek gadagan edilýär. Gadagançylyk ulgamy döwlet tarapyndan bellenen olaryň adaty durmuşyna hem goşulýar. Olara ýüpek eşik geýmek, öýlerini bezemek we baýramçylyklary bellemek gadagan edilýär. Ondan başga-da ýurt ýapyk diýip yglan edilýär. Daşary söwda döwletiň elinde jemlenýär we onuň esasy girdeýji çeşmesine öwrülýär.

Bu çäreler çalt ösýän we baýlaşýan söwda buržuaziasyna uly zyýan ýetirýär.

Tokugawanyň maşgalasynyň sýuganatý örän uzak XIX asyryň ortalaryna çenli dowam edýär. Ýaponiýanyň taryhyndaky bu döwri nähili häsiýetlendirmek mümkin?

Tokugawanyň düzgüni ýurtda endigan ösüşi berýär, belli bir wagta çenli ykdysady krizis ýeňilýär. Hut şu wagt döwür „gündogar“ başlangyjyny özüniň zerurlygyny beýan edýär. Bu despotiki dolandyryş ulgamynda ýüze çykýar. Ykdysady hereket döwletiň we adamlaryň şahsy durmuşyna döwletiň goşulmagynda ýüze çykýar. Soňky döwür Ýaponiýanyň erkin ösüşi ýitileşýär. Sýegunat daýmeleriň ýere bolan hukuklaryny ykrar etmeli bolýar. Buržuaz gatnaşyklaryň döremegine razylaşmaly bolýar.

Täze jemgyýetiň döremegi haýal hem bolsa bolup geçip ahyrynda 1863 ýylda Meýdzi- meşhur özgertmelerine geçilýär. Ýenede günbatar modeli 1-nji orna geçýär.

Tema: Ýslam siwilizasiýasy.

Ýslam siwilizasiýasy ýapon siwilizasiýasy ýaly Gündogaryň in ýaş siwilizasiýalarynyň biri. Ýslam siwilizasiýasynyň merkezi soňra öz çäklerini has giňeldip köp döwletleri birikdiren Arabystan ýarym adasydyr.

Arabystan ýarym adasynyň uly bölegini çöllük tutup, diňe kenar ýakalarynda ekin meýdanlary bolupdyr. Bu welaýatlaryň ilaty däne ekinlerini, üzüm, hurma, naz-nygmatlar ekip, goýun, düýe bakypdyrlar. Bu ýerde gadymy söwda şäherleri ýerleşip, Ortaýer deňziniň ýurtlary, Afrika we Hindistan bilen işjeň söwda alyp barypdylar. Şu ýerlerde döwlet gurluşynyň ilkinji alamatlary emele gelýär.

Arabystan ýarym adasynda ýaşayan çarwa beduinleriň ýaşayyş durmuşy başgaça bolupdyr. Olar maldarçylyk bilen meşgullanmak bilen bir hatarda belli bir tölegler alyp kerwenlere ýolbelet bolup ugrapdyrlar ýa-da olara öz düýelerini beripdirler. Arap taýpalary

özara duşmançylyk edip, goňşylarynyň garşysyna çapawulçylyk edipdirler.

Şeýlelikde, VII asyrdan Arabystan medeni we sosial-ykdysady gatnaşyklary bilen özboşluşly şekili emele getiripdir. Täze diniň peýda bolmagy araplaryň ykbalynda möhüm öwrülişik bolup, ol birleşdiriji we siwilizasiýalaşdyryjy orny eýeleýär.

Yslam dinini kabul etmänkä araplar dürli hudaýlara, şol sanda aýa, güne tagzym etmek bilen ata-babalaryň kulty has giňden ýaýrapdyr.

Otparazlyk ynanjy keseki täsire güýçli sezewar edilip – bu esasan hem D/g we G/o Arabystana degişli bolup, bu ýerlerde hristiançylyk we ýewreý jemgyýetleri ylalaşykly ýaşapdyrlar.

Yslam dininiň taglymatyny Muhammet (570-632) esaslandyrypdyr. Ol iudaizme we hristiançylyga hormat bilen garap, olary hudaý kitaplary hasaplaýar. Gurhanda-yslamyň keramatly kitabynda Muhammede alla tarapyndan iberilen bu iki diniň hem täsiri duýulýar. Bu ilkinji nobatda ýekehudaýlyk ideýasynda ýüze çykýar.

Yslam – Hudaýa, Alla boýun bolmak, arap dilinden türkmençä terjime edilende “okamak” diýmekdir.

Eýsem pygamber iudaizm we hristiançylyk täze diniň öňi bolup hudaý Gurhanda açyk ýüzlenýär. Talmudda üýtgedýärler.

Gurhanyň esaslary gaty ýönekeý. Alla we onuň ýerdäki wekili Muhammede ynanýanlara halas bolmaklyk garaşýar. Yslam dinine uýýanlar 5 şerti ýerine ýetirmeli.

Musulman – hudaýyň bendeleri Muhammet aradan çykandan soň täze diniň esaslaryna täze düzgün goşulýar, bu bolsa yslam siwilizasiýasynyň taryhynda uly orny eýeleýär. Bu ynam keramatly uruş (jihad) dini borç , eliňe ýarag alyp yslam dinini ornaşdyrmak. Muhammet adamlary yslam dinine öwüt-nesihat etmek arkaly çekmekligi maslahat beripdir.

Arap siwilizasiýasynyň döremegi yslamyň ýüze çykmagy bilen bir wagtda bolup geçýär. Muhammediň pygamberlik ideýasyny ilkinji nobatda onuň aýaly, doganoglany Ali we Abu Bekr atly söwdegär täze dini esaslandyryja uly goltgy berýärler. Soňra Medine şäheriniň ilaty Muhammediň wagyz-nesihady bilen täze dini kabul edýär. 630-njy ýylda araplaryň esasy dini merkezi Mekkäni goşun bilen uruşsyz eýeleýär. 632-nji ýylda Muhammet aradan çykandan soň Arabystan entek doly yslam dinini kabul etmesede, onuň käbir etraplarynda berk ornaşypdy.

Pygamberiň ornuny onuň yzyny eýeriji halyf (dini syýasy serdar) edilip saýlanylan Abu Bekriň dolandyran 2 ýylynyň dowamynda yslam dinini ähli araplar kabul edýär. Ondan soň Muhammediň egindeşi Omar halyf bolup, onuň dolandyran onýyllygy yslam siwilizasiýasynyň ýakymly harby üstünlik döwri bolup başlaýar. Siriýa, Palestina ýerleri Wizantiýa degişli bolup, soňra Mäsür, Liwiýa, Eýranyň g/b bölegi basylyp alynýar. Ol aradan çykandan soň hem yslamyň ýeňişli ýörişi Gündogar ýurtlarynda dowam edýär. VII asyryň 40-50-nji ýyllarynda Eýran doly birikdirilip, araplar D/g Afrika (Magrib) tabyn edilýär.

VIII asyrda basyp alyşlar onçakly ýokary depginde bolmasa-da dowam edýär. Şu döwre çenli (imperiyä) halyfatyň çäkleri Atlantik okeandan başlap Hind derýasyna çenli , Kaspiden Niliň ýakalaryna çenli ýerlere ýetipdir. Ispaniýany boýun egdirenden soň araplar

Pireney ýarym adasynyň aňyrlaryna hem çapawulçylyk edip başlaýar, ýöne frank goşunlary olary yzyna serpikdirýär.

Basylyp alnan ýerleriň ilaty gaty çalt yslam dinini kabul edýärler. Oňa halyflaryň alyp barýan ykdysady syýasaty itergi berýär. Musulmanlar diňe gazna onluk(desýatina) salgydyny töläpdir, öz öňki dinini saklap galanlar bolsa ýokary ýer salgydyny (3/1, 3/2) töläpdirler we jan başyna salgyt töläpdirler. Öňki beduinler – arap nökerleri täze ýerlerde mekan tutupdyrlar, olaryň yzy bilen şäher ilaty – araplar hem, ýokary medeniýetli ilat hem gelipdir.

Ýöne uly imperiýa gaty çaltlyk bilen dörän hem bolsa berk bolmandyr. Ýaňy dörän döwlet ykdysady we medeni ösüşi boýunça köp halkly sebitleri ýeketäk häkimýete birleşdirip bilmändir. Syýasy öňdebaryjylyk ugrundaky göreşde dürli toparlaryň Merkezi häkimiýeti gowşadýar.

IX asyryň başlarynda ýerli emeldarlar- emirler tarapyndan özbaşdak hökümdarlara öwrülýärler. Imperiýa böleklere bölünip başlaýar. Ýakyn Gündogaryň syýasy kartasy dyngysyz üýtgeýärdi. Täze sultanlyklar we emirlikler döräp, käte ýok bolup olaryň ornuna ýene-de berk bolmadyk döwletler gelýärdi. Halyflar diňe ruhy hökümdarlar hökmünde saklanyp galýar. Şeýlelikde, dargan halyflygyň ornuna wagtyň geçmegi bilen has iri we güýçli döwletler emele gelýär. XVI asyrdan Persiýada Sefewiler döwleti , Hindistanda Beýik Mongollar döwleti döreýär. Arap halyflygynyň mirasdüşeri diýip Osman imperiýasy özüni yglan edip, basybalyjylykly syýasatyny dowam etdirýär. Olar XIX asyra çenli Ýewropa ýurtlary üçin howply döwletligine galýar.

Halyflygyň içerki gurluşy Omeýýatlar dinastiýasy şanesilleri döwründen (661-750) döräp başlaýar. Bu ilkinji nobatda dini we ýerli häkimiýetiň birleşmesinde ýüze çykýar. Muhammediň özi syýasy hökümdar we dini serdar hökmünde çykyş edýär. Bu b/uzuň soň hem dowam edip yslam döwletine özboluşlylyk berýär. Halyflar doly hökümdarlar ymam we emir bolupdyr. Elbetde bu halyfatyň abraýyny ýokary göterýär. Halyfa garşy çykmak Alla garşy çykan bilen deň hasaplanýar. Yslam döwletiň mazmuny, esasy güýji bolmak bilen siwilizasiýany berkidýär, birikdirýär.

Omeýýatlar şanesilleriniň wekilleri ägirt uly imperiýany we merkezi häkimiýeti berkitmek maksady bilen birnäçe çäreler geçirýärler. Täze diniň ýaýradylmagy möhüm birleşdiriji factor bolup durýar. Arap dili uly ähmiýete eýe bolupdyr. Halyflygyň çäginde daşarda hem döwlet dili bolup, bu dilde iş dokumentleri, ylmy teswirnamalar, çeper edebiýat ýazylýar. Ýurdy dolandyrmak üçin giň býurokratik apparat döredilýär. Ýurduň çet gyraklary bilen aragatnaşyk ýola goýulýar. Merkezi häkimiýet goşuna we polisiýa bil baglaýar. Olar öz gezeginde döwlet gznasyndan hak ýa-da ýer paýlaryny alypdyr.

Döwlet häkimiýetiniň esasy daýanjy ýere bolan iň ýokary eýeçilik hukugy . Beýleki Gündogar döwletlerinde bolşy ýaly hususy ýer eýeçiligini çäklendirmeklige synanyşyk edilýär. Hususy eýeçilik halyfatda bolupdyr, ýöne ýokary derejä ýetmändir. Döwlet ýerleriniň esasy bölegini jemagatçylyk eýeläp, olar gazna ýer salgydyny töläpdirler. Döwlet ýerleriniň bir bölegi gulluk edenlere berilýär. Eger-de ogly atasynyň wezipesini gullugy dowam etdirilende bu ýerler miras berilýär. Bu kanun ähli mülklere dolandyryýan şanesillere, dini kärhanalara hem degişli bolupdyr.

Baý köpilatly şäherlerde söwda we hünärmentçilik gülläp ösükdir. Bu ýerde ýörite emeldarlaryň apparatynyň kömegi bilen berk döwlet gözegçiligi ýola goýulýar.

Şahsyýetiň ýagdaýy hem gündogar despotiýa däplerine laýyk bolupdyr. Merkezi häkimiýet namestnikleriň hereketine doly gözegçilik edip bilmändir. Ýerlerde esasy hojaýynlar emirler-emeldarlar bolupdyr. Olaryň ygtyýarynda goşun, býurokratik apparat, maliýe bolupdyr. Hakykatdan täze dörän döwletiň içkeri gurluşy birmeňzeş bolup, halyflygyň gülläp ösen döwründäki gurluşyny takyk gaýtalaýar.

Bu gatnaşykda siwilizasiýanyň görnüşi yslamyň etiki kadalarynda ägirt orun eýeleýändigini nazara alynsa musulman dünýäsiniň döwlet taryhynyň heläküliklerine garamazdan gaty durnukly bolupdyr.

Yslam siwilizasiýanyň medeniýeti döwlet gurluşy bilen bir hatarda ösüp başlaýar. Halyfatyň dargamagy oňa oňajsyz täsir etmeýär.

X-XI asyr arap-musulman medeniýetiniň iň bir gülläp ösen döwri. Dogmatika we yslam hukugy döreýär, ylahyýetçilik baradaky jedeller ynam, paýhas meselelerine maslahatlaşýarlar, erkin azatlygy, öndengörüjilik, inçe poýeziýanyň nusgalary kemala gelýär, filosofiki we taryhy eserler, medisina taglymaty, fizika, himiýa, astronomiýa ylmlary boýunça işler döredilýär. Medeniýetiň şeýle ösmegi birnäçe sebäpler bilen baglanyşdyrylýar. Birinjiden araplaryň şäher medeniýeti VII asyrdan ýeterli derejede ýokary bolup edebiýat dili döredilýär, şahyrylyk döredijiligi, dilewarlyk sungaty ösükdir. Ikinjiden halyfata gadymy dessurlary bolan medeniýet merkezleri birikdirilip, olar araplaryň ruhy durmuşyna uly täsir edýär.

Basylyp alnan Eýranyň ýerlerinde meşhur ýazyjy ,alym,şahyrlar döredijilik bilen meşgullanýar: Firdöwsi (Şanama), alym-ensiklopediýaçy Ibn Sina, astronom Biruny.

Aleksandriýada, Siriýanyň şäherlerinde antik sungatynyň we ylmynyň gazananlaryny öwrenipdirler. Grekçeden arap diline terjime etmek VII asyryň ahýrynda VIIIasyrda peýda bolýar.

Arap medeniýetiniň gülläp ösmegine olaryň keseki dāp-dessurlaryna hormat goýmagy hem itergi berýär. Netijede grek medeniýetiniň filosofiýasynyň yslam dünýäsine elýeter bolmagyny gazanýarlar.

Birleşdirilen arap halyflygyndaky ruhy medeniýetiň täsir ediş we ýaýraýyş giňişligi gaty uludy. Ol diňe bir Gündogar ýurtlaryny däl, eýsem Günbatary hem öz içine alýar.Ýewropa medisinasý, geografiýa, beýleki ylymlar arap alymlarynyň işleri netijesinde ösýär. Ýewropa rasionalizminiň ösmegine ýewreý, arap, pars filosoflary(Aristoteliň işleri gowy tanyş) itergi berýär. Dünýewi poeziýa Günorta Fransiýada dörän pars söýgi lirikasynyň käbir dāplerini özünde jemleýär.

Yslam siwilizasiýasy G/b Ýewropanyň medeniýetine güýçli täsir etmek bilen orta asyrlaryň dowamyndan we täze döwürde-de harby taýdan howp salýar. Gündogaryň siwilizasiýalarynyň arasynda ol iň bir howp salýan orny eýeleýär.

Tema: Hindi siwilizasiýasy.

Hindistanyň taryhynda orta asyr döwri akyldarlaryň ýurdy diýip atlandyrylan, taryhçyklaryň önünde köp soraglary goýýar. Bu ýerde Hytaý bilen deňeşdirilende gadymýetden orta asyra geçmeklik gaty duýulmady. Beýleki gündogar siwilizasiýalar bilen

deňeşdirilende dăp dessurlylyk berk saklanýardy. Hindi jemagaty fodal gatnaşyklaryň ösüşini güýçli bökdeýärdi.

Hindi taryhynyň özboluşly ösüşiniň ýollarynyň köp ugurlaryny aýtmak bolar. Ýöne has möhümi sosial özeniň esasy, siwilizasiýasynyň merkezi, halas ediş dininiň özboluşlylygy, onuň ruhy we sosial durmuşyna täsiri ýaly- jemagatyň özboluşlylygydyr.

2. Buddizm we onuň mazmuny

B.e.öň. 1000 ýyllygyň başlarynda Hindistanda wedizm (wed-weda- ylym) dini emele gelýär. Şu döwürde ruhuň geçişi we karma(ykbal) hakyndaky taglymat döräp, jemgyýeti kastalara bölýär. Şu taglymatlar Hindistanyň ruhy durmuşynyň esaslaryna öwrülip siwilizasiýalaryň sosial gurluşyna täsir edýär, hindi taryhynyň uzak döwründe geň galdyryjy ýaşaýyş durnuklylygyny görkezýoär. Şonuň üçin buddizm ykbaly şeýle çylşyrymlaşýar. Bu dünýä dininiň abraýy biziň günlerimizde hem dürli ýurtlarda saklanýar.

Hindi dinini esaslandyryjy şazada Sidd Harty Gautami bolup ol ýurdyň demirgazynda takmynan VI-V asyrlar (b.e.öň) ýaşap özüne budda-(ýokary ylym bilen sowatly bolan manysy).

Buddizmiň esasy dört sany ugury bar.

1.Hakykat dünýä ýa-da ýaşaýyş bu ejir çekmeklik ejir çekmekligiň çeşmesi-bu adamzadyň höwes islegi we arzuwlary, höwes isleglerden azat bolmaklyk. Nirwanu geçmeklige mümkinçilik berýär, aýratyn ýagdaýa ýetmäge, çäksizlige goşulmaga, halas ediş ýoluny saýlamaga kömek edýär.

Buddizme laýyklykda, ähli ýaşaýyş(bagtly-bagtsyz) ejir çekmekligi aňladypdyr.

Täze din adamy öz üstünde agyr zähmet çekip, öz şahsyýetini gaýtadan döretmekliuge çagyryar. Karma indi adamyň(edem)-gylyk häsiýetinden, hereketinden, ynsanperwerliginden bagly bolup durýar. Halas bolmagyň ýoly adamyň gursagynda bolup, onuň hut özüne bagly şol ýol bilen gitmek, ýa-da gitmezlik. Diňe içerki ruhy işler ýokary bahasy bolupdyr. Dünýä nirwana bilen deňeşdirilende hiç zatdy.

Täze diniň tarapdarlary köp bolupdyr. Olaryň arasynda patşa Aşoka(b.e.öň III asyr) buddizmi döwlet dini hasaplaýar. Ony işjeň öwür –nesihat edip buddizmi güýçli döwletiň birleşdirýän ideýa esaslary hökmünde ulanylmagy synanyşýar.

Bu pikir mauriýa imperiýasy döwründe kem-käs ulanylýar. Buddizmiň siwilizasiýalaryň ulgamyna täsiri gowşak bolupdyr: Kasta gurluşy saklanyp galýar: bu bolsa Hindistanyň iň esasy betbagtçylygy bolýar.

“öz-özüňe hökümdar bol şonda seň hökümdaryň bolmaz” ondan başgada halk köpçüligi üçin buddizm gaty çylşyrymly we çäklendirilen bolupdyr. Sebäbi olar tükeniksiz weda hudaýlaryna tebigy güýçleri häsiýetlendirýän ynanýarlar. Brahmanlar köne dini taglymatlary birneme üýtgedip täze diniň demokratik ugurlaryny peýdalanyň, köne gadymy hudaýlary saklap, Induizmi dördýärler, ol bolsa buddizm bilen bäsleşip bilýär.

Gaýdananyň yzyna eýerjiler öz taglymatlaryny özgertmäge, ony has ýönekeý we elýeterli etmeklige synanyşýarlar. Mahanaýa kemala gelýär(uly arabaçyň ýol) buddizmiň bir görnüşi halas bolmaklyk weda hudaýlaryna hormat goýýanlarada mümkiin bolýar.

Ýöne buddizimiň Seýlona Birma Siýama aralaşmagy Indoneziýa adalaryna Hytaýa, Ýopaniýa ornaşmagy bilen Hindistanda öz täsirini ýitirýär.

4. Merkezleşmek döwri hindistanyň taryhynda belli bolşy ýaly gysga wagtlaýyn bolupdyr. B.e.öň IV asyrdan maurya imperiýa kemala gelip, tas bütün ýurdy birleşdirýär. Ýöne ol 2 bölege bölünip özüniň ähmiýetini ýitirýär.

Biziň eýýamyzyň 1-nji asyrdan Hindistanda täze döwleti Kuşan emele gelip, dünýäniň iň güýçli döwletine öwrülip çäklerini giňeldip. Hytaý, Rim, Parfiýa bilen bäsleşýär. B.eýýamyzyň III asyrynda dargamak döwri başlaýar. IV asyryň birinji ýarymynda Gubta döwleti iň uly döwlet bolýar. IV asyr d.g Hindistanyň uly bölegini eýeleýär. V asyryň ahyrynda Gubta imperiýasy gunlaryň zarbasyndan heläk bolýar. Şu döwürden başlap tä musulmanlaryň basyp alyşlaryna çenli Hindistan dagynyklygyna galýar. Onuň ýerlerinde dyngysyz döwletler emele gelip, biri-birleri bilen gazaply söweşde dargapdyrlar. Olaryň her biri özbaşdak kinýazlyklara bölünip, olar hem öz aralarynda uruşlar alyp barýapdyrlar.

Şeýle agyr şertlerde, döwlet häkimýeti özüni nähili alyp bardy?

Şol ýa-da beýleki döwletiň kanunlary ony oblastlara namestnikçilige bolup, gubernatorlary belleýär olar bolsa şol salgytlary kazýk edip goşuna baştutanlyk edýär.

Iri döwletlerden başgadan birnäçe ownuk kinýazlyklar bolup, olara radjalar we maharadjalar baştutanlyk edýär. Radjalar esasan gubernatorlardan tapawutlanmandyr. Hökümdarlyk wezipesine seredeninde olaryň arasyndaky tapawut radjalar (nesilden nesile

geçýär) mirasdüşer hökümdar gubernator bellenilýär. Wezipe aýrylýan hök. Bolup merkeziň önünde jogap berýär.

Eýsemde siwilizasiýanyň berkidýän esasy güýç döwlet häkimýeti bolman oba jemagaty bolupdyr.

5.Hindistanyň teretoriýasynda musulman döwletleriniň Deli soltanlygynyň (1206-1526) we beýik Mogollaryň imperiýasy(1526-XVIII as) döremegi sosial ykdysady we syýasy durmuşyna düýpli üýtgeşmeler girizdi. Şu döwürde merkezleşdirilme ösdürilýär, brýurorka din aparat berkeýär, feodal gatnaşyklaryň ösmegi üçin möhüm mümkinçilikler açylyp döwlet ýerleriniň ep esli bölegi nökernlere çinowniklere gulluk edenligi üçin berlip salgyt ýygnamagyň ulgamy kämilleşýär.

Eýsemde hindi siwilizasiýalarynyň fundamenti düýbi şeýle berk bolup: musulman döwletleri dargan dessine ýaşayşyň öňki görnüşine gaýdyp barylýar. Şu ýagdaýda hindi jemagaty uly orun eýeläp, tutuş hindistanyň sosial (strukturasynyň) ulgamynyň içinde erş argaç bolup geçýär. Siwilizasiýa uly içki durgunlyk berklik berip jemagat hindi jemgyýetiniň ösüşini saklaýan bökdeýän güýçdigine galýar.

Orta asyrlarda gündogar doňdy, öz ösüşini saklady diýip bolmaz. Ýaşayş durmuşynyň köp ugurlarynda gündogar siwilizasiýalarynyň öýtgeşmeler bolup geçdi.

Adata, döp dessurlara uýmaklyk siwilizasiýanyň belli bir berkligi özboluşlylygy durnuklylygy üpjün etse, soňra bolsa gündogar üçin pajygalý ýagdaýa getirýäris

Tema: Russiýa orta asyrlarda.

Siwilizasiýanyň giňişligi. Monarhiýa häkimýetiniň çäkleri.

Geografiki ýerleşşi we etniki düzmi boýunça Russiýa özünde Ýewropany we Aziýany jemleýär. Ony şonuň üçin Ýewr-aziýa ýada aralyk dünýä diýip atlandyrmak bilen, onuň Günübatar we Gündogar aralygyndy ýene bir ter –kaklanýar .

Bu ýagdaý onuň sosial ykdysady we Russiýanyň döwletlilik we ruhy medeniýedine nähili täsir edipdir? Russiýanyň ösüşine haýsy ugur boýunça gidipdir?

Bu sowallar häzirçe jedelli häsiýet eýedir. Taryhçylaryň käbirleri onuň haýal ösýändigini bellän Ýewropanyň bir bölegi hökümünde garalar. Beýlekiler ony Ýewropadan kesgitli bolup aýratyn, onuň özboluşly siwilizasiýasy , öz taryhy ýol bolan diýip tassyklaýarlar.

Şu pikirleriň haýsysy has hakykata golaý? Şu ýönekeý bolmadyk meseläni çözmek üçin gelin taryha ýüzleneliň

Russiýanyň ähli taryhy ýüzleneliň Russiýanyň ähli taryhy – uzaga , arakesmesiz köpasyryň dowamynda geografiki giňişligiňe hereket prosesi bolup durýar. Şeýle ýol ekstensiw –(san esasynda köpelyän, giňelýän) diýip aýtmak bolýar. Russiýa gündogara süýşmegi bilen täze ýerleri özleşdirmegiň problemalaryna gabat gelýär. Agyr geografiki we klimatik şertleri göz önüne tutup, G.B.Ýewropa bilen deňeşdireniňde ilatyň seýrekligi, bu giden giňişligi siwilizasiýalaşdyrmak gaty çylşyrymly mesele bolupdyr.

Russiýanyň düzlükleri has hasylly bolup, topragyň hasally garaýe görnüşi köp bolup. Onuň galyňlygy 3 metre ýetirdir.

Garaýer 100mln ga meýdany tutup, ol ekerançylyk r- planyň öýjýgi hasaplanýar. Ýöne düzlük ýerler gaty giç XV-asyryň ahyrlarynda XVI asyryň başlarynda özleşdirilip başlandy. Ruslar düzlügi doly XVIII-asyryň ahyrynda eýeläpdiler.

Türklere aýgytlaýjy zarba urandan soň köp wagtyň dowamynda maldarçylyk bilen meşgullanan raýonlary rus daýhanlarynyň goly ekrançylyga öwürdiler.

XVI-asyryň ahyrynda kazak atamany Ýermak (1581-1528) Sibiriň özleşdirmeginiň başyny başlady. Sibire süýşmeklik gaty çalt bolup geçýär. XVII-asyryň I-nji ýarymynda kolonistler Uraldan Ýuwaş ummanynyň kenarlaryna çenli aralygy geçýärler.

Agyr uzak aralyk , ýollaryň ,söwda şeýle ýagdaýda diňe bir ýerli däl eýsem uly halkara ähmiýeti bolan derýaryň kömegi uly bolýar. Has hem “warýagdan greklere çenli” at alan derýa ýoly “Sandinawýadan (Fin bogazyndan –Ladogo köli) Gara deňize , Wizantiýa çenli . Beýleki ýol Wolga boýunça Kasp Denepiriň ýokarlary)

Elbetde derýalar ähli regionlary ykdysady taýdan berk baglaşdyryp bilmeýär.

Şeýlikde Russiýanyň giňişligi, onuň uly baýlyklarynyň mümkinçiligine garamazdan Siwilisasiýanyň ösmegine kynçylyk döredýär. Ony özleşdirmek zerurlygy wagt, adam resurslaryny kyn şertlerde talap edýärdi

Hristýançylyk bilen bir hatarda Gadymy Rus Wizantiýadan monarhiýa häkimiýetiniň ideýalaryny hem aldy. Ol bolsa syýasy aňyna çalt ornaşdy. Rus hristiançylygy kabul etmegi onda döwletiň berkarar bolmagy bilen gabat gelip, merkezleşdirilen

ýeke- ták güýçli knýaz häkimiýetiniň berkarar edilmegi ýaşayş zerurlugy bolup durýardy. Taryhçylar Wladimiriň prowesslaw ugury saýlap almagyny häkimiýeti dolulygyna imperatora berilýändigini bilen düşinirýärdi.

Gadymy rus edebiýatynda ilkinji eserleri düzüji (Uzbornik 1076) özüni Ioann Greşnyý şeýle ýazýar. Häkimiýete hormat bilen garamazlyk –Hudaýa hormat bilen garamazlygy aňladýar. Knýazyň önünde gorkmak bilen, adam Hudaýdan hem gorkmagy öwrenýär. Ýerdäki ýaşayş onuň pikirine görä Hudaýyň erkiniň ýaragy bolup, onuň kömegi bilen ýerde ýokary adalatlylyk amala aşyrylýar, ýagny knýaz guna goýberenlere jeza berýär. Güýçli häkimiýetiň nusgasy Daganlyklyk döwrüň (XIII ASYRDA) Domil Zatoçnik özüniň “Ýalborma”) eserinde öňe sürýär. Knýaza bagyşlan eseri Aýalyň –baştutany äri, erkeklere –knýaz, Knýazlaryňky –hudaý.

Ýeke- ták häkimiýet ideýasy ynsanperwer we parastlylyk bilen aýylmaz baglanşykly bolup durýar. Şu babatda ýiti zehinli ýazyjy, meşhur syýasy işgär W.L.Monomah.

Tema: Täze döwrüň siwilizasiýasy (XVII as II ýarymy- XVIII as)

Täze döwür. Bu düýbünden öňkä – orta asyrlarynyňka meňzeş däl täze dünýä goranyşň Reformasiýa döwründe dörap başlaýar Wagtyň geçmegi bilen Jan Kalwin tarapyndan işlenilip düzülen protestan etikasy jemgyýetin barha giň gatlagyny öz içine alýarü Ýöne esasanda burzua esasy orny eýeleýär. Bu bolsa öz – özünden düşnükli sebäbi ol kapitalistik jemgiýetiň durmuşy üçin zerur ugurlary berýär bu ýerde adamyň ykbalyny onuň sosial

taýdan gelip çykyşy kesgitlemän köp zatlar zähmet söýerlige we ugurtapyjylyga bagly bolup durýar.

Burjuaziýanyň orta asyr rysarynyň ornuna gelen şekilini şol döwrüň edebi janlarynda beýan edýärler. Muňa mysal edip meşhur amerikan syýasy işgäri Benjemin Frankliniň (1706 - 1790) awtobiografiýasyny we iňlis ýazyjysy “Robinzon Kruzo” romanyny almak bolar.

Dzentlimen - burzuaziýa.

Franklin we Defo, öz ideýalaryny kagyz ýüzünde beýan edip, onuň hakykatdygyny şahsy durmuşynda tassyklaýarlar. Olar protestan maşgalasynda dogulýarlar. Frankliniň atasy dini erkinlik gözläp Angliýadan Amerika beýlekiler bir hatarda gidýärler. Olaryň ogyllary öz geljegi ugrunda ahli zatlary özleri gazanýarlar täze döwrüň öňe süren şygarlaryň biride: “adam ähli zat üçin öz özüne minnetdar bolmalydyr”

Diýen prinsip bolupdyr. Defo jurnalistiň we ýazyjynyň şöhratyny gazanýar. Franklin ýönekeý tipografçylykdan- görnükli syýasy işgär – diploman derejesini gazanyp, demirgazyk amerika koloniýaarynyň Angliýadan bölünip aýrylmagynda möhüm orny tutýar.

Kapitalizm ruhuny göterijiler – täze gahrymanlar nähili bolupdyr? Burjuaziýanyň ideologiýasy – jemgiýetde täze elitanyň ornuna dalaşgärlik etýän burjuaziýanuň idealaryny döredýär. Elitarlyga bolan hukugy bu täze döwürde ata- babalaryndan geçen miras däl-de şahsy mertebe kesgitleýär. Defo burzuaziany dworýanlaryň özüni alyp – baryş kadalaryny özleşdirmeklige

çagyrmak bilen bir hatarda olar hakynda öz ata –babalarynyň abraýy barada öwnüp, hiç zadyň başarmaýandyklaryny belleýär.

Hakyky hormat sylaga, terbiýesi we öz baýlygyny özi gazanan, jemgyýetde özüni alyp barmagy öwrenen bilýän öz – özüni şahsyýet hökmünde döredenler mynasyp hasaplanýar.

Üstünligiň möhüm kriteriýa biride pul bolupdyr. XVII – XVIII as. baýlaşmak barada teklipleriň köp görnüşleri peýda bolýar. Baýlyga kowalaşmak mydama bardy. Onuň hojalyk işleri sarp edişiň mukdary bilen kesgitlenýar. Naçe ulanylşa şonça – da öndürmek gerek. XVII – XVIII as bu baýlaşmaga bolan (höwes) isleg zerurlygyň çäginde çykyp adamyň aňynda öňdäki orna geçip, onuň ýaşayşynyň manysyny kesgitleýär.

Pul näme üçin gerek? Bu soraga bir söz bilen sojap bermek mümkin dal? XVIII as. baýlyk gazanmak Jan Kalwiniň taglymatyna görä Hudaýyň rehimdarlygynyň nyşany – hökmünde kabul edilýär. Baýlyk adamy köp zatlar borçly edýär ol baýlyk eýesiniň emlägini artdyrmaly hemme ýerde bagt ýaýratmaly diýip – Franklin ýazýar. Ondan başga – da pul – bu garaşsyzlyga tarap ýol jemgyýetiň gazaply kanunlaryndan şahsyýetiň erkinligine tarap ýol. Gurply adam bol şonda garaşsyzlyk seniň galkanyň we goragyň tajiň we goragyň bolar diýlip bellenýär.

Baýlaşmagyň ýollary:

Nahili edip pul gazanmaly? Orta asyrlardan adamlar gömülen gizlenen hazynalary gözläpdir alhimiýa bilen meşgullanypdyrlar garaşylmagyk baýlyklara manarhyň rehimdarlyk ederinden harby ýörişlerden düzjek baýlyklara umyt baglapdyrlar.

Alwantýurizm ruhy kapilalistik adama ýat bolmandyr. XVI – XVII as altyn we ýiti başdan geçirmeleriň döwri bolupdyr. Deňiz garakçylaryň arasynda inlisler kem – kemden öňbaryjylygy eýeleýärler. Garakçylyk bilen aristokratin maşgalalaryň wekilleri – de meşgullanypdyrlar. Kahalatlarda monarhlaryň özleride täjir-awanturistleri ýarym garakçylaryň gämilerini zerur zatlar bilen upjün edýärler. Taryhda şol döwrüň garakçylary barada aýdyň keşplerini saklanyp galypdyr. Olar özlerine alymlary, şahyrlary, filosoflary, aristokratlary we gödek we zalym talaňçylary birleşdirýär. Frensis Dreýk, Martin Trobişer, Kawendiş baýlyk olja basyp alyp Temze boýunça gymmat bahaly matadan ýelkenli karablda, gyzyň çayylan maçtaly barhat we ýüpek geýnen matrosly ýokary galýar.

Ýöne wagtyň geçmegi bilen şeýle şahsyýetler jemgyýetiň täsiri bilen özgerýärler. Awantýurizm ýok bolup gitmän, has siwilizleşen görnüşe geçýär.

Eýsem – de bolsa kapitalistik ruhunyň möhüm easlary awantýurizm däl –de zähmetsöýerlik bolupdyr. Gündelik, janepkeş – metodiki zähmetiň orny burzuaziýanyň aňynda dyngysyz ösýär.

Orta asyrlarda bu pikir diňe bir dworýanlara däl. Eýsem aşaky jemgyýetiň zähmetkeşler gatlagyna-da ýat bolupdyr. Barlagçylaryň hasaplamagyna görä kapitalizme çenli döwürde baýramçylyklaryň hasaplamagyna görä kapitalizme çenli döwürde baýramçylyklaryň sany köp bolupdyr: ýylyň dowamynda 100 gun töwerek kä halat ondanam köp iş gun ýitipdir.

Zähmetiň çaltlygynda pes bolupdyr.

Kapitalistik adam howlugyp başlaýar. “Wagt bu puldur” - Frankliniň meşhur frazasy şol döwrüň şygaryna öwrülýär. Şu ýerden hem tertip düzgüne, grafik düzülmegine söýgi peýda bolýar. Peýda görmeklik prinsipine durmuşyň ähli taraplary tabyn edilýär. Şol döwrüň burzuaz ideologiýalarynyň pikirine görä baýlaşmaklygyň usullary ahlaklylyga daýanmanlydyr. “Dogruçyllyk – ine oňat syýasat” -diýip Franklin ýazýar. Dogrucylyk täjir ýa- da telekeçi daş töweregindäkileriniň ynamyny gazanyp gullap ösüp biler. Şeýle gatnaşyklar diňe bir müşderiler babatynda däl, eýsem kollega – kärdeş şärikdeşiň babatynda ulanylmaly diýlip görkezme berilýär. Köne seh raýdaşlygy öz zerurlygyny ýitirmeýär.

Kapitalizm döwründe emele gelen täze şahsýetiň esasy aýratynlyklaryny bir ýere ýygnap, adamyň romantiki däl şekilini alýarys, pragmatiki – orta derejede ykjam we peýdakeş. Şu häsiýetler öz daş – töweregindäki dünýäni özgertmeklige bolan islegde aýdyň ýüze çykýar. Oňa mysal edip Frankliniň döredijiligini almak bolar. Syýasatdan daşary ol ylmy açyşlar (elektrik togy babatynda meşgullanýar. Ol Amerikada ilkinji köpçülik üçin niýetlenen bibliotekany, Akademiýany soňra meşhur Pensilwan uniwersitetine öwrülen ştatda ilkinji ylmy jemgiýeti) esaslandyrýar. Iş ýüzünde bir adamyň baýlygy – köpçülige gulluk etmelidir diýen çagyryşyny ulanýar. Franklin köp sanly taslamalary işläp düzýär, özüne gabat gelen ahli zatlary kämilleşdirmegi, gowulandyrmagy maksat edýär.

Robinzon Kruzo hem şeýle bolypdyr. Ol özleşdirilmedik ada – da ýeke galyp, wagşy ýerde siwilizasiýany döredýär. Elbetde hakykat, düzgün bolşy ýaly nazar ýerde gabat gelmeýär. Taryhy wakalaryň şaýatlyk etmeginde, adamyň täze görnüşi diňe bir

döretmän, eýsem ol weýran edýär, talaýar, baýlygyny öz ýanyndakylarynyň abadançylygyna sarp etmeýär. Nähilide bolsa bu adamyň şekili hakykat esaslarynda peýda bolup,öz gezeginde jemgiýetçilik aňyna , täze gymmatlyklar ulgamyny kemala getirip uly täsir edýär.

Tema: Gündogar siwilizasiýasy we kolonial ulgam.

Modernizasiýa ýoluna düşen Ýewropa döwletleri kap ösüş berk gadam basyp ,beýleki ýurtlar bilen deňeşdirende uly mümkinçilik alyp,öz polisiýalaryny berkitdiler.Olaryň artykmaçlygy harby potensialda has aýdyň ýüze çykdy.

XVII-XVIII asyrda ýewropa (kolonial)siwilizasiýasy iş ýüzünde bütün kontinentde ýaýrap başlady.Beýik geografiki açyşlabilen deňeşdirilende onuň beýleki territoriýalara ,çaklere aralaşmgy has çuňňur yz galdyrdy.Barlag-agtaryş ekspedisiýalary baý eksotiki ýurtlary özleşdirmek bilen çalyşdy.Bu bolsa ýewropalylaryň kolonial düzgüniniň esaslaryny döredýar.Tradisiýaly jemgyýetleň köpüsi güýçli duşmanyň ýeňil öwrülýar.

Ýewropalylar şol wagtda öz koloniýalarynyň syýasy strukburalaryna gatyşmaýardylar.Şeýle ýagdaý basylyp alnan ýurtlarda ýa döwlet gurluşy ýok bolsa,ýa-da has pes ösüşde bolsa,däp-dessurly medenýetini döreden bolsa we döwletini basybalyjylar olar ykdysady taýdan tabyn gadymy dap-dessurlary,medenýetini,döwletini döreden Gadymy Günügar siwilizasiýasy bilen çaknyşanda,basybalyjylar olary ykdysady taýdan tabyn etmage dyrjaşýarlar.

Günbatar ýurtlaryň basdeşligi.

Ýewropa döwletleriniň kolonial syýasaty Olaryň dünýaniň dürli nokatlarynda çaknyşmaklaryna getirýar. Döwletiň goldaw bermegi esasynda döredilen söwda kompaniýalary öňden hereket edýan harby otrýadlaryň wezipesini ýerine ýetirýärler.

Olaryň gala gurmaga ,ýaraşyk baglaşmaga uruş ygılan etmage ygtyýarlyklary bolup özleriniň (harby)ýaragly güýçleri bolupdyr. Şeýle kompaniýalar diňe ýerli halkyň garşylygyny basyp ýatyrman ,öz basdeşleri bolan beýleki Ýewropa kompaniýalaryna gaşy göreşipdirler.

Ýewropa döwletleriniň arasyndaky şeýle göreşde ykdysadyýet wemodernizasiýa babatynda has öňdebaryjylar ýeňiş gazandylar.

XVII asyr kolonialar basyp almak birinjiligi Angilýa degişliligi tötänleýin däl.

XVII asyryň II ýarymynda ol Gollandiýanyň garşysyna gandöküşikli deňiz uruşlaryny alyp baryp öňki deňiz korolebasynyň güýçleri syndaryldy. Ýöne Gollandiýa öňki kolonialaryny saklap galdy. XVII asyryň ahyrynda başlanan inlis – fransuz uruşlary kontinente, kolonialarda tutuş asyr dowam etdi. Angilýa öz bäsdeşini Indiýadan gysyp çykaryp 1763-nji ýylda Kanadadaky fransuz kolonialaryny basyp aldy.

Deňiz döwleti hökmünde ykdysadyýet babatynda Ispaniýa we Portugaliýa 2-orna geçýär. Täze Dünýadaky ispan we portugal kolonial mülkleri entek uludy. Ýöne Angilýa we Gollandiýa gadagan edilen söwda bilen meşgullanyp olary söwda bazaryndan gysyp çykardylar. Deňiz garakçylary gymmat bahaly ýükli gämileri basyp alýardylar. Ispan we portugal altynlary Temza we Amsterdama akýardy.

Dünýä döwletleriniň arasynda şeýleräk bölünipdi.1757-nji ýyldan başlap Angilýa öz mülklerini giňeldip Ost-Ind iňlis kompaniýasy 100 ýylyň dowamynda tutuş Yndostany basyp alýar.Ondan başgada Angilýanyň D.G Amerikada uly mülkleri bolup,Best-Indiýanyň birnäçe adalaryna eýelik edýär.Awstraliýny özleşdirip başlaýar.Gollandiýanyň Ost-Ind kompaniýasy Indoneziýany basyp alýar.Fran.Bwest .Indiýanyň adalaryna ,Kanadada (1763)mülk edinip Hindistanda ornaşmak isleýär.Ýöne Angilýanyň zarba urmagy netijesinde yza çekilýär.Diňe deňizkenarýaka şäherleriniň birnäçesini elinde saklamak baöartdy.Ispaniýanyň kolonial ulgamy imperiýasy tutuş G.O Amerkany (Brasil ,Portugaliýa)şeýle hem MerkeziAmerikany (Gonduros we Moskit adalar)San-Domingonyň bir bölegini(Gaiti)we Kubany basyp alýar.12-13 mln adamdan ybarat ilatynyň düzümine Indeýler ,gullar,negrler koreallar –Täze Dünýäde mekan tutan ilkinji çozup gelenler ,metisler,mulatlär.

Afrika kontinenti esesan hem gul söwdasy üçin ulanylýar.G.O Afrikada golland we fransuz emirgantlary mekan tutýarlar.

Gündogarda Ýewropallaryň ekspansiýasyna garşy çykan daşary ýurtlylaryň basypalyşlaryndan halas bolan döwletler bolupdyr.

Hytaýyň,Ýaponiýanyň,Koreýanyň we Wetnamyň hökimetleri öz döwletini ýapyk diýip diýip yglan edýär. Ýöne günbatar bu ýere başga ýollar bilen aralaşmaga synanyşýar. Hytaý agyr ýagdaýa sezewar bolýar. Onuň ýeketäk açyk porty Kanton Ost-ind kompaniýasy Wengaryadan onium hytaý hökimetiniň gadagan edmegine garamazdan neşe söwdasy, kümüş we gymat ekisport harytlaryna çalyşmak gaty işjeň alnyp barlyp, hakyky milli betbagytlyga öwrildi. Öziniň syýasy özbaşdaklygyny, harby

güýjiniýtirmedik Osman imperýasynyň giň daşary söwdasy tutuşlygyna Ýewropalylaryň eline geçdi.

XVII-XVIII asyrdä Rusýanyň ekspansiýasy düýpli ösip, onuň abraýy halkara syýasatynda ýokary galdy. Gündogara ýörişi has giň gerim içine aldy. XVII-XVIII asyryň dowamynda gullukçy adamlar, kazaklar, daýhanlar kem-kemden Sibiri özleşdirdiler. 1784-nji ýylda ilkinji rus obalary Alýaskada emele geldi. Rusýanyň Amurdaky ekspansiýasy Hytaý tarapyndan saklanyp XVII asyrdä Hytaý-rus araçägi dikeldildi. Şol bir wagtyň ýzinde rus araçägi günbatar we günorta taraspa süýşdi. XVIII asyryň ahyrynda Rusiýa gündogar slawýan ýerleri (Ukraina, Belarus) şeýle hem Litiwa, Latiwýa Karelýanyň bir bölegi Estonýa birikdirlip, ýut Baltika, Gara, Azow deňizlerine çykalgany eýelediler.

Kolonýalaryň durmuşy –täze koloniýal bu nämäni aňladýar. Ilkinji nobatda Ýewropa döwletleri düzgin bolşy ýaly kolonýalara mahsus bolan syýasy medenýeti sosia ykdysady gatnaşyklary getirdi. Ispan, Portugal mülklerinde gullaryň zähmeti giňden ulanylýady. Gul eýeçilik planitassiýalaryň hojalyk ýöretmegiň esasy görnişine öwrildi. Ýewropa ölçegi boýunça yza galak Ispan bilen Portugalýa däl, eýsem Angilýa, Fransiýa Gollandiýa gulçylygy höwes bilen dikeldýärler.(wes Indiýanyň adamlary). Indoneziýada gollandlar kreposnoýçylyk usul esasynda daýhanlary, kofe, gant trotnigini, hoşroý ysly zatlary öndermäge mejbur edip Ýewropa bazarlarynda birnäçe esse gymmat bahadan satýardylar. Inlisler Hindistanyň ýerini syýasy durmuşyna gaty bir goşulmazdan rajalaryny öz wassallaryna öwürmäge çalyşýarlar. Kolonýalarda girizlen düzginlerden ilkinji nobatda ýerli halk ejir çekýärdi. Ýöne kolonistlar hem agyr ýagdaýa düşýärdi. GA

Afrikada söwda kompanýalary göçip gelenlere ýeri kärendesine berip olary rehimsiz ekisplotirläpdirler. Ispaniýa, Portugaliýa, Fransiýa özleriniň kolonial mülklerine feodal düzgünleri girizýärler. Daýhan feodal borçnamalary saklanýar. Ýerli senagat önümçiligi çäklendirip öz getiren harytlaryny ýokary bahadan satmaga çalyşýarlar. Şeýle umumy koloniýal ulgamda demir gazyp Amerkanyň inlis koloniýalary özleriniň ilkinji güninden başlap aýratyn ösiş ýoly bilen tapawutlanyp tizden täze güýçli siwilizatsiýa merkezi emele getirip, Ýewropa bilen bäsleşýän güýç emele getirýär. Syýasy azatlyk ugrundaky göreş 1775-nji ýylda metropolýa garşy urşa geçýär. (Amerkanyň rewelutsiýasy) özbaşdak döwletiň döremegine getirdi. Amerkanyň Birleşen Ştaty döreýär. Bu koloniýal berk dældigni görkezýär. Öýlelikde XVII-XVIII asyr koloniýal ulgamyň döwri bolup ol gündogar ýurtlaryny we Amerkanyň bir bölegini öz içine alýar. G.B ýurtlarynyň üstünligi modernizasiýanyň çalt ösmegi bilen düşündirilýär. Onuň garşysyna ähli tradision siwilizasiýa hiç zady garşysyna goýup bilmedi.

Köp asyrlaryň dowamynda Gündogar we Günbatar 2 sany doly biri-birlerine gapma garşylykly, progestiň we yzagalaklygy, durgunluk we dinamika (ösüşi), zulum we azatlygy şöhlelendirdi.

Soňky wagtda taryhçylar Gündogaryň yzagalaklyk durgunlyk ýaly meselelerine ýygy-ýygýdan dolanyp gelip gaýtadan aňda berk ornan gaýtadan göz aýlaýarlar. Ýewropa ony ähli ugurlar boýunça öňe geçipdimi? Orta asyr Gündogary Ýewropalyklar üçin inçe sungatyň, gymmatlyklaryň we baýlygy nyşany bolup durýar. Ýaşayş durmuşy bu ýerde XVIII-nji asyryň ahyrlaryna çenli, epesli ýokary bolup, şäheleri san taýdan Ýewropanyňkydan agdaklyk

edýärdi. Londanda, Parižde Wenesiýada we Florensiýada Günbataryň iň iri şäherlerinde XVIII-nji asyr takmynan 100-müň adamdan ybarat ilat bolan bolsa,eýýäm şu döwürde Hytaýda XI-asyrda 500-müň adamdan,1-mln adama çenli ilaty bolan şäherler,arap Gündogarynda bolsa 300-400-müň adamly şäherler bolupdyr.XIII-nji asyrda ýaşap geçen belli meşhur Wenesiýaly täjir Marko Polonyň ildeşleriniň onuň baglara bürelip outran,400-ýüz atlary saklap biljek düşelgeler,doly taýarlykda saklap bilýän, poşdoýaly dwarla-çörek ambarlary, hasylsyzlyk ýllarynda halk köpçüligine paýlap bermek üçin däne saklanýan ambarlar,50-müň adam ýerleşýän ägirt uly bazarlar hakyndaky hekaýatlaryna ynanmandyrlar düşüňikli bolsa gerek. Ol köp ýyllap Hytaýda ýaşayar.Bu zatlaryň hemmesi şol wagtky Yewropa hakykatyna şeýle bir ters gelipdir welin,syýasatçynyň fontozýer hasaplaýarlar. Orta asyrlaryň derejesine garanyňda Gündogaryň iri şäherlerinde hünärmentçilik örän ýokary bolupdyr.Yewropa Gündogarda ýüpek farwor önümlerini,ýarag,näz-nygmat satyn,alyp,uzak wagtlap onuň öwezini berere önümi bolnandyr. Haçanda 1793-nji ýyl Hytaýa Angliýadan söwda hakynda teklipl bilen resmi topar gelende,imperator tekepir onuň ýurdunyň iňlis önümlerine mätäç dældigini aýdypdyr. Şol bir wagtyň özünde orta asyrlarda Gündogarda ýaşayýş rahat bolmandyr. Onuň syýasy kartasy,ylaýtada islam siwilizasiýasynyň dörän wagtyndan başlap birnäçe gezek gaýtadan berilýär.Köne imperiýalar dargap,olaryň ornuna täze döwletler döräpdir.Çarwadarlaryň ordalary medeniýetiň köne ojaklaryny weýran edip,siwilizasiýanyň ýaşamagyny howp astynda goýupdyr.Haçanda Günbatar Ýewropa XII-nji asyra çenli bu howpdan halas bolan bolsa,Gündogar bolsa uzak wagtyň dowamynda çarwalar bilen göreşi dowam etmeli bolýar.Ähli orta asyr siwilizasiýalarynyň taryhy umumy häsiýete

eýe bolup,şol bir wagtda bu döwrüň köpdürliligi hem aýdyň kesgitlenýär.

Gündogar ýeketäk bitewiligi özünde jemläpdir çarwa taýpalar bilen, oturumly medeniýetiň uly aratapawut bolup,gadymy siwilizasiýalaryň taryhy yollary (hindi we hytaý) (dürli) bilen VI-VII-nji asyrdä dörän täze siwilizasiýalaryň (ýapon,arap) dürli başga bolupdyr.Olaryň gaýtalanmaýan özboluşlylygy köp sanly faktorlaryň täsirinden döräp,kemala gelip,olaryň arasynda halas ediş dinleri,olaryň döreden gymmatlyklar ulgamy,döwletlilige täsir edip,resmi ideologiýany,adamlaryň dünýägaraýşyny olaryň özlerini alyp barmagyna,zähmet etikasyna we ş.m esasy orny eýeleýär.Redýard Kipling-iňlis ýazyjysy Nobel baýragynyň eýesi. Biziň günlerimizde Günbatar we Gündogar erki aragatnaşykda, özara biri-birlerini baýlaşdyrýar. R.Kipling 1865-nji ýylda Bombeýde eneden dogulýar.Iňlis ýazyjylarynyň köpüsi Hindistanda dogulýalar.Köp iňlisler üçin bu öňki koloniýa ikinji watany bolup durýar.Ol Hindistan meni döretdi diýip bellemek bilen Hindistany çäksiz söýýändigini belleýär.Kipling we Hindistan biri-birleri üçin dörän.Hindistan Kipling üçin gymmatly maglumat berip ony,ýazyjy höküminde döredýär. 1880-nji ýyl Angliýa ugrunda ilki Hytaýa,Ýaponiýa,Gankonga we Amerika baryp,Angliýa dine 1889-nji ýylyň oktýabrynda baryp ýetdi. XIX-asyrdä Gündogar ýurtlaryň syýasy,ykdysady,medeni ösüş we olaryň aýratynlyklary barada,onuň düýbinden Günbatardan tapawutlanýandygy barada bellikler edýär. Ol 1936-njy ýylda Angliýanyň günbatarynda fassseks graflygynda aradan çykýar. Hindistan,meniň Hindistanym. Häkimiýet bilen jemgyýetiň arasyndaky gatnaşyklara baha berip XV-nji asyryň nemis filosofy F.Gegel şeýle ýazýar.Gündogarda,has takygy Hytaýda erkinlik bilen gulçulygyň arasynda uly ara tapawut ýok,imperatoryň

öňünde hemmeler deň ýa-da başgaça hemmeler birmeňzeş hukuksyz.Elbetde Hytaý jemgyýeti Günbatar Ýewropanyň gazanan hukuklaryny gazanyp bilmeýär.Muňa garamazdan döwlet syýasatynda gatnaşyp bilýän gatlaklar döräp häkimiýet olaryň pikirlerini diňlemeli bolýar.

Hytaýda köp şäherler öz-özünü dolandyryş hukugyny gazanyp bilmeýär.Erkinligiň merkezi hasaplanýan şäherler Yewropada,Hytaýda döwletiň berk gözegçiligi astynda bolup durlar.

Hytaýda köpçülikleýin jogapkärçilik düzgüni giňden ýaýrapdyr.Hytaýda maşgala garyndaşlyk gatnaşyklary ägirt uly güýje eýe bolupdyr.Uly kalonýalar özlerine köp maşgalalary,baý,garyp,birikdirip güýçli berk guramany emele getirip olar özara raýatdaşlyk we özara kömek pirinsiplerine eýe bolupdyr.Olardan başgada dürli obadaşlyklar gizli jemgiýetler,sektalar bolup,hakyky social güýç bolup häkimiýet olar bilen ylalaşyk gazanmaga güýçleriň deňagramlygyny döretmeli bolýar.Hytaý jemgyýetinde deň mümkinilikler pirinsipi hereket edipdir.Özüniň gelip çykyşyna seretmezden her kim çinownik bolmaga başgaça aýdanymyzda Hytaý jemgyýetiniň ýokary gatlagyna girmäge mümkinçilik alýar.

Hytaýda orta asyrlarda hakykatdan hem gaýtalanmaýan býurokratik operat döredilip derejeler şahasy mertebä bagly bolupdyr.

Buddizm Hindistanda döräp,hindileriň ynançlarynda we dinin garaýyşlarynda görnükli yz galdyrýar .Orta asyrlarda buddizimiň täri gaçyp we onuň ornuny induizm peýda bolupdyr.Bu din ýer ýüzünde ýaşaýan hiç bir jandara zeper ýetmezligi öwredipdir.

XIII-nji asyryň başlarynda Hindistana yslam dini hem ýaýrap başlaýar. Beýik Magollar döwleti döwründe yslam dini demirgazyk Hindisdanda köpçülikleýin ýaýraýar.

Hindisdanda ylym-bilim ösüpdür. Hindi alymlary sanamagyň onluk hasabyny oýlap tapypdyrlar.

Hindisdanyň şäherlerinde obserwatoriýalar bolupdyr. Lukmançylyk baradaky kitaplarda adam bedeniň, içki organlarynyň gurluş jikme-jik beýan edilip, Lukmanlar hirusgiýa enjamlarynyň 200-e çenlisini we agryny aýyrýan serişdäni peýdalanyň çlşyrymly bejergini geçirmegi başarypdyrlar. Keseli anyklamak üçin bedeniň gyzgynlygyny pes ýürek gandaralarynyň uruşyny ölçäpdirler, derini we diliň reňkini gözden geçiripdirler.

Hindisdanyň binägärçiligi gurluşyklaryň örän köpdürliligi bilen tapawutlanypdyr. Orta asyrlardan köp ybadathanalar weköşkler saklanyp galypdyr. Ybadathanalar gaýalaryň ýüzünde, sonar dag gowaklarynda gurulypdyr. Ajantadaky (Merkzi Hindisdanyň) iň meşhur gowak ybadathanalarynyň 9-njy asyryň dowamynda gurupdyrlar.

Agra şäherinde meşhur Täçmahal aramgähi bütün dünýä meşhur. Onuň ajaýyplygy üçin oňa “Hindistanyň dürdänesi” diýip at ber ipdirler.

Hindistanyň sungaty orta asyr Gündogar ýurtlarynyň ustalarynyň iň oňat gazanan üstünliklerini özünde jemläpdir.

Tema: Gündogar siwilizasiýasy: tradisionalistik düzgünden el çekmek.

1. XIX – as. Günbataryň döreden agirt uly kolonial ulgamynda çylşyrymly gapma – garşylykly prosesler bolup geçýärdi. Bir tarapdan ol güýçlenip, çäklerini giňeltse, beýleki bir tarapdan dargamagyň alamatlary peýda bolup başlaýar.

Kolonial ulgamyň ilkinji gowşak ýeri Latyn Amerikady. Metropoliýadan bölünip aýrylamak hereketi (1810ý) Wenesiýada başlanýar. Bu hereketde möhüm orun kreollara – Täze dünýäde watan tutan atly ispan begleriniň nesillerine degişlidir. Oňa meşhur Simon Boliwar (1788- 1830ý) hem degişli bolup, milli azat edijilik hereketine baştutanlyk edýär. Milli azat edijilik hereket Wenesiýadan, Kolumbiýa, Peru, Çila we beýleki koloniýalary öz işine alýar. 1826 ý Ispaniýanyň ägirt uly koloniýasyndan (Z. A) Kuba we Puerto – Riko galýar.

Öňki koloniýalaryň çäginde döran döwletlerde harby diklatura düzgüni ornaşdyrylýar. Gozgalaňlar, agdarşyklar, dilduwşikler. Latyn amerikan ýurtlarynyň ilkinji döran gününden başlan adaty ýagdaýa öwrülýär. Syýasy gurluşynda we ykdysady ösüşindäki yzagalak (bu ýurtlar dine o\ h önümlerini çykarýar)

Latyn Amerikanyň ykbalyny uzan wagtlyk kesgitledi, ilkinji nobatda ABŞ – garaşly edip goýdy.

Köp ilatly ispan koloniýalarynyň dargamagy colonial ulgamda kynçylyk döredýär. (oýardy) Ýöne bu onuň umuman bütünleý alanynda gowşayardygyny aňlatmaýardy. Kolonial

ulgam entek ýaşamaga ukyplydy we işjeňdi. Gunbataryň ekspedisiýasyny dowam edýärdi.

XIX as. Ortal çenli Hindistan gutarnykly basylyp alyndy. Hytaý neşe (tirýek) uruşlarynda ýeňilip, öňki özbaşdaklygyny ýetirýär. Bir wagty güýçli döwlet koloniýa öwrülmesede, onuň syýasy işlerine daşary ýurtlar işjeň gatnaşyp başladylar.

Afrika tas (dolu) bitünleý koloniýalaşdyryldy, eger XVII - XVIII as. Ýewropalylar kenarýakalaryny özleşdiren bolsalar, eýýam XIX as kontinentiň jümmeşine aralaşyp, ol ýerde berk ornaşdyrylar. Diňe 2 ýyrt, kristiançylyk Efiopiýa Italiýa berk gaýtawul berýär we Liberiýa – ilkinji negritýan respublikasy ABŞ göçüp gelen öňki gullaryň 1857 ý döreden döwleti.

Afrikadan kontinentiň esasy bölegi Angliýanyň, Fransiýanyň, Germaniýanyň, Italiýa, Belgiýa we beýleki Ýewropa döwletleriniň göreş meýdanyna öwrülýär.

2) Ýañy – ýañylar hem Ýewropa üçin hakyky howp bolup duran Osman imperiýasy pese düşmegi başyndan geçirýärdi. XIX as ony syýasy we ykdysady krizisler sarsdyrды daşary ýurtlara bergisi heläkçi ýagdaýda ösýärdi. Imperiýa öz sy ýasy özbaşdaklygyny ýitirmesede, hökümet gunbatar maýa goýumuna uly hukuklar we ýeňillikler bermäge mejbur bolýar.

Yrak we Lewanta ýurtlary (Siriýa, Liwan, Palestina) osman imperiýasynyň bir bölegi hökmünde resmi ýagdaýda hasap edilýändigine garamazdan. XIX as. Ort-da g.b. döwletleriň (Fransiýa, Angliýa, Germaniýa) ykdysady we syýasy taýdan aktiw aralaşýan zolagyna öwrülýär, olar bu ýurtlar ugrunda gazaply göreş alyp barýar.

Eýran – Osman imperiýa syndan tapawutlylykda özüniň dine bir ykdysady däl, eýsem syýasy özbaşdaklygyny çalt ýitirýär. XIX as. Ah-da fransuzlar “Ýapyk Wýetnamy” basyp almagy tamamladylar, iňlisler Birmany basyp aldylar. Hindihytaýda özbaşdaklygyny dine Siam (Tailand) saklamagy başarýar. Ol hem käbir ter-ny bermäge mejbur bolýar. Koreýa, Taýwan we Hytaýyň käbir prowinsiýalary Gundogaryň ilkinji kan. Yurdy bolan Yaponiýanyň gol astyna duşýar. Yaponiya gaty çalt Koloniyalar ugrundaky göreşe goşulýar.

Şeýlelikde Gundogaryň ähli ýurtlary güýçli kap – döletlerden garaşly ýagdaýa düşüp, koloniyalara öwrülýärler.

4. Eysemde XIX as. kolonial ulgam dine giňelmän, eýsem hil taýdan hem üýtgeýär. Gundogar (senagat karhanalaryniň güýçli zarba urmagyna duçar boldy) ol çig mala gymmat bahaly metaly satuw bazarlaryny

mataclik cekyan senagat karhanalarynyň guýclly zarbasyna ducar edildi. Gadymy gundogar siwilizasiýasy emele gelyan dunya ykdysady ulgamyna çekilyar, seyle hem onun tasirine dusyar. Gunbatar koloniyalary dine bir talamak bilen caklenman, onun yasayys esaslaryna ornasyar. Ol ykdysadyýeti, syýasy strukturany, medeniýeti hem oz icine alyar.

Gunbataryň getiren taze siwilizasiýalarynyň esaslary Gundogar ucin yatdy, kop ugurlar boyunca asyrlyk tradisiýalaryna gabat gelmeyardi.

Koloniýasiýanyň kop netijeleri erbet tasir galdyryar. Gundogardan Gunbatara altyn, kumus dyngysyz gelyardi metropoliyadan gelyan harytlar gadymy gundogar senetçiligini

gysyp cykaryar. Dowlet hakimiyeti oz gyyjini yitiryar. Bu oz gezeginde gymmatlyklar ulgamy syysy krizisa getiryar adaty yasayys ugurlar bozulyar.

Dargamaklyk we talancylyk bilen bir hatarda Gundogarda kapitalistik infrastrukturany doremegi kemala gelmegi elden-ele berip baryardy.

Adamlar ulgamynyn kolonizatorlaryn tasiri bilen uytgemeginin aydyn mysalyny Hindistany taryhynda gormek bolyar. Dagynyk Hindistany boyun egdirmek inislere kyn dusmedi. Yone giden uly territoriyny dolandyrmak, onki kone dolandyrys ulgamyna derek name doretmeli bu has kyn meseledi. Bu mesele ylaytada Ost-Hindistan kom.1858 yylda yatyrlandan son Hindistan Britaniyanyn bir bolegine owrulenden son has yitilesyar.

Su dowurden son reformalar has calt alnyp barylyar. Administrasiya inlis bankirlerinden karz alyp, demir yol, suwardys desgalarynyn, karhanalaryn gurlusygya baslayar. Ondan basgada Hindistanda hususy eyecilik pagta, jut sen bank isinde cay, kofe, gant ondurilsiginde osmegine getirdi aksioner paya goyumynyn 1\3 yas milli burjuaz elindedi.

Syyasy durmusy duypli ozgeryar 1861 yylda Hindi Soweti doretmek hakynda kanun kabul edyar 1880 yylda yerli saylawly dolandyrys girizilyar. 1885 yylda umumyhindi syysy partiya Milli kongres dorap, milli denhukuklyk, we Hindistana oz-ozini dolandyrmak bermek talap edip meylnama bilen cykys edyar.

1890yylda Inlis hokumeti taze milli intel.doretmek ony admimistrasiya apparatyn isine gosmak meselesini goyyar.

Tema: Täze döwür: Industrial siwilizasiýanyň emele gelmegi (XIX – XX as. başl.)

“Demir” asyr. Demir asyry we onuň aýratynlyklary. Günbatar üçin XIX asyr industrial öwruljigiň dabaralanan döwri bolup, ol Ýewropa döwletleriniň köpüsinde, ABŞ-da, Russiýada ýeňiş üstüne ýeňiş gazandy. XIX as. ahyr. Industializasiýa Gündogara aralaşyp Ýaponiýany hem öz içine aldy.

XIX as. başlap siwilizasiýa prosesiniň ösüşinde aýratyn etap başlanýar. Taryhçylar ony industrialçylyk ýa-da maşynçylyk döwri diýip hem at berdiler. Onuň şeýle atlandyrylmagy maşynlaryň has giň önümçilige ornaşyp, gol zähmetini gysyp çykarandygyny görkezýär. Maşynlar özboluşly gymmatlyga öwrülip, şeýle siwilizasiýanyň ýaşamagy, maşynlary elmydama döretmekligi we kämilleşdirmekligi talap edýär.

Maşynçylyk industriýasy jemgyýetiň ykdysady bolçulygyny, harby potensialyny halkara statusyny kesgitläp esasy orny eýeleýär. Industrial däl agrar siwilizasiýada zähmet gurallary ýüzýyllyklaryň dowamynda öňküligine galyp, ata-babalaryň tejribesini özleşdirmek, gaýtalamak bolup orny eýeläpdir. Maşynçylyk siwilizasiýa yzygider tehniki taýdan täzelenmegi talap edýär. Dinamika tehniki proses täze görnüşli siwilizasiýa durmuşynyň esaslary hasaplanýar. Özgerişler derejesi öňki döwür bilen deňeşdireniňde çakdan aşa çalt bolup geçýär.

Tehniki progressiň şeýle çaltlaşmasy maşynçylyk industriýasy bilen ylmyň ýakyndan birleşmegi esasynda mümkindi. Ol iş ýüzünde ulanmak maksatlary göz önünde tutulýar.

Tehniki progressiň XVIII as. II ýar. Angliýada düýbi tutulyp XIX as. gutarnykly emele geldi. Entek adamzadyň görüp-eşitmedik derejesinde önümçiligi ösdürmek, maddy islegleri kanagatlandyrmak üçin ägirt uly mümkinçilikleri döredýär.

Maşynçylyk siwilizasiýasy ony döredenleriň, başynda duranlara aýdyň bolşy ýaly adamlary tebigy güýçlerden garaşlylygy ýok etmelidi, hasylsyzlyk we açlyk, gyrgynçylyk getirýän epidemiýalar, tebigy betbagtçylyk ýok edilmelidi.

Hakykatda adamzadyň tebigatdan garaşlylygy ýok bolup gitmedi. Ol ýöne başga häsiýete eýe boldy. Adamzada howp salýan betbagtçylyklaryň täze meselelerini ilkinji bolup belli Iňlis ykdysadyýetçisi T. Maltus (1766 - 1834) göz ýetirdi.

Onuň 1798 ý. ýazan “Ilatlaşmagyň prinsipleri esaslary hakynda tejribe” atly kitaby XIX as. ägirt uly meşhurlyga eýe bolýar. Onuň nazarýetiniň garşydaşlary az bolup, tarapdarlary gaty köp bolupdyr.

Maltusyň maglumatyna görä jyns gyzyklanmasy we iýmit tapmak ýaly 2 esasy gyzyklanmasy bolan adamzada garaňky geljek garaşýar. Adamlaryň köpüsiniň durmuş derejesiniň gowulaşmagy ölmeginiň peselmegine, dogulyşynyň artmagyna getirer. Wagtyň geçmegi bilen ykdysady ösüş ilatyň ösüşiniň yzyna eýermän başlar. Ilatyň sanynyň artmagy bilen, adamzat açlykdan ejir çekip, adam sanyň köplügi sebäpli ölüp başlar. Ykdysadyýetçiniň gelen netijesi gaty rehimsiz: dogulmagyň ösüşini bökdemek zerur ylaýtada pes synplarda.

Ykdysady ösüşiň tempy nähili göklendirilýär? Maltus we beýleki meşhur iňlis ykdysadyýetçisi D. Rikardo (1772 - 1823)

ykdysady ösüşiň esasy üýtgewsiz factory – bu ýer bolup ol hem esasy çäklendirilen factor hasaplanýar. Elbetde maýa goýumyny artdyrmak, zähmet gurallaryny kämilleşdirmek mümkin: ýöne bu çäreler esasy zady üýtgetmez bir giň adam tebigatyň öndüriji güýçleriniň çäklidigine düşüner.

Maltusyň we Rikardanyň göwniçökgin maglumatlar beren wagty, entek industrial rewolýusiýaň ösüş geljegi belli däl. Ene ýer şol wagt dine bir eklenç çeşmesi bolman eýsem çig mal çeşmesi bolup durýardy. Ýere bolan garaşlylyk gaty tiz duýulýar. Meselem ýüňiň öndürilşini artdyrmak üçin, köp ýerleri öri meýdany höküminde ulanyp, ekerançylykdan aýyrmalydy.

Siwilizasiýanyň ösüş ýolunyň möhüm päsgelçilikleriniň biride energiýa çeşmeleriniň çäkliligidir. Energiýasyz maşynlary ulanmak mümkin däl. Ýyl. Energiýanyň möhüm çeşmeleriniň biride kömür we agaçlardy. Olaryň zapaslary hem tükeniksiz däl. 1 m. demir öndürmek üçin 4 ga tokay agaçlaryny ýakmak gerekdi. Bu sanlardan elbetde iň gorkuly netijeler çykarmak mümkindir.

Ylym we tehniki prosess.

Eýsem-de bolsa adamzat öňünden aýdyp bolmajak çykalga tapdy. Has tygşytly täze enrgiýa çeşmesi tapuldy. XIX as. II ýarymynda ulanylyp bolýan nebit senagatynyň ähmiýeti ýokarlandy. 1870 ý. dünýäde 0,8 mln. t. gymmatly ýangyç öndürilen bolsa 1900 ý. eýýäm 200 mln. tonna töwerek nebit öndürildi.

XIX as. soňky 15 ýyllygy elektrigi özleşdirmegiň döwri bolup, önümçilige täze energetiki baza berdi. Elektroenergiýanyň

çeşmeleri turbogenerator; birneme soň içinden ýanýan dwigatel oýlanyp tapylyp, oba-hojalygynda transportda we harby tehnikada möhüm öwrülşiği amala aşyrmaga mümkinçilik berip biljekdi.

Suwuk ýangyç bilen işleýän has tygşytly modeli nemes inžineri Dizel hödürledi we XIX as. ah. ol önümçiligiň we transportyň ähli ugurlarynda giňden ýaýrady. 1870-1880 ý. fransuz alymy Depre we rus alymlary Zaginow Doliwa- Dobrowolskiý energetik toguny aralyga bermek maksady bilen tejribe geçirdiler. 1891 ý. Doliwo – Dobrowolskiý togy uzak aralyga – 175 kam. bermek başartdy. Senagatyň täze pudaklary – elektrohimiýa, elektrometallurgiýa pudaklary döräp, elektrik keňşirleýji ulanylyp başladylar. Şäher awtoulaglarynyň görnüşi üýtgedi, köçelerde ilkinji tramwaýlar peýda boldy.

Möhüm önümçilik ähmiýeti bolan täze material çöýün alyndy. Ol tizligini ýokarlandyrmakda, berkligine we maşynlaryň güýjini artdyryp, demiri we agajy, önümçilikden gysyp çykardy. Eýýäm 1870 ý. çöýün öndürmeklik ýurduň senagat potensialynyň esasy görkezijisine öwrüldi.

Himiýada gazanylan üstünlikler himiýa senagatynyň çalt ösmegine ýardam berip, reňkleri, emeli dökünleri öndürüp hasylylyk ýokarlandy. Şeýle hem sintetiki we partlaýjy maddalar öndürilipdir.

Eýýäm XIX as. ahyr. örän möhüm ugurlar peýda bolup XX as. ähli industriýany praktikada kesgitleýär. Organiki jisimleri ulanmakdan minerallara geçilip, ol bolsa senagat önümçiliginiň esasy bazasyna öwrülýär.

Ylmy açyşlaryň esasy bölegi XIX as. soňky 15 ýyllygyny XX as. başl.ny öz içine alyp siwilizasiýanyň keşbini üýtgetdi: elektrik ýagtylyjylar, radio, telefon, telegraf, howadaýüzüş, kinematograf, awtomobil başgada ençeme açyşlar döwrüň esasy üstünlikleridi.

“Demir” maşynçylyk asyr şäherleriň keşbini özgerdýär, adamyň durmuşyny, zähmedini, adamlaryň uzaklyk hakyndaky düşünjesini transportyň, aragatnaşyk ulgamynyň esasynda üýtgedip, habarlaryň akymyny giňeldýär.

Adamzat, döretmek ýaly möhüm mümkinçilige eýe bolup, tebigatyň nobatdaky çagyryşyndan üstünlü ýeňiş gazanýar.

Ýöne bu 200 ýyl m.ö. iňlis ykdysadyýetçileriniň goýan meseleleriniň geçmişe gidendigini aňlatmaýar. Olaryň gelen netijeleriniň jedellidigine garamazdan industrial siwilizasiýanyň esasy aýratynlygyny bellediler – onuň hemişe täzelenmegi talap edýän energetiki baza mätäçligidir.

XIX as. biziň ginlerimizde özüniň ýitiligini ýitirmedik başga bir mesele peýda bolýar. Maşynlar zähmediň häsiýetini , önümçilikde adamyň tutýan ornuny, adamlaryň öz döredijiligine bolan gatnaşygyny üýtgetdi. Orta asyr senetçileriniň söýgi bilen uly höwes esasynda döreden önümleri, olardan galdyrylan şahsy aýratynlygyny görkezýän dagmalar döwri bireýýäm geçmişde galdy. Täze önümçilik bir tarapdan oýlap tapyşlary, adamyň döredijilik mümkinçiliklerini doly ugrukdyrmagyny talap etse ony sehleriň, korporasiýalaryň aragatnaşygyndan halas edýär. Başga bir tarapdan köpçülikleýin önümçiligiň akymy, işçileri maşynlardan elgarama ýagdaýa salýar. Şeýle ýagdaý senagat öwrüşiginiň başlarynda belli bolup, XX as başlarynda Ford öz

awtomobil zawodlaryna konweýer girizende has aýdyň ýüze çykdy (1912 - 1913). Önümçilik üznüksiz ýokarlanyp, zähmet iň soňky çäğine çenli mehaniki usual geçdi.

Industrializasiýa we monopoliýa kapitalizmi.

Önümçiligi guramakda uly üýtgeşmeler bolup geçýär. Önümçilik güýçleriniň tebigaty şol döwürde önümçiligiň we maýa goýumynyň uly konsentrasiýasyny-birleşmesini talap edipdir. XIX as. soňky 15 ýyllygynda ownuk we orta kärhanalar iri kompaniýalar tarapyndan birleşdirilýär.

Monopoliýa kapitalizmi emele gelýär. Birleşmeleriň görnüşleri dürli-dürli karteller – bahalary kesgitläp, satuw bazarlaryny boluşdyrýar. Sindikatlar – öndürilen harytlary bilelikde satmak üçin birleşmeler trestlerde- bile öndürmek we ýerlemek üçin emlägi doly birleşdirmek bolup geçýär. Konsernler – trestleriň we kärhanalaryň haýsyda bir bolsa monopolistic toparlardan maliýe esasynda garaşlylyk esasynda birleşme.

Bu prossiň netijeleri birmeňzeş bolmandyr. Monopoliýalar köpsanly kompaniýalaryň we kärhanalaryň merkezleşdirlen dolandyrylşygyny amala aşyrmaga mümkinçilik beripdir.

Olaryň tehniki bazasyny kämilleşdirmäge, önümçiligiň çykdaýjylaryny peseltmek, bazaar bäsdeşliginiň stihiyasynyň önüni almaklyga kömek berýär. Şunuň bilen bir hatarda monopoliýalaryň emele gelmeginde öz howplary saklanyp, olar syýasy häsiýete eýe bolýar. Adamlaryň uly bolmadyk toparlarynyň elinde ägirt uly senagat imperiýalarynyň eýeleriniň elinde maliýe häkimýeti, jemlenip korollaryň gözi gider derejä baryp ýetipdi. Monopolistik oligarhlar ýurduň içerki we daşarky

syýasatyna täsir edip bilýändirler. 1870 – 1880 ý. ABŞ monopoliýa prosessi gaty çalt gidip, sonar onuň demokratiýa howp salýandygyny gördüler.

1880 ý ahyr. president Kliwlend korporasiýalaryň kanunyň berk çäklerinde bolup, halkyň isleglerine gulluk etmelidigini belleýär. Olaryň agalyk etmek serişdesine öwrülýändigini belleýär.

Ägirt uly ykdysady we syýasy güýje öwrülen monopoliýalaryň öňüni almak meselesi biziň günlerimizde hem öz zerurlygyny ýitirenok. Monopoliýa grek sözi ýeke özüm satýaryn diýen manyny berýär. Önümçilige we söwda bolan çürk kesik hukugyň bir adama ýa-da toparlara, döwlete degişlidigini aňladýar. Kan. mon-lar bu kanunyň birleşmesi bolup öz ellerinde önümçiligi we söwdwnyň haýsyda bir önümini elinde saklan ykdysadyýetiň 1 ugrunda öz agalygyny ornaşdyrmaklygy pyda gundu aňladýar.

Kapitalizimiň XIXasyrda ösüşi, edil öňki bolşy ýaly Günbataryň dürli regiýonlarynda endigan bolmandyr. Iri döwletleriň konkurensiýa göreşinde güýçleri boýunça üýtgäp durýar. Dünýä orenasyna kapitalistik döwletleriň konkurensiýa göreşinde güýçleri boýunça üýtgäp durýar. Dünýä arenasyna kapitalistik döwletleriň “ikinji nesil” çykyp kapitalizim we senagat öwrülşiği iş bolan döwletleri yrky plana geçirildiler. Bu ýurtlar Russiýa Germaniýa ABŞ(slož)çylşyrymly ykdysady proseslar ,ýurtlaryň dünäde tutýan orunlaryny kesgitleýän syýasy durmuş bilen aýrylmaz baglanşyklydy.

Ýewropanyň köp döwletlerinde modernizasiýa entek doly tamamlandy Fiodal düzgüniň özüni ýok etmek gaýragoýulmasyz meseleleriň biridir.

Madernizasiýanyň ösüşinde syýasy durmuşyň üýtgedilmegi hem möhüm ähmiýete eýedir XIX as. ynkylaplaryň tolgunşyk döwri boldy. Olar g.b ýewropa durmuşynyň adatyna öwrüldiler. Mümkün XIX as. ynkylaplaryň uzagyna ähli meseleleri bir bada çözüp bilmeýändigi aýdyň boldy. Şonuň üçin hem olar gaýtalanyp (täze2) sosiýal syýasy ykdysady gurluşa täze 2 tertipleri girizýär.

Fransiýa beýik burzuaz ynkyларында 1789-ýyldan soň ýenede üçüsini 1830-1848-1871 başyndan geçirip soňky ynkylap monarhiýa gurluşyny ýok edýär.

1820-1821-1848 ýyllarda Italýada ynkylaplar bolup geçdi 1870 ýyla çenli rewolýusiýanyň tutuş toparlary partlamasy bolup geçip Ispaniýany sarsdyrды oňa garamazdan yurt öňküsi ýaly ýarym feodal döwletligine galdy. 1848 Germaniýada rewolýusiýa bolup ol ähli meseleleri çözmedi feodalizmiň galyndylary ýaşayşyň dürli ugurlarynda duýulýardy şu döwürde ynkylaplaryň üýtgeşik häsiýetli onuň yzygiderligi mälim bolýar. Rewolýusiýanyň baştutanynyň ornuny fransiýa eýeledi 1830ý Fransiýanyň rewalýusiýasy bilen bir hatarda rus polşasynda Italýada Germanýanyň клишк wdwetlerinde bolup geçýär 1848ý rewalýusiýanyň Fransiýanyň yzy bilen Germaniýany we Italiýany gurşap aldy.Periferiýa döwletleriniň durmuşында napalýonyň uruşlary döwründe köp zatlar üýtgäpdi.Napolýonyň basypaljylykly uruşlary diňy bir otris dälde-de eýsem polozitel orny hem bardy uly imperýanyň bir bölegi bolan ýurtlar elbetde ýenilenleriň maddy we ruhy ýüklerini çekýärdiler Napalýon goşunlarynyň Yewropadsa süýşmegi feýodallaryň aýratyn

ýatyrylmagy budhana ýerlerini çäklendirilýär. Raýatlaryň deňhukuklary we azatlygy berkarar edilýärş

Umuman fran rewalýusiýasynyň täze gazananlaryny ýeňijiler ornaşdyrmaga çalyşýarlar .Italiýanyň ,Germanýanyň Ispanýanyň feudal jemgiýetiň esaslaryny weýran etmek elbetde güýç ulanmak arkaly amala aşyrylýar.Bu bolsa ýaňky ýurtlarda milli–azat edijilik hereketine getirýär.Eýsemde özgertmeleriň netijrlei polazitel oňat tarapy bolup Napolýonyň imperýasy dagandan soň köne düzgünleriň dikeldilmegi onuň üstüne atanak çekip bilmeýär.

Şeýlelikde periferiýa çet-gyra döwletleri perelom düýpli öwri başlandy.Ýöne onuň netijeleri birmeňzeş dälde Germaniýa XIXas ah ägirt uly böküş edip Yewropada 1-nji ýagdaýy eýeleýär.Dagynyk Italiýanyň öňdebaryjy döwletlerden yzagalaklygy açyk duýylýardy.Ol 1870ý soň birleşdirilmegi momamlanandan soň modernizasiýa üçin giň ýol açyldy ösüş derejesi çaltlaşdy.Demirgazyk Angliýada iri kapitalistik hojalyklar emele geldi.

Senagat ösüp başlaýar. Günorta Italiýa agrar hojalygy bolanlygy sebäpli yza galýardy. Senagat bazary gowşakdy.Şol sebäpli pomoşik hojalygy we daýhanlaryňýarym feodal garaşlygy saklanyp galýar.Yöne her hilli hem bolsa XIX as ah Italiýa koloniýalar ugrundaky göreşe gatnaşar derejede berkeddi.

Ispanýanyň Ykbaly has gaýgylydy .Yzly-yzyna rewalýusiýanyň bolanyna garamazdan absalýut monarhiýa öz ornuny bermek islemeýärdi.Rewalýusiýanyň liberal gazananlary restawrasiýa wagtynda ýa doly ýok edilýär.ýa-da gaty gowşak görünüşinde dowam edýärdi.

Özüniň ägirt uly kalonýalarynyň bölegini ýitiren Ispaniýa ýarym feodal ýurtlygyna galýar. Senagat gaty haýal ösýärdi. XIXas başlarynda ilkinji monopolistik konsernlaryň peýda bolandygyna garamazdan yurt özünide maşyn gurlyşyny döretmedi. Ykdysadyýetde esasy orun daşary yurt kapitalyna degişlidi. Ispaniýa iş ýüzünde iri han döwletleriň çig mal eklenjisine öwrüldi.

Ýewropa merkezi.

XVIII as merkezi düzýäň ýurtlar ýaş han döwletleriň zor salmagy netijesinde yza çekilmäge mejbur bolupdyr. Bu döwletlerde industrilizasiýa giç hem başlansada ýokary tehniki ösüş derejesinde bolup geçdi.

Angliýa senagat öwrülşiginiň watany 1870 ýyldan özüniň öňdebarjylygyna ABŞ berýär. Ol bolsa polot we çoýun öndürüp artdyrýar. Germaniýa onuň howply bäsdeşine öwrülýär. 1890-ý arzan nemes harytlary diňe bir Angliýa däl eýsem onuň kalonýalaryna hem aralaşýar. XIX as ah yurt agyr ykdysady krizisi başyndan geçirýär. Bu ykdysadyýetiň ýaramazlaşmagyna getirýär. Maýa goýumlary ny demir ýol guluşygyny we fabriklere ýa-da beýleki ýewropa ýurtlaryna gýmak amatlylydy.

Fransiýa-bitin Yewropany rewolisionirlen döwlet gaty haýal ösmegi netijesinde XIX as ah 4 ýerei eýeleýär. Öý maşyn gurlyşyk pudagy gowşady stanoklar daşary ýurtlardan getirilip önümçiligiň gurlyşy pes derejede bolup ownuk we orta kärhanalar köpdi. (100we ondan hem az adam) olaryň köpüsi bezeg önümlerini öndürjiler hökmünde belli bolupdyr.

(Obada hojalygyň esasy bölegi 71%) ownuk bolup olaryň eýeleri tehniki we agro medenýetiň kämilleşmegini peýdalanyp bilmeýärdiler. Fransiýa Yew-iň soňky orunlarynda durýardy.

Şeýle ýagdaýda ýurtda bank kapitaly gülläp ösüpdir. Onuň Fransiýada jemlenmegi has ýakyndy. Asyryň ahyrynda iri banklar maliýanyň $\frac{3}{4}$ bölegini оядукштву saklaýarlar. Maliýa baýlary karzlar esasynda çalt baýlaşýar. Daşary ýurtlary we Russiýa karz berilýär

Gallandiýanyň daryky maliýa kan-niň ýolunyň nähilli derejede howplydygyny görkezdi .Fransiýada bruuwaziýanyň aýratyn görnüşi zähmet söýer telekeçi двдву rantue-görnüşi ýaýradý.

Xxas başlarynda Fransiýa senagaty janlanyp başlaýar. Awto ulag önümçiligi üstünlikli ösüp eýsemde bolsa German yzagalaklygy umuman duýýlýardy.

Elbetde köne kapitalizm ýurtlary Angliýa ,Fransiýa оя öňünde duran meselelerine garamazdan günbataryň güýçli döwletleriniň hatarynda durýardy.

Tema: “Köne kapitalizm” ýurtlary.

1660-njy ýylyň aprelinde Niderlandiýanyň Bred şäherinde, Inlis parlamentiniň çagyrmagy bilen Karl I ogly Karl II Stýuartyň Angliýanyň patyşa diýlip yglan edilýändigini hakyndaky jarnama Kabul edildi. Bu jarnama taryhda “Bred jarnamasy” diýlip, atlandyrylýar. Jarnama laýyklykda Karl II rewolýusiýa wagtynda parlamentiň tarapynda durup çykyş eden adamlaryň günäsini geçmegi, din azatlygyny we ýere bolan eýeçiligini eldegrilmesizligini goramagy wada edýär. Parlamentde agdyklyk

eden preswiterýanlar patyşa ýurdy wada edişi ýaly, “parlament bilen ylalaşykly we bilelikde” dolandyrar diýip umt edýärdiler. Birbada dürli eglişiklere gidenligine garamazdan, Karl II obsolýut monarhiýa ýykgyň edipdir. Patyşa parlamentiň kanun çykaryjylyk hukugyny elinden almaga we yerine ýetirijilik hukuguny saklap galmaga synanyşýardy. 1661-nji ýylda patyşanyň köp sanly tarapdarlaryndan we az sanly garşydaşlaryndan ybarat bolan täze parlament düzülýär. Karl II birbada bu parlament bilen ylalaşyky syýasat ýöredýördi.

“Bred şertnamasynda” kabul edilen şertlere garamazdan patyşa rewolýusiýa gatnaşyjylary köpçilikleýin jezalandyryp başlady. Ilkinji nobatda Kromweliň we onuň giýewsi Aýrtonyň jesedini guburyndan çykaryp, olary gaýtadan jezalandyrdylar. Gaýtadan dikeldilen we ähli artykmaçlyklary saklanan Anglikan buthanasy başga ynançlara uýýan adamlary ýazgarýardy, türmeler dini ynançlary sebäpli tussag edilen adamlardan dolydy. Patyşa, buthana we olaryň tarapdarlary rewolýusiýanyň wagtynda parlament tarapynda konfisklenen ýerleri gaýdyp aldylar.

Patyşa rewolýusiýa döwründe Kabul edilen “üç ýyllyk” jarnamany ýatyrdy. Ýurtda örän berk tertip düzgün ýola goýuldy. Döwlet eýeçiliginden özge ähli çaphanalar ýapyldy.

Patyşa Fransiýa ýakynlaşmak isleýärdi. Ol ýurduň Dýunker şäherini Fransiýa satdy. Ol şeýle etmek bilen Fransiýanyň goldawyny gazanmak isleýärdi. Karl II dolandyran döwründe Angliýa Fransiýa elgarama ýagdaýa düşüpdü.

Patyşa bilen parlamentiň arasyndaky gapma-garşylyklaryň esasy sebäbi dini ynançlar bilen baglydy. Patyşa ýurtda hristiýan dininiň katolik akymyny dikeltmek isläpdir. Sebäbi kotolik dini

patyşa häkimiýeti üçin ygtybarly daýançdy. Şu maksat bilen ol 1672-nji ýylda “Dini erkinlik” hakyndaky jarnamany kabul etdi. Bu bolsa parlamentde appozisiýanyň güýçli garşylyk görkezmegine getirdi. 1673-nji ýylda parlament “dini erkinlik” hakyndaky jarnamany ret etdi we katolik dininden ýüz öwürýändigini yglan etdi we protestant dininiň arassalygyny gorap saklamak hakynda kanun kabul etdi. Parlament rewolýusiýanyň netijesinde patyşanyň ähli ygtyýarlyklaryny elinden alypdy, indi parlament şol häkimiýeti elden gidermek islemeýärdi. Parlament patyşa ministrleriniň işine berk gözegçilik edýärdi we patyşa hökümetiniň öz önünde hasabat bermegini tlap edýärdi.

Patyşanyň alyp barýan syýasatyndan nägile bolan esgerleriň arasynda häli-şindi topalaňlar ýüze çykýardy. Halk köpçiligi salgytlaryň köpeldilmegine, döwlet buthanasyna we buthana salgydynyň (desýatina-ondan biri) girizilmegine garşy çykyş edýärdiler. 1673-nji ýylda Angliýada biri-birine garşy syýasat alyp barýan iki sany syýasy topar – partiýa döredi. Olaryň birinjisi rewolýusiýanyň ähli prinsiplerinden ýüz öwürýän, patyşanyň tarapdarlaryndan düzülen “mülk partiýasy”, beýlekisi bolsa patyşa häkimiýetiniň kanuna we parlamente garaşly bolmaly diýen pikiri öňe sürýän “yurt partiýasydy”. 1679-njy ýylda patyşa parlamenti dargatdy, ýurtda täze parlament düzüldi. Täze parlament patyşanyň dogany Ýakowy tagta mirasdar bolmak hukugyndan mahrum etdi. Parlament ýurtda patyşanyň häkimiýetini peseltmek maksady bilen ähli çäreleri görýärdi. Şu maksat bilen parlament raýatlaryň şahsy azatlyklary baradaky kanuny kabul etdi. Bu kanun patyşa özbaşdak dolandyrylyşyna garşy gönükdirilipdi.

Patyşa 1681-nji ýylda parlamenti dargatdy we 43 ýyllap ýurdy parlamentiz özbaşdak dolandyrdy.

Angliýa XVII asyryň I ýarymynda . XVII asyryň 40-njy ýyllarynda Angliýa ykdysady ösüş babatda oba hojalyk ýurdy bolmagynda galýardy.Şol döwürde Angliýada ýaşan 5 million adamyň 4 milliony obalarda ýaşap, oba hojalygy bilen meşgullanypdyr. Ýurdyň ähli pudaklarynda orta asyrlardan bäri dowam edip gelyän köne düzgünler saklanyp galýardy. Ýöne ykdysadyýetiň käbir pudaklarynda indi ykdysady ösüşiň täze görnüşi - maýa goýum gatnaşyklary ýüze çykypdyr.Ykdysady gatnaşyklarda “ilkinji maýa goýum toplanýş we toplanan maýany täze ykdysady ösüslere gönükdiriş” hadysasy bolup geçýär. XVII asyryň ortalarynda daýhanlaryň aglaba köpüsi garaşly daýhanlardan ybarat bolupdyr.Olary kopigolderler diýip atlandyrypdylar. Bu döwürde Angliýada az sanly erkin daýhanlar hem bolupdyr. Olara frigolderler diýipdirler.

Ykdysady taýdan güýçli depginde ösýän Angliýada, pul-haryt gatnaşyklarynyň giň gerimde ösmegi, ilatyň durmuş taýdan gurluşyna, şol sanda oba ilatyna hem öz täsirini ýetiripdir. Oba ilaty emläk ýagdaýyna laýyklykda iki sany durmuş gatlaklaryna bölünipdir. “Oba buržuazıýasy” diýip atlandyrylýan ýokary gatлага we ezilyän daýhanlardan, hakyna tutma işçilerden ybarat bolan aşaky gatлага bölünipdir. Ýersiz daýhanlaryň hakyna tutma zähmetinden peýdalanyp baýan daýhanlaryň ýokary gatlagy kemala gelipdir. Olar öz ýerlerini ýersiz daýhanlara kärendesine beripdirler. Az ýerli garyp daýhanlary kotteram diýip atlandyrypdylar. Olaryň azajyk ýerleri we kiçijik jaýlary bolupdyr. Daýhanlaryň täze baýlaşan ýokary gatlagy öz ýerlerini kärendesine berip, ummasyz köp girdejileri alypdylar. Oba buržuazıýasy daýhanlaryň täzeçe işläp, baýlaşmagy üçin, amatly şertleri döredipdirler.

Angliýada senetçiligiň we hünärmentçiligiň orta asyrlardan bäri dowam edip gelýän, ösen merkezleriniň bardygyna garamazdan, XVII asyryň ortalarynda senetçileriň ýagdaýy agyrlaşypdyr. XVI-XVII asyrlarda Angliýanyň ösüşinde, orta asyrlardan bäri dowam edip gelýän ykdysadyýeti ýok etmek häsiýetli bolupdyr. Ykdysadyýetiň ösüşinde, baryp XV asyrdan başlanan täze etaplar, XVI-XVII asyrlarda has giň gerime eýe bolup, Angliýanyň ykdysadyýetiniň, şol sanda oba hojalygynyň ösüşinde özboluşly ýoly kemala getiripdir. Bu özgerişler tutuş 300 ýyllap dowam edipdir.

Oba hojalygynyň täze usulda, maýa goýum gatnaşyklarynyň esasynda ösmegi dowam edip gelýän, ýer eýeçilik (feodalçylyk) gatnaşyklarynyň pese düşmegine getiripdir. Iri ýer eýeleriniň, mülkdarlaryň kemala gelen täze görnüşi, öňkilerden has köp girdeýji almak maksady bilen, öz ýerlerini erkin daýhanlara kärendesine berip başlapdyrlar. Indi ýer eýeleriniň kärendeçi daýhanlardan alýan tölegleri, orta asyrlarda mülkdarlaryň (feodallaryň) daýhanlardan alan salgytlaryndan birnäçe esse köp bolupdyr.

XVII asyryň ortalarynda Angliýada bolup geçen Beýik Inlis Buržuaz rewolýusiasy (Başgaça oňa Angliýadaky raýatlyk urşy hem diýilýär) Angliýada obsolýut monoarhiýanyň konstitusion monoarhiýa öwürülen, korol häkimiýetiniň çäklendirilip, parlamentiň uly hukuklara eýe bolan döwrüdür.

Buržuaz rewolýusiýanyň taryhy şertleri Angliýada kanun çykaryjy we ýerine ýetiriji häkimiýetiň, korol bilen parlamentiň arasynda gapma-garşylyklaryň turmagy we güýjemegi bilen kemala geldi. Şol gapma-garşylyklar Angliýada dini uruşlar (Anglikanlar we Puritanlaryň arasyndaky) bilen utgaşyp gitdi.

Iňlis Buržuaz rewolýusiýasy 3 sany raýatlyk urşyny öz içine alýar, şonuň üçin hem kä halatlarda bu waka raýatlyk urşy diýlip hem atlandyrylýar. Şeýle hem iňlis rewolýusiýasynyň häsiýetli aýratynlyklarynyň biri hem, onuň Şotlandiýa we Irlandiýa garşy alnyp barylýan basyp alyjylykly uruşlar we şol ýurtlaryň raýatlyk uruşlary bilen utgaşyp gitmegidir.

XVII asyr Angliýanyň syýasy-jemgyýetçilik gurluşynda we onuň ösüşinde möhüm wakalaryň bolan asyrydyr. Karl I 1625-nji ýylda Angliýa bilen Şotlandiýanyň arasynda parahatçylyk şertnamasyny baglaşypdyr. Karl I Angliýany, Şotlandiýany we Irlandiýany bir korollyga birleşdirmek isläpdir. Emma Iňlis patrlamentiniň wekilleriniň arasynda bu birleşige garşy çykyşlaryň sany agdyklyk edipdir. Olar Angliýanyň bu korollyklar bilen birleşdirilmegi asyrlar boýy dowam edip gelyän däplerine we iňlis monoarhiýasyna öz täsirini ýetirer diýip, gorkupdyrlar. Ýakow I döwründe parlament öz ähmiýetini ýitirip başlapdyr. Patyşa parlamentiň rugsady bolmazdan, özbaşdak salgytlary girizip başlapdyr. Bu bolsa halk koçüliginiň näräzyligyny döredipdir. Patyşanyň we parlamentiň tarapdarlarynyň arasyndaky gapma-garşylyklar Karl I döwründe has hem ýitileşipdir. Ol özüniň ýurdy dolandyran ýyllarynyň dowamynda birnäçe gezek (3 gezek) parlamenti çagyryp, täzedan dargadypdyr. Ol 1629-1640-njy ýyllarda (11 ýylyň dowamynda) halk ýygnaşygy we lordlar palatasyny çagyrmazdan özbaşdak dolandyrypdyr. Goňşy döwletlere garşy alnyp barylýan üznüksiz uruşlar, aýratyn hem Şotlandiýany Angliýa birleşdirmek üçin edilen synanyşyklar ýurduň ykdysadyýetine ýaramaz täsir edipdir. Patyşa hazynasy boşap galypdy. Ýurdň hazynasynyň öwezini doldurmagyň esasy çykalgasy hökmünde Patyşa Karl I täze salgytlary girizipdir, antiki döwürden miras

galan we birnäçe wagtlap ulanylman gelýän köne salgytlary girizipdir. Bu bolsa närazy halkyň çykyşlaryny artdyrypdyr. Karl I hristian dininiň katolik akymynyň wekili bolan, Fransuz koroly Lýudowik XIII uýayna öýlenmegi parlamentiň agzalarynyň gahar-gazabyny ýetjek derejesine ýetiripdir.

Iňlis jemgyýetinde içki gapma-garşylyklaryň döremegi. Ykdysadyýetiň ähli pudaklarynyň ýokary depginde ösmegi, eýeleýän meýdany we ilat sany boýunça onçakly uly bolmadyk Angliýany ýokary derejä göterdi. Angliýanyň üstünlikli ykdysady ösüşi, onuň Ispaniýa we Fransiýa ýaly Ýewropanyň iri monarhiýalary bilen bäsdeşlik etmegine mümkinçilik döredýärdi. Emma ýurduň üstünlikli ösmegine garamazdan, maýa goýum gatnaşyklarynyň mundan beýläk hem ösmegine päsgel berýän, käbir düzgünler, entek hem saklanyp galýardy. Ykdysadyýetiň mundan beýläk hem, maýa goýum gatnaşyklary esasynda ösmegi üçin, esasy päsgelçilik obsolýutizm (häkimiýeti çäklendirilmedik patyşa hökümeti), ýagny, senagatyň we söwdanyň ösüşinde asyrlar boýy dowam edip gelýän, köne düzgünleri gorap saklamaga çalyşýan patyşa hökümetidi. XVI asyrdan Iňlis jemgyýetinde ýüze çykan durmuşy gapma-garşylyklar, XVII asyryň ilkinji onýyllyklarynda has hem berkäpdi. Bu döwürde emele gelen durmuşy, syýasy we dini gapma-garşylyklar, Angliýada buržuaz rewolýusiýanyň “buşlukçysy” hökmünde, 1637-1640-njy ýyllarda has güýçlenipdi. Oppozisiýanyň (garşydaş güýçler) öz hukuklaryny talap edip edýän çykyşlary barha ýaýraýardy. Iňlis parlamentinde ähli welaýatlardan gelen wekillerden düzülen, aşaky palatanyň (jemagatçylyk palatasy) ähmiýeti artypdyr. Angliýany Stýuartlar nesilşalygynyň dolandyran döwründe (Mariýa Stýuartyň ogullary Ýakow I we Karl I) patyşa häkimiýeti bilen parlamentiň arasyndaky gapma-

garşylyklar has hem güýçlenipdir. Patyşa häkimiýeti özüniň içeri we daşary syýasatynda köne düzgünlere daýanýardy. Bu bolsa ykdysadyýetde kemala gelen täze bir gatnaşyklaryň, ýagny, maýa goýum gatnaşyklarynyň we onuň netijesinde dörän täze durmuş gatlagynyň – “Buržuazıyanyň”(“Burg” fr. Şäher diýmek. Täze başlaşan gatlak) bähbitlerine päsgel berýärdi. Karol hökümeti köşk çykdaýjylaryna we daşarky uruşlara köp mukdarda pul harçlaýardy. Hazyna boşap galypdy. Karol häkimiýeti ýer eýeçiliginiň köne düzgünlerinden gelyän tölegleri saklap galmagyň we täze salgytlary girizmegiň hasabyna hazynanyň çykdaýjylaryny ýapmak isleýärdi. Bu bolsa ýersiz daýhanlar bilen bir hatarda, öz hojalyklaryny täzeçe görnüşde (bazar gatnaşyklarynyň esasynda) ýöredýän iri mülkdarlaryň hem nägileligini artdyryýardy. Olar öz hojalygyny erkin dolandyrmak üçin täze düzgüni oba buržuazıyasyny kemala getirdiler. Patyşa hökümeti parlamentden birugsat salgyt girizip bilmeýärdi. Ol parlamentiň goldamagy bilen täze salgytlary girizmegiň hasabyna hazynany doldurmak isläpdir. Patyşa hökümeti ýer eýeçiliginiň köne görnüşlerinden gelyän salgytlary saklap galmaga we artdyremaga çalşypdyr. Bu bolsa ýersiz garyp daýhanlar bilen birlikde, öz hojalyklaryny täzeçe görnüşde (maýa goýum gatnaşyklarynyň esasynda) ýöredýän orta mülkdarlaryň hem närazylygyny döredipdir. Olar öz hojalyklaryny erkin dolandyrmak isleýän mülkdarlaryň täze gatlagyny-oba buržuazıyasyny kemala getiripdirler.

XVII asyryň ortalarynda Iňlis Buržaz rewolýusiýasy.

Rewolýusiýanyň sebäpleri we şertleri. Angliýanyň patyşasy 11 ýyllap yurdy (1629-1640) parlamentsiz, özbaşdak dolandyrypdyr. Bu döwürde ýurtda sözüň doly manysynda yza galak ýer eýeçilik

gatnaşyklary höküm sürýärdi. Ýurt uly öwürlişigiň-rewolýusiýanyň öňisyrasynda durdy. Angliýadaky syýasy dartgynlyklar Şotlandiýada bolup geýän gozgalaňlar bilen berk baglanyşyklykda has hem çylşyrymlaşýardy. Stýuartlar dinastiýasynyň basyp alyjylykly syýasaty netijesinde Şotlandiýa güýç bilen Angliýa birikdirilipdi. Şotlandiýanyň ilaty puritançylygyň preswiterýançylyk akymyny kabul edipdirler. 1637-nji ýylda Angliýanyň arhiýepiskopy Lod Şotlandiýada Anglikan buthanasyny güýç bilen ornashdyrmansa synanyşypdyr. Sebäbi Şotlandiýadaky Anglikan buthanasy inlis patyşasynyň syýasatyny Şotlandiýada ýerine ýetiriji bolup hyzmat edýärdi. Bu bolsa şotlandlary Angliýa garşy gozgalaň turuzmaga iteripdir. 1639-njy ýylda şotlandlar Angliýanyň günorta bölegini eýeläpdirler. Gozgalaňy basyp ýatyrmak üçin goşmaça salgytlary girizmek zerurdy. Şonuň üçin hem Karl I parlamentiň goldawyny gazanmak üçin, 1640-njy ýylyň aprelinde ony täzedan çagyrypdyr. Emma Patyşanyň eden tamasy çykmandyr, parlament patyşanyň täze salgytlary girizmek hakyndaky tekliplerine turuwbaşdab garşy çykypdyr. Şol Maýynda Patyşa parlamenti täzedan dargadypdyr. Üç hepde dowam eden parlament taryhda “Gysga parlament” diýip atlandyrylýar.

I raýatlyk urşynyň başlanmagy.

1642-nji ýylda Angliýada raýatlyk urşy başlandy. Angliýanyň iltipatyşanyň we parlamentiň tarapyny tutýan toparlara bölündi. Patyşanyň tarapdarlaryna „kawalerler“ (gymmat bahaly, zynatly eşik geýýänleri şeýle atlandyrypdyrlar.) diýipdirler, olar patyşadan uly ýerleri, mülkleri peşgeş alan uly emeldarlardy. Parlamentiň tarapdarlaryny „togalak kelleliler“ (olaryň sadaja lybaslary we gysgajyk saçlary bolupdyr.) diýip atlandyrypdyrlar. Urşuň gidýän

wagtynda parlamentiň öz düzüminde, dini-syýasy partiýalaryň arasynda öňden bar bolan içki gapma-garşylyklar güýçlenipdir. 500 adamdan gowrak parlamentiň wekilleriniň arasynda esasy agalyk ediji güýç Preswiterýanlar bolup durýardy. Olar ilkinji bolup parlamentde özleriniň syýasy toparlaryny (partiýalaryny) döretmegi başarypdylar. Preswiteriýanlaryň we parlament goşunlarynyň görnükli ýolbaşçylary graf Mançester we graf Esseksdi.

Ilkinji harby çaknyşyklar parlament goşunlary üçin şowsuz bolupdyr. Ýurduň ykdysady taýdan ösen günorta-gündogar graflyklary, şol sanda paýtagt Londonyň ilaty hem parlamenti goldaýardy. Emma muňa garamazdan, raýatlyk urşunyň ilkinji ýyllary parlament goşunlary üçin şowsuz bolupdyr. Korolyň tarapdarlaryny bolsa ýurduň yza galak demirgazyk welaýatlary goldaýardy. 1642-nji ýylda Patyşa ýurduň demirgazygyna gaçyp gidýär we şol ýerden parlamente garşy urşa başlaýar. Taraplaryň arasynda aýgytly söweşleriň biri 1642-nji ýylyň güýzünde Ejhill şäherinde bolup, söweş parlament goşunlarynyň derbi-dagyn edilmegi bilen tamamlanypdyr. Parlament goşunlarynyň ýolbaşçysy Oliwer Kromwel parlamentiň täze nusgadaky goşunyny düzýär. Korol parlamentiň tarapdarlaryndan gaçyp, özüniň ştab kwartirasyny paýtagtyň golaýynda ýerleşen Oksford şäherine göçürip getiripdir.

Parlament goşunlary dürli syýasy we harby sebäplere görä, korolyň hemişelik we taýýarlykly goşunlaryndan asgyn gelipdir. Parlament goşunlarynyň aglaba köpüsi hakyna tutma urşujylardan ybaratdy, şonuň üçin hem olar parlamentiň rewolýusion maksatlaryna biparh garaýardylar. Goşunyň beýleki bir bölegi her graflykda we şäherlerde ýerli ilatdan düzülen goşunlardy. Olar

diňe öz graflyklarynyň çäginde hereket edýärdiler. Parlament goşunlarynyň hereketi guramaçylyk taýdan pesdi, azyk we ýarag önümçiligi ýaramazdy.

Möhüm sebäplere görä, parlamentde agalyk edýän preswiterýanlaryň syýasy gurluşy hem gowşakdy. Olar garamaýak ilatyň hereketini korol häkimiýetine garşy göreşmegiň guraly hökmünde peýdalanyndylar. Ýöne halkyň hereketiniň giňden ýaýramagyndan gorkupdylar.

Täze nusgadaky goşun. Urşyň gidişinde parlamentde uly öwrülşikler bolupdyr. Parlamentde öňden agalyk edip gelyän, preswiterýanlar bilen independentleriň arasyndaky barlyşyksyz syýasy göreşleriň netijesinde, preswiterýanlaryň agalygy peselip, parlamentde independentleriň täsiri güýçlenipdir. Olaryň görnükli ýolbaşçylarynyň biri Oliwer Kromwel (1599-1658ý) bolup, ol parlament goşunlarynyň serkerdesi bolupdyr. Ol gelip çykyşy boýunça ortaça ýaşayan mülkdar maşgalasyndan bolup, puritançylyga laýyk terbiýelenipdir. Ol Londonda ýaşayan baý söwdagäriň gyzyna öýlenipdir. Rewolýusiýa başlananda ol parlamentiň aşaky (jemagatçylyk) palatasynda eken. Patyşanyň tarapdarlaryna garşy göreşde, independentleriň abraýy gitdigiçe artýardy. 1644-nji ýyldan başlap parlamentde agalyk ediji orun independentler öz ellerine alypdylar. Independentler Patyşa häkimiýetini düýbünden ýykmagy, täze dörän durmuş gatlagynyň-buruaziýanyň dini-syýasy pozisiýasyny giňeltmegi maksat edinipdirler. Bu maksada ýetmek üçin, independentler halk köpçüliginiň hereketinden peýdalynypdylar. Independentleriň serdary O. Kromwel rewolýusiýa gatnaşan halk köpçüliginden täze esgerleri goşuna almak bilen parlamentiň goşunynyň sanyny köpeldipdir. Olaryň arasynda ozalky erkin daýhanlar

(frigolderler), senetçiler agdyklyk edýärdiler. Oliwer Kromwel rewolýusiýa meýletin gatnaşýan urşyjylardan düzülen goşuny „täze nusgadaky goşun“ diýlip atlandyrylypdyr. Bu goşun ilkinji günlerden özüniň artykmaçlyklaryny görkezipdir. 1644-nji ýylyň iýulynda Marston-Mur şäheriniň ýanynda bolan söweşde, täze nusgadaky goşun uly ýeňiş bilen patyşa goşunlarynda üstün çykyppdyrlar. Olary başgaça „demirgapdallylar“ diýip atlandyrypdyrlar. Söweş meýdanyndaky üstünlikler Kromwele harby reformany geçirmek, täze nusgadaky goşuny döretmek üçin, parlamentiň goldawyny gazanmaga mümkinçilik beripdir. Parlamentde bolan ýiti çaknyşyklardan soň 1645-nji ýylda independentler preswiterýanlardan üstün çykyppdyrlar we harby reformany geçirmäge hukuk gazanypdyrlar. Goşunyň düzüminde preswiterýan serkerdeleriň sany azalyp, olaryň ornyna independentleriň wekilleriniň sany köpelipdir. Olaryň içinde gelip çykyşy boýunça baý bolmadyk, ortaça ýaşayan, sada emma örän talantly adamlar bolupdyr. Parlamentiň täze nusgadaky goşunyň baş serkerdesi Tomas Ferfaks, onyň orunbasary bolsa Oliwer Kromwel bolupdyr. Goşunda daýhanlaryň, senetçileriň we ownuk söwdagärleriň meýletin gulluk etmegi onuň esasy aýratynlyklarynyň biridi. Goşunda gulluk edýän esgerleriň sany başda 22 müň adam bolmagyndan, soňra 70 müň adama ýetipdir. 1646-njy ýylyň tomsunda Patyşa ýeňiljegini bilip, Şotlandiýa gaçyp gidýär. Ýöne şotlandlar ony 400 müň altyn pula parlamente satýarlar. 1647-nji ýylda patyşaçylaryň soňky söweşleri şowsuz gutarypdyr.

Independentler we Lewellerler. 1646- njy ýylda I raýatlyk urşy gutardy. Parlamentde özüniň agalygyny saklap galan, preswiterýanlar raýatlyk urşynyň netijelerindenrazydy. Olar urşy mundan aňryk dowam etdirmek islemeýärdiler. Karol bilen

ylalaşyk baglaşyp syýasy häkimiýeti parlament bilen patyşanyň arasynda paylaşmak isleýärdiler. Emma 6 ýyla çeken raýatlyk urşynyň netijeleri halk köpçiligini we independentleri kanagatlandyрмаýardy. Independentler urşy ahyryna çenli dowam etdirip, rewolýusiýany doly amala aşyrmak isleýärdiler. Independentler bilen preswiterýanlaryň bähbitleriniň we rewolýusiýanyň barşyndaky maksatlarynyň bir-birini gapma-garşy gelmegi, olaryň arasyndaky göreşiň ýitileşmeşgine getirýärdi. Preswiterýanlar parlamentde uly abraýdan peýdalanýardylar, independentler bolsa parlamentde azlygyna garamazdan goşunda köpçilikdi.

Independentler rewolýusiýany mundan beýläk hem ösdürmäge gönükdirilen maksatnamany işläp düzdiler. Maksatnamany esasy işläp düzüji O.Kromweliň giýewisi Genri Aýrton bolup, ol independentleriň ideolygy we rewolýusion goşunyň generalydy. Independentleriň maksatnamasynda esasy üns, parlamentde giňden ýaýran we uly hukuklardan peýdalanýan preswiterýanlar bilen hukuklaryny deňleşdirmekden ybaratdy. Maksatnama laýyklykda yokary kazyýet häkimiýeti we goşuna gözegçilik etmek hukugy parlamente degişlidi. Bu maksatnamanyň talabyna laýyklykda parlament her iki ýyldan bir gezek saýlanylmalady. Saýlaw hukugy buržuaziýanyň bähbitleri göz önünde tutulyp täzeden düzülipdi.

Independentler düýpli dini özgertmeler geçirmekden saklanýardylar we hukulary kanun tarapyndan çäklendirilen merkezibuthanany saklap galýardylar. Independentler tarapyndan işlenip düzülen kanstitusiýanyň özeni preswiterýanlaryňkydan onçakly tapawutlanmaýardy. Monarhiýa we parlamentiň lordlar palatasy saklanyp galýardy.

Rasyatlyk urşynyň gidýän döwründe parlamentde täze bir akym, ýagny ähli adamlaryň deňligi hakynda çykyş edýän adamlaryň akymy peýda bolup, olara „lewellerler“ („to lewel“ iňl. „deňleşdirmek“) diýipdirler. Lewellerler rewolýusiýanyň taryhynda syýasy tarap hökmünde ilkinji gezek 1645-nji ýylda çykyş edip başlapdyrlar. Olar birbada parlamentiň işjeň agzalarynyň köp sanlysyny (20 müň adam) öz taraplaryna çekmegi başarypdyrlar. Lewellerler turuwbaşdan özläriniň syýasy guramalaryny döredipdirler, bu gurama ilki London şäherinde döräp, soňraýurduň ähli ýerlerine ýaýrapdyr. Lewellerleriň görnükli işgärläri we guramaçylary R. Owerton we U. Uolwin bolupdyr. Olaryň meşhur serkerdesi bolsa Jon Lilbern bolupdyr (1614-1657). Jon Lilbern baý bolmadyk mülkdaryň maşgalasynda dogulýar, Londonda okap bilim alyar. J. Lilbern ýaşlykda söwda we senetçilik bilen meşgullanýar. Lilbern halkyň agyr ýagdaýynyň esasy sebäbi patyşalyk düzgüni diýip hasaplapdyr we oňa garşy oppozisiýa hereketine goşulypdyr.

Halk içinde lewellerleri uly abraýdan peýdalanýardylar. Bu bolsa O. Kromweliň preswiterýanlar bilen bir hatarda, lewellerlere hem garşy çykmagyna we olary yzarlamagyna getiripdir.

1648-nji ýylyň ýazynda şotlandlar patyşany halas etmek üçin Angliýanyň demirgazygyna çozup giripdirler. Şeýlelikde Angliýada ikinji raýatlyk urşy başlaýar. Patyşanyň özi ýesirlikde ýatan ýerinden, şotlandlar bilen gizlin gepleşik geçirip, olara köp zatlary wada berýär. 1648-nji ýylyň 17-19-njy Awgustynda bolan aýgtyly söweşde patyşanyň hem şotlandlaryň goşuny O. Kromweliň gowy ýaraglandyrylan goşunlary tarapyndan derbi-dagyn edilýär. Şeýlelikde Iňlis rewolýusiýasynyň taryhynda ikinji döwür tamamlanýar.

Iňlis rewolýusiýasynyň üçinji döwrüniň esasy wakasy Angliýany respublika diýip yglan etmek ugrundaky hereketlerdi. O.kromweliň häkimýetiniň güýçlenmeginden gorkup, parlament onuň esasy daýanjy bolan goşuny dargatmaga synanyşypdyr. Muňa jogap edip, Kromwel parlamente goşun ugradyp, preswiterýanlaryň parlamentden kowulmagyny gazanypdyr. Angliýany respublika diýip yglan etmekde esasy päsgelçilikleriň biri hem patyşady. 1649-njy ýylyň 1-njy ýanwarynda Kromweliň we onuň ratapdarlarynyň talap etmegi parlamentiň jemagatçylyk palatasyny patyşany halka dönüklük etmekde we daşary ýurtlar bilen dildüwşik guramakda, şeýle hem raýatlyk urşynyň esasy günäkäri hökmünde aýyplapdyrlar. Patyşany jenaýat jogapkärçiligine çekmek üçin, ýörüte Ýokary tribunal (harby kazyýet) döredilipdir. Ýokary tribunalyň karary bilen Patyşa Karl I „ganhor we döwletiň duşmany“ diýip yglan edilýär we 1649-njy ýylyň 30-njy ýanwarynda jezalandyrylyp öldürilýär. Şeýlelikde Angliýanyň taryhynda Ilkinji Buržuaz rewolýusiýasy üstünlikli tamamlanýar, onuň netijesinde Stýuartlar dinastiýasynyň monarhiýasy ýykylýar we Independentler respublikasynyň dolandyran döwri (1649-1653ý) başlandy.

Independentler respublikasynyň dolandyran döwri. 1649-njy ýylyň 19-njy maýynda parlamentiň karary bilen Angliýa respublika diýlip yglan edilýär. Angliýada patyşa hökümetiniň deregine independentlerden we goşun serkerdelerinden düzülen Döwlet geňeşi döredilýär. Onuň baştutanlygyna O.Kromwel saýlanýlar. Döwlet geňeşi kanun boýuça jemagat palatasyna hasabat bermelidi, emma iş ýüzünde O.Kromwel goşuna we buržuaziýa daýanyp, özüniň harby diktaturasyny esaslandyrypdy.

XVII asyryň ortalarynda halk köpçüligi Independentler respublikasynyň alyp barýan syýasatyna düşüniپ başladylar, esasan hem onuň antidemokratik hereketlerinden soň, aýratyn hem lewellerleriň we diggerleriň hereketleriniň güýç bilen basylyp ýatyrylmagy respublikanyň halk içindäki abraýynyň peselmegine getirdi. Independentleriň patyşanyň tarapdarlaryna we lewllere garşy alyp baran ýygynçylykly uruşlary halkyň hal ýagdaýynyň has hem agyrlaşmagyna getirdi. Köne ýer eýeleri bilen bir hatarda, rewolýusiýanyň netijesinde baýan mülkdarlar hem ekerançylyk bilen meşgullanyp başladylar.

Ýewropanyň feodal hökümdarlary iňlis monarhiýasyny duşmançylykly garşylapdyrlar. Hatda maýa goýum gatnaşyklarynyň we buržuaziýanyň ornaşan ýurdy bolan Gollandiýada hem, jezalandyrylyp öldürilen patyşanyň oglyna gaçypatalga berpdir. Independentler respublikasynyň baştutany O. Kromwel Ýewropa döwletleriniň arasynda Angliýanyň abraýynyň pese gaçmagyny islemändir. Şonuň üçin hem Kromwel goňşy döwletlere garşy üstünlikli ýörüş etmek bilen, Angliýanyň Ýewropadaky abraýyny ýokary götermek isläpdir. 1649-1651-nji ýyllarda iňlis goşunlary Irlaniýadaky gozgalaňlary güýç bilen basyp ýatyrды. 1651-nji ýylyň Sentýabr aýynyň 3-ne Wuster şäheriniň eteginde iňlis goşunlary şotland goşunlaryny derbi-dagyn etdiler. Iňlis goşunlarynyň Irlandiýany we Şotlandiýany güýç bilen eýelemegi bilen goşunda köplük bolan independentleriň köpüsiniň baýamagyna getirpdir.

O.Kromwel iňlis buržuaziýasynyň we söwdasynyň bähbitlerini gorap çykyş edýärdi. 1651-nji ýylda iňlis parlamenti gämi söwdasy hakyndaky kanuny çykardy. Şol kanuna laýyklykda Angliýa diňe iňlis gämilerinde ýa-da harydy öndüren ýurdyň öz

gämisinde haryt getirmäge rugsat berilýärdi. Bu kanun mazmunyndan görnüşi ýaly, deňiz söwdasynda Angliýanyň esasy garşydaşy bolan we daşary ýurt harytlaryny gatnatmakdan uly girdeýji alýan Gollandiýa garşy gönükdirilipdi. 1652-nji ýylda deňiz söwdasynyň ugrunda alnyp barylýan, inlis-golland urşy başlandy. Angliýanyň deňiz goşunlary ýewropa döwletleriniň arasynda in güýçlileriniň biri bolmak bilen, deňiz söweşinde birnäçe gezek ýeňiş gazandy. Söweş 1654-nji ýylyň aprelinde inlis goşunlarynyň ýeňmegi we Gollandiýanyň Angliýada kabul edilen deňiz hakyndaky kanunyny ykrar etmegi bilen tamamlanypdyr.

Rewolýusiýanyň netijesinde söwda togtapdy, şeýle hem senagatyň pese gaçmagy ýurtda işsizligiň artmagyna getirdi. Azyk harytlarynyň gymmatlamagy, salgytlaryň köpelmegi halkyň ýagdaýyny hasda agyrlaşdyrdy. Independentleriň

O.Kromweliň protektoraty. XVII asyryň 50-nji ýyllarynda halk köpçüliginiň Independentler respublikasynyň alyp barýan syýasatynyň abraýy peselip başlady. Onuň halk hereketlerine garşy

baran syýasaty, esasan hem lewellerleriň we diggerleriň hereketleriniň basylyp ýatyrylmagy, halkyň ynamyny gaçyrdy. Independentleriň patyşa tarapdarlaryna we lewellerlere garşy alyp baran ýykgyňçylykly uruşlary ekerançygyň tozdurylmagyna, halkyň hal ýagdaýynyň peselmegine getirdi. Köne ýer eýeleri bilen birlikde, rewolýusiýanyň netijesinde baýlaşan täze mülkdarlar hem iri ýerleri eýeläp ekerançylyk bilen meşgullanyp başlapdyrlar. Bu bolsa ownuk ýer eýeleriniň, daýhanlaryň ýagdaýyny agyrlaşdyrypdyr. Raýatlyk urşynyň netijesinde ýuryň içeri we daşary syýasaty gowşapdyr, bu bolsa senagatyň pese gaçmagyna we netijede ýurtda işsizligiň artmagyna getiripdir

getiripdir. Azyk harytklaryň gymmatlamagy, salgytlaryň köpelmegi halkyň ýagdaýyny hasda agyrlaşdyrypdyr. Independentleriň syýasatyna garşy açyk gozgalaňlar yzygiderli gaýtalanýardy. Bu bolsa ýurdy dolandyryjy gatlaklaryň arasynda dartgynlylygyň döremegine getirýärdi.

1653-nji ýylda Angliýada ýokary dolandyryjy toparlaryň arasynda, parlament bilen goşunyň ýolbaşçylarynyň arasynda gapma-garşylyklaryň ýüze çykmagyna getirdi. 13 ýyl bäri dowam edip gelýän „Uzak Parlamentiň“ hem abraýy peselipdi. Parlament täze saýlawlary geçirmezden öz ygtyýarlyklaryny yzygiderli dowam etdirýärdi. Halk köpçüligi ýutta alnyp barylýan antidemokratik hereketleriň esasy sebäpkäri parlament diýip pikir edýärdi. Hlkyň parlamente bolan ýigrenji gitdiçe artýardy. Şeýlelikde 1653-nji ýylyň 20-nji aprelinde O.Kromwel halk köpkçiliginiň parlamente bolan ýigrenjinden peýdalanyp, ony dargatdy.

1653-nji ýylyň 16-njy dekabrynda O.Kromweliň tarapdarlary ony, Angliýanyň, Irlandiýanyň we Şotlandiýanyň Lord-protektory (goragçysy) diýip yglan edýärler. O.Kromweliň protektory derejesi oňa patyşanyňky ýaly doly hukuklary berýärdi. Protektorat – munuň özi monarhiýanyň özboluşly bir görnüşidi. Angliýada täze konstitusipýa kabul edilip, oňa laýyklykda ýurduň ozalky döwlet gurluşy saklanyp galýardy. Parlament we döwlet geňeşi saklanyp galýardy. Emma iş ýüzünde ýurdy dolandyryan Kromweliň harby diktaturasy höküm sürýärdi. Ýurdy dolandyrmakda Kromweliň ýakyn kömekçileri onuň generallarydy. Kromwel ýurdy 11 sany harby okrugla bölüp, özüniň ýakyn generallaryny olara gubernator edip belledi. Kromweliň protektoraty örän berk ornaşypdy. Häkimiýete garşy

edilýän çykyşlar hem halk köpçüliginiň hereketleri „bolgusyz ýygnanyşyklar“ diýip atlandyrylýardy we güýç bilen basylyp ýatyrylýardy.

Kromwel buržuazıýanyň bähbitlerini goldaýardy. Ost-Hindistan, West-Hindistan ýaly söwda kompaniýalarynyň artkmaçlyklary saklanyp galýardy. Daniýa we Şwesiýa ýaly döwletler bilen söwda şertnamalar baglaşylýardy. Angliýa täze koloniýalary basyp almak maksady bilen uruşlary alyp barýardy. Koloniýalary eýelemekde Angliýanyň esasy bäsdeşi bolan Ispaniýa garşy uruş alyp bardy. West-Hindistanda Ýamaýka adasyny eýelediler. Daşary syýasatdaky üstünliklere garamazdan, halkyň ýagdaýy agyrdy. Protektoratyň dolandyran ýyllarynda halk köpçüliginiň, esasan hem, daýhanlaryň tolgunşyklary güýjedi. Ýurtda dartgynly ýagdaý höküm sürýärdi. Döwlete garşy gozgalaň turuzmagy maksat edinýän toparlar dörap başlady. Şeýle sektalaryň biri 1657-nji ýylda ýurtda gozgalaň taýarlady. 1657-nji ýylda Angliýanyň ýokary agalyk ediji gatlagynyň arasynda hem nägilelikler döredi. Şol sanda harby diktaturanyň öz içinde hem gapma-garşylyklar döredi. Şeýlelikde Angliýada patyşa düzgünini dikeltmäge meýilli adamlar köpeldi. Olar Kromweliň protektoratyny monarhiýa bilen çalyşmak isleýärdiler. 1657-nji ýylyň maýynda Kromwel özüniň täze konstitusiýasyny hödürledi. Oňa laýyklykda rewolýusiýanyň netijesinde ýatyrylan Lordlar palatasyny dikeldildi we protektoratyň saýlawly häkimýeti nesilden-nesile geçýän häkimýet (monarhiýa) bilen çalşyryldy. 1658-nji ýylda Kromweliň aradan çykmagy bilen monarhiýa dikeltmäge bolan ymtylyşlar has hem güýçlendi. Oliwer Kromweliň ogly Riçard Kromwel ýurdyň protektory diýlip ygylan edildi. Emma ony ýarawsyzlygy we syýasy biliminiň ýoklygy sebäpli onyň

häkimiýeti uzak dowam etmedi. 1659-njy ýylda ol häkimýetden mahrum edildi.

Tema: ABŞ öňderbaryjylyga tarap ýol.

ABŞ “ýaş” kapitalistik döwletleriň arasynda ösüşiň ýokary derejesine ilkinji nobatda demokratik ulgamyň mümkinçiliklerini ulanmak arkaly gazanan ýeketäk güýçli döwletdir. ABŞ özünde iş ýüzünde feodalizmiň täsirini duýmaýar, şonuň üçin hem modernizasiýa bilen baglanşykly meseleler ýeňillik bilen çözmegi başaýar. Beýle diýildiği meseleleriň düýbünden bolmandygyny aňladmaýar.

Däp-dessurlylyk ABŞ-da özboluşly görnüşe eýe bolmak bilen, öz ýanyndan ýeterlik derejede ähmiýetli güýç bolup durýardy. Garaşsyzlygy gazanmaklyk modernizasiýa ugrundaky ýoly ýeňilleşdiren ilkinji ädim bolýar. Amerikan rewolusiýalaryndan soň birnäçe 10 ýyllyk geçenden soň ýurduň demokratiýanyň gazananlaryna we döwletiň bütewiligine howp salýan täze meseleler peýda bolýar. Bu meseleler industrial, demokratik Demirgazyk bilen oba hojalyk we guleýeçiligine galan Günortanyň arasyndan ösýän gapma –garşylyk döredýär. Rewolýusiýadan soň köp syýasy işgärler şol sanda J.Waşington gulçylygyň Demirgazyk ştatlarda ýatyrylmagy, kem-kemden günörtada öz-özünden ýok bolup gider diýip pilir edýärler. Ýöne wakalaryň gidişi düýbünden başgaça boldy.

XIX as. gulçylyk özüniň möhümligi sebäpli gullan ösmegini has yzagalak bolanlygy sebäpli ykdysady pese düşüşi başyndan geçirmeýär. Gaýtam tersine ýokary ösüş ýoluna düşýär. Bu günorta şatlarda pagata, gant şugundyryny, temmäki ýaly gymmat oba hojalyk önümlerini öndürýändigigi – onuň bolsa

adamlaryň köp sanynyň zähmedini talap edýändigini bilen düşündirilýär. Gul eýeçilik plantasiýalar edil Gadymy Rimdäki ýaly guleýeçilige meňzeş däl. Hakykatda iri kapitalistik hojalyk bolmak bilen bazaar üçin üstünlikli işläp ykdysady garaşlylygy gödek görnüşde peýdalanýardy. Gul eýeçilik yzagalaklygyň alamaty bolmak bilen ol Günortada kapitalizmiň ösüşine masgaraçylykly görnüş berýärdi. Eýsem-de bolsa belli bir dower çenli ol diýseň peýdalydy. Günorta ştatlaryň ykdysady ösüşi olaryň ýurtda orunlaryny pugtalandyrýar. Şonuň üçin ABŞ öz çäklerini giňeldýär, täze ýerleri birikdirmek we özleşdirmek arkaly. Günorta täze döredilen şatlara gulçylygy ýaýratmak meselesini goýýar. Demirgazyk we Günorta ştatlaryň arasynda Missouri, Kanzas, Kaliforniýa we Nyu-Meksiko sebäpli gapmagaşylyk ýitileşýär. Kem-kemden Günorta ştatlaryň syýasy taýdan bölünip aýrylmak mümkinçiligi hakykata öwrülip başlaýar.

Demirgazyklylara bolsa gulçylygyň tutuş ýurda ýaýramak howpy aýdyň bolup başlaýar.

A. Linkolnyň (1809-1865 ý.) häkimýet başyna gelmekligi (Ol bolsa gulçylygyň has hem onyň täze ýerlere ornaşdyrylmagynyň gaýduwsyz duşmany)

raýatlyk urşunyň başlanmagy hasap edilýär. Harby hereketler 1861 – 1865 ýyla çenli dowam etmek bilen ýurtda ägirt uly žyýan ýetirýär. Adam ýitgilerinden başga ykdysady žyýanlar hem bolup, käbir şäherler (Kolumbiýa, Riçmond, Atlanta) iň soňuna çenli ýakylyp ýok edilýär. Köp zawodlar, demirýollar, weýran edilýär. Ylaýtda Günorta düýpli weýran bolýar. Ýurtda münlerçe gullar ykmandaçylyk edýärdiler. Adaty işlerini ýitiren ştatlaryň bütewiligi saklansada uzak ýyllaryň dowamynda ýaňy-ýakynda bolup geçen gandöküşikleri ýadyndan çykarmadyk günortalylar

bilen demirgazyklylaryň arasyndaky özara duşmançylyk köp ýyllap olary bölýärdi. Gulçylyk ýok edilýär. Ýöne jynsy meseleler öz ýitilgini ýitirmedi.

Eýsemde modernizasiýa öz miwelerini getirip başlady. ABŞ öňdebaryjylyga güýçli itergi aldy. Demirgazyk has ýokary galyp ösüp başlaýar. 10 ýylyň dowamynda 1860 – 1870 senagat kärhanalarynyň sany 80% ýokarlanyp, önünleriň umumy bahasy 100% ýetýär. 20 müň km. demir ýol gurulýar. Günorta öňküsi ýaly oba-hojalyk aýratynlygyna saklamak bilen yza galýardy.

Plantasiýalaryň ýok edilmegi bilen, Günortada kärendeçilik ulgamy ýaýrap başlaýar. Öňki garaýagyz gullar birneme soňra akýagyzlar ownuk kärendeçilere öwrülýärler. Ýöne döwrüň talabyna laýyk hojalyk täzelelikleri ornaşdyrmagy başarman, bergä batýarlar. Günortada senagat öwrülüşigini amala aşyrmak kynçylyklar sebäpli uzaga çekýär. Eýsem-de g.o. bilen d.g. arasyndaky deňleşmek prosessi ösýärdi.

XX as. başlarynda beýleki döwletler bilen deňeşdirlende ABŞ senagat önümçiliginiň derejesi boýunça öňde barýardy. 1913 ý. gara metallurgiýa we kömürçykaryjy senagatyň önümleri şu ugurdan pudak boýunça Angliýanyň, Germaniýanyň we fransiýanyň bilelikde öndürýäninden ýokary bolýar.

Çalt ösmegiň esaslaryny name döretdi? Sebäpler köpdü. Amerikan taryhçylary baý çig mal, imigrantlaryň uly akymy, senagaty içgi güýji bilen üpjün edýän, suw we demirýol ulaglarynyň ulgamynyň kadaly işlemegi amerikan senagatyny gorayán gümrük salgytlary daşary yurt bäsdeşliginden gorayán täsir edýär diýip bellediler.

Senagat ösüşine umuman ýurduň öňdebaryjy ylmy tehniki pikirleriň ösmegi düýpli täsir edýär. 1860 – 1900 ý. ABŞ da 676 oýlap tapyslar zapentowana. Olaryň arasynda uly şowhuna Morzeniň elektrik telegrafy nazaryeti, A. Bellanyň telefon apparady, T. Edisonyň lampasy, ýşyk beriji çyrasy. Ozalyň täzeden taýynlanan görnüşi T.Edison hat ýazýan maşyn Uitriň pagta arassalaýjy maşyny. Gassiniň we Makkordikanyň oram orujy maşyny 1880-nji kombaýny bilen çalyşylýar. Şu özgertmeler oba-hojalygynda düýpli öwrülşik edip, ekerançylyk mehanizimleşdi.

Ylymyň ösmegi döwletiň şol döwürde alyp baran syýasaty bilen gös-göni baglanşykly. 1840 ý. döwlet oba hojalyk kolledjlerini uly ýer fondlary bilen döredip pul bilen üpjün edýär. Tejribe stansiýa ylmy barlag işleri bilen meşgullanýardylar.

Bulardan başga-da ösüşüň çaltlygyna täsir eden zatlaryň biride bu ABŞ-ň deň ulgamy. Köne dünýäde geň galmak we gawanmak duýgusyny döredýär. Onuň esaslary garaşsyzlyk gazanylmazdan öň, XIX as. kemala gelip amerikan demokratiýasy güýçlenýär we kämilleşýär. Demokratiýa şahsy inisiatiwalara giň mümkinçilik berip şol bir wagtyň özünde ony tabynlykda saklamagy hem başarýar. Olara gözegçilik etmegi hem başarýar.

Demokratiýa hereketde.

Syýasy gurluşyň möhüm itergisi bolup ösmeginiň raýatlyk urşy esasy orun eýeläp, ol adamlaryň deňligini we demokratiýasyny goramak çagyryşy astynda alnyp barylýar. D.g. günortanyň arasyndaky uruş diňe bir garaýa gyzlary azat etmek maksady bilen däl eysem dürli sebäpler öz içine alyp, şol sanda ykdysady sebäpleri hem bolýar. Ýöne söweş meýdanlarynda

janyny gurban eden syýasy liderleri we adamlaryň köpüsini şahsy azatlyk ideýasy ruhlandyrýardy.

Bu pikirler uruşdan has ön peýda bolup 1850 ý. çenli köp sanly demirgazyk ştatlar gargak gullar üçin şahsy azatlygy hakynda kanun Kabul edip umumy federal kanunlary bozdular. Meselem Bostonda bir guly tutmak üçin polisiýanyň we milli goşunyň bir böleginiň goşulmagy zerur bolupdyr, sebäbi ol garaýagyz gula belli syýasy şäher işgäri ýa-da gahar-gazaba münen halk köpçüligi gelipdir, goldapdyr. Raýatlyk urşunyň önüsyrasynda iň kyn pursatda, haçanda Demirgazyk bilen Günortanyň arasynda gatnaşyklaryň çözülýän wagtynda president saýlawlarynda A. Linkolnyň üsün çykmagy tötänleýin däl. Ol gul eýeçiligini çäklendirmek we ýurduň bütewiligi ugrunda göreşmek bilen, özüniň köp sanly garşydaşlaryndan tapawutlylykda bu meselelerde hiç-hili ýlalaşyga ýol bermeýär.

ABŞ demokratik ulgamy ilatyň uly bölegine saýlawlara gatnaşmagy, şeýle hem syýasy durmuşyna gatnaşmaga ýurduň mümkinçilik berýär. Bu bolsa häkimýete gelenleriň syýasatyna elbetde öz täsirini ýetirýär.

Amerikanyň Prezidentiniň hemmesi edil D. Waşington, T. Djefferson ýa-da A. Linkoln ýaly görnükli şahsyýetler bolmandyr. Ýöne, şeýle adamlaryň döwlet baştutanlary bolanlygy möhüm.

Köp prezidentler jemgyýetiň araky gatlagyndan gelip çykmak bilen ol köp işler bilen meşgullanýar. Köne dünýäň dem. döwletlerinde hiç birisinde şeýle adamlar şeýle beýik wezipäni eýeläp bilmändirler. XIX as. amerikan demokratiýasy – ulaltmazdan özboluşly ýagdaý hadysa bolupdyr. Bu dogrudan hem onuň kämilligini aňladýarmy? Ýewropada ABŞ adamzat nesliniň

umydy hasaplansada elbetde şeýle bolupmy, ýok jennet bolmandyr.

XIX as. II ýarymında birnäçe gezek ABŞ-da ykdysady krizisler bolup olaryň arasynda iň aýylganjy 1892 ýylda bolup geçýär. Çalt Ýurtda çalt ösýän monopoliýalar 1870 ý. başlap döwlet içinde döwlete öwrüldiler. Işçileriň ýaşayyş derejesi gaty pes bolup, zähmet şertleri agyr bolsada amerikan işçileri ýewropaly işçilerden gowy ýaşapdyrlar. Fermer hojalyklarynda önüm çekmeklik hojalyk üçin zerur maşynlary satyn almak girdeýjilerden ýokary bolup dur, şeýlelikde oba-hojalyk önümlerini gaýtadan öndürmeklik bahalaryň pese düşmegine getirýär. Sosial aratapawutlylyklar şäherde has aýdyň ýüze çykýar. Tutuş külbeler ajaýyp, dowrebap jaýlary bilen goňşylykda ýerleşmek bilen žurnalistler tarapyndan köp gezek beýan edilýär.

Şeýlelikde hökümet we jemgyýet ýeterlik derejede işjeňlik görkezip, bu kemçilileri ýok etmäge hiç bolmanda düzetmeklige synanşdylar. 1880 ý. monopoliýalaryň eden-etdiligine garşy ýurtda närazylyk akymy başlanýar. Muňa jogap edip hökümet trestleriň we korporasiýalaryň önüni alýan çäreleri kabul edýär. XX as. başl. president T. Ruzwelt aýratyn bu babatda işjeňlik görkezýär. Monopoliýalaryň zulumynyň söňuna çykyldy diýip bolmasada, ol trestlere garşy kabul edilen kanunlar düýpli çäklendirildi. Sud seljermelerinde rehimsiz “paş etmeklik”taktikasy ulanylýar.

Industrializmiň ägirt uly ösüşi kapitalistik kärhanalaryň üstünden döwlet tarapyndan kontrollygy güýçlendirilmegini zerurlygyny aňladýar diýýär.

1880 ý. içgiler hereketi giň gerime eýe bolup olar öz guramalaryny esaslandyrdylar. Zähmediň merhemetli rysarlarynyň ordeni, zähmediň amerikan fedesiýasy, sosialistik partiýalar. Amerikan işçileri öňlerinde goýup düzgün bolşy ýaly XX as. başlaryna çenli esasy hukuklaryny gazandylar.

Fermerler hem az işjeňlik görkezmediler. Şu ýyllarda assosiasiýalaryny, soýuzlaryny birleşip olardan 1890 – 1892 ý. güýçli halk partiýasy kemala geldi. Halkçylar halkyň arasyndaky abraýyndan peýdalanyň, döwletiň korrupsiýaçylygyny tankytlaň, syýasy dyrmuşa uly täsir etdiler. Jemgyýetiň täsir etmegi bilen XX as. baş. özgertmeler döwri başlanýar ýa-da hapany arassalama zamany amerikanlylaryň atlandyrylýşy ýaly başlanýar.

Ýurdy dünýäde iň güýçli industial döwlete öwürmeklik iň güýçli industial döwlete öwürmeklik bu prosesiniň säwliklerine, gapma-garşylyklaryna garamazdan, döwlet häkimýeti bilen jemgyýetiň arasyndaky netijeli gepleşikler esasynda mümkin boldy.

Korrupsiýa – latynçadan satyn almak manysyny berýär.

Tema: Industrial döwrüň ruhy medeniýeti.

Ruhy medeniýetin osusinde XIX asyr aýratyn dowur bolyar. Asyryn dowamynda – intellectual yagday cylyrymylylygyna, gapma –garsylyk yagdayynda galdy. Dunya, jemgyiete we adam hakyndaky kopsanly durli pikirler bir- birlerini calysdylar, bir-birlerine garsy goresdiler we ozara tasir etdiler. Hic bir filosofiki ulgam ozunin belli bir wagtda meshur bolandygyna garamazdan ondebaryjylyk yagdayy eyelap bilmedi.

Romantizm (fr. romantisme: lat. romanus-римский. rimce)-hudoznigin beyan edyan wakalaryna acyk gatnasygyny gorkezyan ceper usul bu bolsa sungat eserlerine belli beyiklik, aýratyn duygualaryn ugurlaryny gorkezyar.

Romantizm XVIII-XIXasyrlar sepgidinde emele gelip bu dunya garayys durli ugurlarda-filosofiyada, syýasatda, ykdysadyýetde we taryhda, edebiyatda we ziwopisde, poeziýada we dil owrenisinde ozuni gorkezyar. Onun maksady adamzat ylmyny bilimini birlesdirip, dunyani onun kopdurliliginde we butewiliginde tazece akyl yetirmekden ybarat. Romantizm ozunin kemala gelmeginde Fransuz rew-na borludyr. Ol taryhy prosesin ahli kyncylyklaryny, gapma-garsylygyny acyk beyan edip, dunyani uytgetmage calysyan adamyn beyikligini, sol bir wagtyň ozunde onun guýjunin, mumkinciliginiň çaklidigini gorkezyar.

Romantizm- aýy taryhy tejribeden osup çykyň, aýaýyň nazaryet bilen gazaply hakykatyň arasyndaky gapma-garsylyga ýiti duygy berdi. Bu romantikleriniň magaryfçylaryň ideýalaryna tankygy gatnasyk edip, ideal we real gatnasyk meselelerine hem seýle baha berýarlar. Romantikler ucin ideýal we reallylyk palygaly uzulgy, durli tekizlikde ýerleşip ussesine-de ideal reallylykdan yokarda durýar.

Realism- (lat-realis-hakyky, beuseem венный-maddy tebigy sungatyň has doly obyektiv-akyl yetiris we estetiki-uytgedis jemlenmegi ceper usul.

Realnost- bu hazirki zaman, romantiginiň yasayan dowri we yurdy. Ideal- nusgawylyk name we ony nadip tapmaly? Kop yagdayda ol gadymy dowure degisli edilyar. Eysem-de bolsa ol dokumentler, yazgylar esasynda obyektiv dikeldilyan gadymyýet

daldir. Romantikler ucın gecmis taryhy dal. Has dogrusy nusgawy dunya, olaryn doreden dunyasidir.

Seyle sertli taryhy hakykaty Romantikler “magiki-jadyly” diyip at beryarler we ozlerinin beyik sepgitlerini dunyani ozgertmekde group, tanyslary natanys edyarler. Adaty adam peyzazyn ilki gornusini gorse, romantik sahyr tebigaty gaynap josyan durmusa owurer. Bu bir dine gecmise degisli bolman, eysem hazirki dowri hem uytgedip, ony bezap-beygeldip bolyandygyny belli. Eysem-de bolsa-da romantikler antik ya-da orta asyr dowrune yuzlenyarler. Name ucın?

Gadymyyet- romantiklerin pikirine gora, hazirki dowurden oz ilki doreyji, butewiligi, tewigy arassalygy bilen tapawutlanyar. Olar dine bir adamyn dal, eysem dowletin hem gadym dowurde sazlaslykly bolandygyny ynanýarlar.

(1778-1842y) K. Brentano seyle yazyar “Her dowletin taryhynda sagdynlyk dowri bolup, teni jany bilen sagatlykda, sonda ahli abadanlyk goh-galmagalsyz amala asyar hakykat uznuksiz dolandyryp, her hili hayran galmaklyk bolmayar.

Romantizm- nem.fil F. Sleger sessiz rewolusuya diyip at beri, ozunin G B Yewropa, Rusiya yenisli yoluna amala asyryp, Magaryfcylaryn artykmac rasonalizmini ret edip, burzuaz jem-i ruhy ugurlaryny we masyncylyk, industrial siw-ny inkar edyar. Romantizm oz gymmatlyklar ulgamyny doredip, betgumangulygyny tertip duzugun, galkynys garsy goyulyar. Bu gymmatlyklar ulgamy dowurdeslerine agirt uly tasir edyar.

2. Dunya erkinligi baradaky garayyslary : bu temany XIXas. beyik nemes filosofy Artur Sopenhauer (1788-1860y) ozunin belli eseri “Dunya erkinligi we dunyagarayys” gozgayar.

Dunyanin sazlasygyna bolan ynamy weyran edip Sopenhauer adamdan icerki sazlasyygy gorap saklamagy talap edyar. Sahsyyetin ahlak dunyasine (beyik) yokary moral-ahlak talaplar (talap edilyar) gorkezyar. Yone tiz wagtdan (moral) ahlak kadalar idola owrulyar, filosoflaryn ozleri ony ret edyarlar.

Magaryf ideyasynyn esaslaryna lapykecligin doremegi netijesinde egoism, indiuidualizm we anarhizm peyda bolyar. Egoism (lat-ego-ya)-ahlak hasiyeti we yasayys prinsipi adamy hasiyetlendiryan.

Anarhizm (grek-anarhiya-hakimiyetsizlik) ownuk burzuaz jem.syyasy.akym.

Maks Stirner (1806-1856) nemes literary anarhizmin teoretigidi XIXas ruhy durmusynda “Yeke-tak we onun emlagi” atly kitaby bilen uytgemejek yz galdyrdy. Bu kitap uly sensasiya mesgurlygynyn edip uly gyzyklanma doredyar.(mesgurlygynyn esasy sebabi kitap egoist anarhistik sahsyyetin apofeoz acyk gorkezilyar) M.Stirner dine bir dowlet bilen din dal, eysem wyzdan hem “tiran” hasaplap olar adamy gula owrulyar. Stirner ucin yeke-tak gymmatlyk-bu hukuklary caklendirilmedik erkin sahsyyet, ozuni dunya garayysyn merkezi hasaplap:”men ucin menden beyik hic zat yok”. Elbetde ol ahlaksyz hereket etmeklige cagymayar. Dostayewskiy, Tolstoy rus akyldarlary “Jenayat oz-ozuni yok edis” tragediyasyny (pajygaly yagdayyny gorkezyar)

Indiwiidualizmin nazaryeti XIXas. 80y nemes fil. Fridrih Nissanin doredijiliginde taze gornuse eye bolyar (1840-1900). Ol gymmatlyklar ulgamyndaky krizisin gapma-garsylygyn simwolyna owrulyar.

Gymmatlyklaryn baha berisi prossesine tebigy ylymlar oz gosandyny gosdular. Siwilizasiya manerasynyn kemala gelmegi payhasly adamyn oz erkini maksadyna yetmek ucin gonukdirmegi basarmaly. Buthananyn, dowletin tasiri bilen kem-kemden gadagan edilmelerin ulgamy peyda bolup, utanc-haya, ozone erk etmeklik doreyar, adam oz agressiyasyny saklamagy owrenyar, onun ozuni alyp barysy inceden gelsikli, sahsy gigiyena duzugunleri kamillesyar we s.m. 1 soz bilen aydylanda adam has siwilizlesyar, medeniyetlesyar bu bolsa ony onki ata-babalaryndan, tebigatdan bolup ayyryar. C. Darwinin (1809-1882) Adamyn doremegi (1871) ewolyusiya nazaryeti dowur deslerinde belli bir tasir galdyrdy. Romantiklerden tapawutlykda ol tebigatda yasayys ugrunda instinklerin, rehimsiz goresin hokumsuryandigini gorkezyar.

Onun yzysire awstriyaly alym Zigmund Freude psihoanalizde acys edyar (1856-1939) Freud sahsyyetin kopdurli kophasiyetlidigini gorkezip ol onda anyetiris, podsoznaniya icki dunya instinkt gayn.gazany lezzet almaklyga tabyn edilen, podsoznaniye- pikirlenmeden onki duygy bu bolsa adamdaky payhasly baslangyc bolup, ol islerlere senzura- gadagan etmeklik girizip,olary basga has beyik oblaslara geciryar.

Treyd siwilizasiyany adam sahsyyetine zalym hasaplap, onun kop cylsyrymly we gin torlar arkaly gadagan edilme, onda-da sol gadagan edilmeler adam anyna seyle bir ornasyar welin hatda adam onun duyp manysyna duybunden dusunmeyar.

Denlik taglymaty.

XIX yiti tankytlanandygyna garamazdan progressa bolan ynam, jem ozgertmeklik mumkinciligine ynam yasamagyny dowam edyar.

Sosial ykdysady we syysy durmusyn kemcilikleri G.B yurtlarynyn hemmesinde agyrly yakymysz duyulyar.

Bu bolsa edil XVIIIas.bolsy yaly social nusgalyk (ideallyk) temasyňa yuzlenmeklige iteryar. Ykd bazar we kan-k basdeslik dowrunin ozbolusly jogap bolup kopculikleyin idealyn gaytadan dikeldildi. Ony sosial utopistler Sen Semon (1760-1825) Sarl Furye (1772-1837) Robert Guen (1771-1858) Kommuna ideally. Sen Semon- jem-ti hic zat doretmeyan aristokratlardan, cinowniklerden we ylahyyetcilerden-yok etmeli. Hazirki dowunde onun tassyklamagyna gora dunya yasayysy zahmet adamlary kesgitlap, hakimiyet bolsa alymlara we senagatcylara degisli bolmaly(isciler we burzuaz) dine sondan son jem-t birlesmek prinsipine esaslanyp butewi kollektive owruler. Ony dolandyrmak ucin hakimiyetin zor salmagy zerur dal. Zorluk etmek dine jem-de diyip belleyar.

Furye lemgyyetin adamcylygy ucin adamlaryn ahli mumkinciliklerini, basarnygyny, bilimini, baylygyny, zahmet cekmek ukybyny, ulanyp, durli ugurdaky guycli islegleri gerekli ugra gonukdirmeli. Sen Simon yaly Furye hem 1830-1840y sosialistleri hem sazlasykly jemgyyete parahatcylykly gecmegin tarapdarlarydy.

Sosiologiyanyň gyzyklanma tolkunlarynda seýle hem (polit) syýasy- ykdysadyýetde, sosialistik pikirlerde täze ugur-marksizm döredi.

Marksizmi esaslandyryjylar taryhy prosesde social ykdysady osuse ondebaryjy orun berdiler. Butin taryh onumcilik gornus calysyk, bolup ilkidurmus eyeciliginden baslap, kommunistik jem cenli yiti synpy gores esasynda alnyp barylýar.

Marksizm sosial-dem we isciler hereketinin osmeginde mohum orny eyeleyar.

Seýlelikde XIXas ruhy durmusynda 2 esasy (ugur) akym emele gelyar. Olaryň ikisinde sol dowrun yakymсыз кемчилликlerine esaslanyar. Eysem-de netijeleri durli-durli boldy, sosialistik taglymat we marksizm ilkinji nobatda social ykdysady uytgesmeleri gecirmegi maksat edip, adamy “onum” hasaplayarlar.

“Nigilistik” ugur sahsyýete esasy orun berip, onda entek gorulmedik cunlygy acmagy basaryar. Yone adama oz ozone bil baglamagy tekliپ etmek bilen, ahlak gymmatlyklary, adamzadyn uzak taryhy sertlerde doreden, jemgyýeti uytgetmek mumkinciliklerini ret edyar.

Tema: Gündogaryň siwilizasiýasy XIX – XX as.

Häzirki ýüz ýyllygyň dünýä taryhy siwilizasiýa prosesiniň köptaraplaýyn ösüşiniň esaslaryny öwrenýär. XX asyr adaty, dāp-dessurly jemgyýetlerinde modernizasiýalaşdyrmak meselesi birinji orna geçip, bu mesele bütün dünýä derejesinde çözülip başlaýar. XX asyryň ahylarynda Ähliumumy taryhyň taryhy, ykdysady, syýasy we medeni ösüşiniň esasy prosesleri siwilizasiýa

zologynda Ýewropada, Amerikada, Aziýada we Afrikada bolup geçýär.

XX asyryň 50-nji ýyllarynda ýewropa döwletleri önümçüligiň möçberini uruşdan öňki derejesine ýetirip ykdysadyýetini dikeltmegi başaýarlar. Soňky 50-60-njy ýyllarda esasy günbatar Ýewropa döwletlerinde ykdysady ösüş ýokary depgin bilen tapawutlanýar. Şu döwürde “Italýan gudraty”, “Günbatar german gudraty”, “Ýapon gudraty” ýaly düşüňjeler döräp, şol ýagdaýyň adaty däldigini görkeýär. Ykdysady ösüşiň ortaça ýyllyk depgini 1948-1963ý örän ýokary bolup, Fransiýada 4,6 %, GFR 7,6 %, Italiýada 6 %, Gollandiýada 4,7 % we ş.m. Biraz beýik Britaniýa yza galýar 2,5 %. Şeýle görüp eşdilmedik derejede ykdysadyýetiň ösüşini ol ýa-da beýleki bir döwletiň hökümetiniň syýasatynyň aýratynlygyna bagly bolmagy hem mümkin, eýsem-de bolsa Günbatar ýurtlarynyň ykdysadyýetini dikeltmek we modernizasiýalaşmagyna sebäp bolan halkara ýagdaý-global-industrilizasiýanyň hem ähmiýeti uludy.

Baryp ikinji jahan urşy ýyllarynda ösen kapitalistik döwletler, ilkinji nobatda ABŞ öz wagtynda maliýe we walýuta sazlaşygyny üpjün eder ýaly maliýe taýdan başagaýlyk döremez ýaly çäreleri amala aşyrýar.

1944-nji ýylda Breton-Wudsde (ABŞ-da) BMG-nyň konferensiýasynda 44 ýurdyň wekilleri bretonwuds walýuta ulgamyny döredýärler. Konferensiýa gatnaşyjylar beýleki walýutalar ugur alar ýaly dollaryň altyn düzümini kesgitlemegi şertleşýärler. Şeýle hem Halkara walýuta fonty we Halkara ösüş we rekonstruksiýa banky döredilip bankyň agzalary ýurtlara karz pul kömegini berýär. Beýleki bir möhüm çäre bolsa Günbatar Ýewropa döwletleriniň ykdysadyýetini ýokary galdyrmak üçin,

dikeltmek üçin “ABŞ Marşallyň meýilnamasy” ady bilen pul kömek edýär. 1948-1952-nji ýyllarda bu kömek 13mlrd dollara barabar boldy.

Walýuta kurslarynyň kadalaşdyrylmagy ykdysady taýdan dikeldilmeginiň möhüm şertidi.

Dünçä ykdysady ösüşiniň ýokary göterilmeginiň beýleki bir sebäbi dünýä söwda üçin sagdyn şertleriň döredilmegidi. Bu proteksionizm syýasatyndan we gümrük uruşlaryndan dünýä söwdasyny liberalizasiýalaşmagyna tarap öwrümdi. Liberalizasiýa – (liberalist- latynçadan azat erkin diýlip terjime edilýär) prosesinde köp ýurtlar, ilkinji nobatda ABŞ, ýapyk we proteksionizm syýasatyndan çetleşip has aýyk dünýä bazary we walýuta kursuny kadalaşdyryş syýasatyna geçýär.

1947-nji ýylda 23 sany industrial döwlet söwda we tarif hakynda Baş ylalaşyga (GATT) gol çekdiler. Bu bolsa gümrük tölegini azaltmak we söwdany liberalizasiýalaşdyrmak gepleşikleriň we ylalaşyklaryň birinji tapgyryny açdy. Şol döwürde ABŞ-dan gelýän gelýän harytlardan alynýan tölegleriň 50 % kemeldilýär. Ondan soň täze gepleşikler alnyp barylýp we soňra etapy 1995ý. GATT – nyň ornuna “Bütün dünýä söwda guramasynyň” döredilmegi (WTO) tamamlanýar. Häzir oňa dünýäniň köp ýurtlary agza bolup durýar. Dünýä bazarynyň çalt depginde ösmegi ykdysadyýetiň ýokary galmagynyň esasy sebäbi bolup, Ýewropada söwdanyň möçberi 1950-1970-nji ýyllarda 18 mlrd-dan 129 mlrd çenli ýetýär. Bu esasan hem ösen ýurtlaryň arasyndaky söwdady. Bu önümçiligiň industrial ýurtlarda dar milli çäklerinden has erkin, dünýä bazaryna aralaşmagyny aňladýardy.

Ykdysady taýdan ýokary göterilişini ýene bir sebäbi täze tehnikanyň we tehnologiýanyň ornaşdyrylmagy bilen baglansykly. Uruşdan soňky 10-ýyllykda täze önümleriň we sarp ediş harytlarynyň köpçülikleýin önümçiligi ýola goýulýar. Mehanizasiýa, biotehnologiýa we himiýalaşdyryş oba hojalygynda düýpli öwrülişige getirdi. Köpçülikleýin önümçiligiň, täze tehnologiýanyň birleşdirilmegi, köpçülikleýin sarp edişiniň we önümçiligiň rasional – (paýhas) gurnalmagy industrial döwletleriň XX asyryň II ýarymunda uzak wagtlaýyn we çalt depginde ykdysadyýetiň ýokary göterilmegini kesgitledi. Dünýä derejesinde ykdysady ösüşiň depgini 1950-1973-nji ýyllarda ortaça 4.9 %, 1973-1993-nji ýyllarda 3 % deň bolýar. Nebit ykdysady durmuşyň esasy energiýasydy. 1950-1973-nji ýyllarda nebit öndürülişi 6 esse artdy. Nebitiň täze, has baý we arzan çeşmeleri Ýakyn Gündogarda, Pars alagy sebitinde, Demirgazyk Afrikada we Aziýada açylýar. 60-njy ýylyň ahyrlarynda nebitiň barrel 1,5 dollara deň. Uruşdan soň kömrüň öndürülüşini we ulanylşy Ýewropada pese düşýär. Özüniň energiýa bolan isleginiň tas ýarysyndan köpüsünü nebitiň hasabyna üpjün edýär. Nebitiň we arzan çig malyň hasabyna nebit himiki we gaýtadan işleýän senagat gülläp ösýär. Industrial we ösüp barýan ýurtlarda mehanizmlaşdirmek, mororlaşdyrmak amala aşyrylýar.

Onsonam ykdysady ýokary göterilişiniň syýasy faktoryny bellemek möhümdir. Ähli industrial ýurtlar uruşdan soň möhüm meseläni çözmekligini zerurlygyny duýýar. Belli bir derejede döwlet sazlaşygyny we döwlet çykdaýjylaryny saklamalymy ýa-da bazar mehanizmi şertlerinde ykdysadyýeti sazlamalymy? Ortalyk ýol “garyşyk ykdyasdyýet” saýlanylyp alynýar: döwlet sazlaşygyny we döwlet eýeçiliginiň käbir ugurlary we hususy eýeçiligiň we hususy telekeçiligiň institutlary peýdalanylýar.

Döwlet dolandyrylyşygy bilen hususy eýeçilik telekeçiligiň işini ýokarlandyrylan mümkinçilik döredilmeginiň sazlaşygy ykdysadyýetiň ýokary depginde ösmegine itergi berýär. Bu 70-nji ýyllaryň ortalaryna çenli dowam edýär. Ýewropa üçin täze ugur bolup ykdysady integrasiýa durmuşa geçirilip başlanýar. 1951-nji ýylda kömrüň we poladyň Ýewropa bileleşigi döredilýär. Oňa görä metallurgiýa, daş-kömür we demir senagaty degişli bolup onuň agzalary bolan Gündogar ýurtlary (Belgiýa, Italiýa, Lýuksemburg, Niderlandlar, Fransiýa, GFR agyr senagaty dikeltmek we ösdürmek üçin zerur önümleri salgytsyz almaga mümkinçilik alýar). 1957-nji ýylda bu alty döwlet Ýewropa ykdysady bileleşigini (umumy bazar) döredýär. Onda haryt dolandylyşyny, hyzmat ediş, maýa goýumynyň we işçi güýjiniň etaplaýyn erkin hereketini üpjün etmek göz önünde tutulýar. Beýik Britaniýa erkin söwdanyň Ýewropa assosiýasyýasyny döredýär. Oňa beýleki galan 7 Günübatar Ýewropa ýurtlary birleşýär. Gümrük päsgelçiliginiň gowşadylmagy we soňra bolsa aýrylmagy günbatar Ýewropada özara söwda etmek üçin we Halkara hojalyk gatnaşyklaryň päsgelçiliginiň ýok edilmegi umumy bazary döretmäge kömek edýär. Bu päsgelçilikleri 30-njy ýyllarda proteksionizm syýasaty döredipdi.

Tehnologiýanyň we biotehnologiýanyň kuwwatly ösüşi oba hojalyk maşyn gurluşynyň ösüşi oba hojalygynyň mehanizasiýalaşdyrmaga himizasiýalaşdyrmaga mümkinçilik berýär.

Netijede 50-60-njy ýyllarda öňde baryjy koptalistik ýurtlarda industrial ösüşiň intensiw görnüşi tamamlanýar. Onuň esasy alamatlary agyr senagatyň ösmegi, mehanizasiýa we kem-käslýin awtomatizasiýalaşdyrmak amala aşyrylýar. XX asyrdaky

motorlaryň giňden ornaşdyrylmagy, awtomobil we awiasiýa transporty ornaşdyrylyp, XX asyryň ahyrlarynda 70-80-nji ýyllarda kämil industrial jemgyýet gurulýar.

1957-1973-nji ýyllarda Britaniýa

3. Demokratiýanyň ýagdaýy. XX-XXI asyrlaryň sepgidinde dünýäniň döwletleri.

XX asyryň başyndan XXI asyryň başyna çenli dünýäniň syýasy kartasy tanalmaz ýaly derejede özgerdi. Eger-de 1900-nji ýylda 55 özbaşdak döwlet bolan bolsa ikinji jahan urşunyň oňi syrasynda 71 döwlet, 1947-nji ýylda 81 döwlet bardy. Häzirki döwürde dünýäniň syýasy kartasynda 230-dan gowrak ýurtlar we teritoriýalar görkezlen. 2008-nji ýylyň başyna çenli olaryň 193-si BMG-nyň agzasydyr.

Dünýä döwletleri döwlet gurluşy, geografiki ýerleşşi, tutýan meýdany, ilatyň sany boýunça dürli-dürlidir. Döwlet gurluşy boýunça dünýä döwletleri Respublika we monarhiýa dolandyrylyşly döwletlere bölünýär.

Dünýäniň garaşsyz döwletleriniň esasy böledi, ýagny 150-ä golaýy respublika gurluşly döwletlerdir. Respublika – latyn sözi bolup, res – iş, buplikus – jemgyýetçilik, ähliahk diýen manyny berýär. Respublikalarda döwletiň baştutany halk tarapyndan saýlanýlar. Biziň garaşsyz Türkmen döwletimiz hem halk tarapyndan saýlanan prezident tarapyndan dolandyrylýan respublikadyr.

Monarhiýa gurluşly döwletlerde ýurdy monarh (patyşa) dolandyryar. Häzirki wagtda dünýäde (2008-nji ýylyň hasaby) 29

sany monarhiýa gurluşly döwlet bar. Olaryň 13-si Aziýada 12-si Ýewropada 3-si Afrikada 1-i Okeaniýada ýerleşýär.

XX asyryň soňunda ýer şarynyň demografiki ýagdaýy.

Dünýä döwletleri ilatynyň sany boýunça dürlüdür. Olaryň iň köp ilatlylary Hytaý (1mlrd 313mln), Hindistan (1mlrd 81 mln), ABŞ (297 mln), Indoneziýa (222 mln), Braziliýa (180 mln), Pakistan (157 mln), Bangladeş (149 mln), Russiýa (142 mln), Ýaponiýa (128 mln). Şu döwletlerde dünýäniň 60 % halky ýaşaýar. Häzirki wagtda 10 mlrd adam ýaşaýar. Dünýäniň ilatynyň 60 % Aziýada ýaşaýar.

Ykdysadyýetiň globallaşmagy we transmilli korporasiýalaryň aýratyn güýç bilen ösmegi milli döwletleriň ykdysady özara baglanşygyny güçlendirýär. Şeýle hem maýa goýumynyň transmillileşdirilmegi käbir döwletleriň şol sanda has iri döwletleriň dünýäniň maliýe bazarynyň ýagdaýyna täsirini gowşadýar. Soňky 10 ýyllykda dünýäde birnäçe dünýä we sebit maliýe çökgünlikleri bolup global we milli ykdysadyýetiň kadaly ýagdaýyna howp saldy. Şonuň üçin hem möhüm meseleleriň biride dünýä döwletleriniň maliýe çökgünliginiň önüni almak we onuň weýran ediji täsirini ýok etmek boýunça hyzmatdaşlygyň görnüşini gözlemekleri bolup durýar.

Postindustrializm – jemgyýetiň taryhyny 3 – dower : Senagatlaşma çenli, senagatlaşan, senagatlaşan jemgyýetden soňky döwürlere bölýän sosial-syýasy taglymat. Olaryň soňkusy hil taýdan täze jemgyýet bolup, onda esasy orun ylma, nazaryýet we tejribe institutlaryna degişli.

Dünýäniň ençeme ýurtlarynda XX as. taryhy hil taýdan täze döwür hasaplanýar.

XX as. adamzat taryhynda nämeler bilen yz galdyrdy? Bu asyr ylmyň, tehnikaýyň, medeniýetiň, dünýä ykdysadyýetiniň öňki asyrlar bilen deňeşdirlende has çalt ösen döwri boldy. Ylmy-tehniki açyşlaryň adamlaryň durmuşyna örän çalt ornaşmagy, olaryň dünýä garaýşynyň ösmegine täsir etdi. Asyryň başynda oýlap tapylan uçar asyryň ahlyrynda kosmosa çenli tonnalap ýük götermäge ukyply boldy. XX asyr älem giňişligini özleşdirmegiň ýokary derejä ýeten döwri boldy. Ykdysady öňe gidişlikler dünýäniň biri-birinden üzňe halklaryny, sebitlerini, yklymlaryny ýakynlaşdyrdy. Halklaryň biri-birinden habarlylygy artdy. Habar beriş serişdeleri has kämilleşdi. Dürli sebitde bolup geçen ol ýa-da beýleki wakanyň ýaňy şol pursadyň özünde dünýäniň çar künjüne baryp ýetýär. Halkara internet ulgamy, sanly telewideniýe döredi. Egerde XX asyry 20-30 – njy ýyllarda fizika, ortalarynda atom, 60-njy ýyllarda kosmos asyry diýip atlandyrmak pikiri öňe sürilen bolsa, ýüzýyllygyň aňyrlarynda ol kompýuter, Internet asyry diýip atlandyrylyp başlandy. XX asyr kosmos, maglumatlar, kompýuter asyry boldy.

XX as. dine bir ösüşleriň asyry bolman, ol Adam kowumynyň başyna birnäçe hupbatlary getiren gapma-garşylyklaryň has ýitileşen asyrydyr. XX asyr adamzadyň taryhynda awuly, uly ýitgili, köp pidaly, gan döküşikli asyr boldy. Iki gezek jahan urşlary, onlarça sebitara, döwletara agyr uruşlar boldy. Ykbalyň emir bilen türkmen halky hem şol iki aýylyganç jahan urşunyň pidalaryny öz gerdeninde çekmeli boldy. XX asyryň başynda Ýewropa dünýä döwletleriniň ösüşine täsirini ýetirýän sebitdi. Sebitiň döwletleriň köpüsünde konstitusion gurluş

berkara bolupdy. Beýik Britaniýa, Germaniýa, Fransiýa, Belgiýa, Şwesiýa, Italiýa ýaly ýurtlar Ýewropanyň ösen döwletleridi. Ýewropanyň Gündogary bilen Günbataryny deňeşdirlende syýasy we ykdysady tarapdan öňe saýlanýardy. Ýewropada ilatyň ýaşayş derejesi Afrikanyň we Ýewraziýanyň beýleki sebitlerinde ýaşayanlardan ýokarydy.

Ýewropada iň köp milletli döwlet Awstro-Wengriýa imperiýasydy. Onuň düzümine Awstriýa, Wengriýa, Çehiýa, Slowakiýa, Sloweniýä, Horwatiýa, Rumyniýanyň, Polşanyň, Italiýanyň, Ukrainanyň käbir bölegi girip, onda onlarça halklaryň wekilleri köpçülikleýin ýaşaýardylar. XX as. başynda Beýik Britaniýa, Fransiýa, dünýäde iň uly baknadar döwletlerdi.

1900-njy ýyla çenli Afrika Ýewropa döwletleri tarapyndan paýlaşylyp gutaryldy. Bakna döwletler, baknadar döwletler metropoliýa tarapyndan dolandyrylýardy.

Döwlet gurluşy boýunça dünýä döwletleri XX asyrdan respublika we monarhiýa dolandyryşly döwletler.

XX as. jemgyýetiň syýasy durmuşynda dürli partiýalar uly rol oýnadyrlar. Partiýa bu döwlet başyna gelmegi maksat edinýän syýasy pikirdeş adamlaryň maksatnamaly-düzgünnamalay guramaçylykly toplumydyr. Dolandyryjy partiýa, oppozisiýadaky partiýalar.

XX as. başynda dünýäde esasy syýasy güýçler bolan liberallar, konserwatorlar, respublikaçylar, demokratlar, sosialistler, monarhiýaçylar, kommunistler ýaly syýasy akymlar öz partiýalaryny döretдилer.

2. XX as. 2 gezek jahan urşy bolup, 1 jahan urşy 1914 – 1918 ý. 4 ýyl 3 aý 10 gün dowam edip oňa 33 döwlet 1,5 mlr. ilaty bolan uruşda 10 mln. adam öldürilýär, 2 essesi ýaralanýar. 300 mlrd. dollar harçlanýar.

2 jahan urşy 1939 – 1945 ýyllarda bolup geçip uruş mahaly 110 mln. adam goşun gullugyna çagyryldy. Uruş şol wagtdaky 61 döwleti, ýer togalagynyň 80% ilatyny öz içine aldy. 60 mln. adam wepat boldy. 90 mln. adam maýyp ýa-da ýaraly boldy. XX as. ondan başgada sebitara, döwletara uruşlaryň 10-larçasy alnyp baryldy. Şeýle uruşlara ýerli uruşlar hem diýilýär. Lokal latyn dilinden terjime edilende ýerli diýmegi aňladýar. Taryhy adalga höküminde ol lokal uruşlar görnüşinde köp gabat gelýär we ýerli, kiçi uruşlar manysyny aňladýar.

Globallyk häzirkі zaman dünýäsiniň toplumlaýyn, ulgamlaýyn ösüş birligi. Ol ýitileşen dünýä meselelerini(ekologiýa, demografiýa, ykdysady we medeni yzagalaklygy ýeňip geçmek, ýeriň töweregindäki giňişligi özleşdirmek, umumydünýä energiýa, azyk, çig mal we beýleki krizis ýagdaýyny çözmek) şeýle hem şahsyýetiň durmuşy, ykdysady we şahsy hukuklaryny hem-de azatlyklaryny çözmegiň zerurlygy bilen şertlenendir. Globallyk umumy adamzat meseleleriniň ýüze çykmagy bilen baglansykly meseleler. Pasifizm – italýan dilinden terjime edilende “parahatçylygy dörediji”. XIX as. ahyrlarynda käbir ýurtlarda dörän, soňra halkara derejesine ösüp geçen urşa garşy jemgyýetçilik hereketi.

Taryhda ilkinji gezek ýaraglanşygyň garşysyna bilelikde göreşmegi tekliپ eden rus patyşasy Nikolaý II bolupdyr. 1898-nji ýylyň Awgustynda ilkinji gezek ol daşary ýurtlaryň Russiýadaky ilçilerine ýüzlenme gowşurypdyr. Onda ähliumumy

ýaragsyzlanmak meselelerini ara alyp maslahatlaşmak üçin halkara maslahatyny çagyrmak teklipl edilýärdi.

Maslahat 1899-njy ýylyň Iýunynda Gollandiýanyň paýtagty Gaaga şäherinde çagyrylýar. Oňa Yewropanyň, Amerikanyň we Aziýanyň 26 döwletinden wekiller gatnaşypdyr. Maslahata gatnaşyjy döwletler uruşuşlarda demikdiriji gazlary, gazly snarýadlary, parçalaýjy oklary ulanmagy ýazgarypdyrlar. Maslahatyň karary bilen halkara dawalaryny araçylaryň kömegi bilen çözmek barada Gaaga halkara sudy döredilýär.

Totalitarizm – latynçadan terjime edilende “dolulaýyn, tutuşlaýyn” diýmekdir. Adamyň syýasy häkimýete doly tabyn bolmagyny, döwletiň jemgyýeti doly öz gözegçiliginde saklamagyny üpün edýän jemgyýetiň sosial-syýasy gurluşynyň nusgasy. Totalitarizmiň tebigy sebäpleri – iki jahan uruşlary aralygynda Yewropada syýasy düzgünleriň 2 aýratyn görnüşleri dolandyrdy. Jemgyýetiň ösüşiniň awtoritar, totalitar we liberal demokratik nusgasy.

Totalitar nusgasynyň has doly logiki jemlenmesi faşistik düzgün bolup: ol ilki bilen Italiýada(1922ý.) soňra Germaniýada(nasizm görnüşinde) şeýle hem Ispaniýada we Portugaliýada. Totalitar düzgünler belli bir meseleleri çözmek üçin döredilipdir. Agyr ykdysady we syýasy krizisden çykmak, urşa taýýarlyk we militarizasiýa, industrializasiýany çaltlandyrmak ýa-da adamy we jemgyýeti oňden göz oňünde tutulan ideologiki konstuksiýa gurluş esasynda üýtgetmeklik ýaly meseleler.

“Totalitarizm” düşünjesi SSSR-de 2030 ý. emele gelen administratiw hokum ediş düzgüni we Stalin diktaturasyna hem

degişli Totalitar ulgamyň häsiýetli tarapy raýat jemgyýetçiligini döwletiň ozone tabyn etmegidir. Benito Mussolini “faşizm hakynda taglymat” atly kitabynda şeýle ýazýar: “Faşizm üçin döwlet umumydyr – onuň öňünde indiwidler we toparlar deňdir. Indiwidleriň dälde, diňe döwletiň pikiri bu ýerde hemme meseläni görýar.”

Totalitarizm liberalizmiň, demokratiýanyň plýuralizm pikiri söz azatlygyna we guramalara duşmançylykly garaýar.

Totalitarizm umumylyk, döwlet sazlaşygyny umumylaşdyrmak ugrunda göreşýär.

Totalitar döwletiň raýat jemgyýetçiliginiň ykdysady esasy bazaar gatnaşyklaryny döwlet býurokratik sazlaşyk bilen meýilleşdirmek we paýlamak bolup durýar. Şeýle ýagdaýda hususy eýeçilik çäklendirilip şahsyýetiň azatlygynyň ykdysady esaslay ýok edilýär.

Syýasy ulgamda totalitarizm liberal demokratiýanyň düzgünlerini we institutlaryny ýok etmekligi we döwlet partiýa diktaturasyny ornaşdyrylmagy aňladýardy.

Ideologiýa ulgamynda faşizm we milletçilik, urowinistik sosialistik pikirleriň jemi bolup, jemgyýeti özgertmegiň ýoly höküminde gçulanmak gorkuny ulanmaklygy “täze düzgünleri” girizmeli.

Ykdysady ulgamda faşizm we nasionalizm ykdysady meýilnama we ykdysadyýeti döwlet sazlaşyk ulgamyny döredip, urşa we militarizme gönükdirilýär.

Faşizm döwründe synpy göreş zähmediň we kapitalyň tradision gapma-garşylygy döwlet partiýa apparaty tarapyndan ýok edilipdir. Profsoýuzlar dargadylýar. Beýleki hukuk rasional hereketden tapawutlylykda ol özüne köpçülikleýin baza döretmegi başaryar. Jemgyýetiň käbir gatlaklary faşistik ideýany, jynsparazlyk nazarýeti, antisemitizmi goldap maddy peýda görýärler. Faşistik düzgüne şol bir wagdyň özünde sosial syýasat ýat bolmandyr. Olara ykdysady krizisiň hötdesinden gelmek başardýar.

Djowanni Djentile (1875-1944) italýan filosofy we syýasatçysy Mussoliniň häkimýeti döwründe magaryf ministri, Rim uniwersitetiniň professory “Marksyň filosofiýasy” diýen işinde (1899) marksizmi tankytlap çykyş edýär. Gegeliň taglymatyna gaýtadan seredip, obýekti ideýany we tebigaty aýryp, neogegeçilik subýektiw-idealistik görnüşini döredýär.

Onuň taglymatyna görä hakykat indiwiidual aň ýetirişe deň däl. Ol özüniň sosial-syýasy garaşsyzlygynda liberalizmden faşizme geçýär. Subýektiwçilik we wolýuntarizm filosofiýasy Djentiläniň italýan faşizminiň esasy ideologiýasyna öwrülýär. “Gegeliň dialektikasynyň özgertmesi (1913) logika ulgama aň ýetirmegiň nazarýeti (1917)” ýaly esasy işleri ýazdy.

Erik Fromm (1900 ý. d.) filosof, sosiolog. Sosial sredany öwrenmek bilen, ol synpy birmeňzeşligini inkär edýär. Adamy tutuş taryhy prosesini dowamynda psihiki abstrakt taýdan baha berýär. Şeýle From kapitalizmiň esasy kemçiligini adamyň zada emläge öwürlmegini peýdasyz ýaşayşa öwürüländigini belleýär. Onuň pikirine görä kanunçylyk jemgyýet kesel akyt taýdan keselli jemgyýet diýip hasaplaýar.

Tema: XX asyryň II ýarymynda dünýäniň özgermegi.

Häzirki ýüz ýyllygyň dünýä taryhy siwilizasiýa prosesiniň köptaraplaýyn ösüşiniň esaslaryny öwrenýär. **XX** asyr adaty, dăp-dessurly jemgyýetlerinde modernizasiýalaşdyrmak meselesi birinji orna geçip, bu mesele bütin dünýä derejesinde çözülip başlaýar. **XX** asyryň ahyrlarynda Ähliumumy taryhyň taryhy, ykdysady, syýasy we medeni ösüşiniň esasy prosesleri siwilizasiýa zolagynda Ýewropada, Amerikada, Aziýada we Afrikada bolup geçýär.

XX asyryň 50-nji ýyllarynda ýewropa döwletleri önümçüligiň möçberini uruşdan öňki derejesine ýetirip ykdysadyýetini dikeltmegi başaýarlar. Soňky 50-60-njy ýyllarda esasy günbatar Ýewropa döwletlerinde ykdysady ösüş ýokary depgin bilen tapawutlanýar. Şu döwürde “Italýan gudraty”, “Günbatar german gudraty”, “Ýapon gudraty” ýaly düşüňjeler döräp, şol ýagdaýyň adaty dăldigini görkeýär. Ykdysady ösüşüň ortaça ýyllyk depgini 1948-1963ý örän ýokary bolup, Fransiýada 4,6 %, GFR 7,6 %, Italiýada 6 %, Gollandiýada 4,7 % we ş.m. Biraz beýik Britaniýa yza galýar 2,5 %. Şeýle görüp eşdilmedik derejede ykdysadyýetiň ösüşini ol ýa-da beýleki bir döwletiň hökümetiniň syýasatynyň aýratynlygyna bagly bolmagy hem mümkin, eýsem-de bolsa Günbatar ýurtlarynyň ykdysadyýetini dikeltmek we modernizasiýalaşmagyna sebäp bolan halkara ýagdaý-global-industrilizasiýanyň hem ähmiýeti uludy.

Baryp ikinji jahan urşy ýyllarynda ösen kapitalistik döwletler, ilkinji nobatda ABŞ öz wagtynda maliýe we walýuta sazlaşygyny üpjün eder ýaly maliýe taýdan başagaýlyk döremez ýaly çäreleri amala aşyýar.

1944-nji ýylda Breton-Wudsde (ABŞ-da) BMG-nyň konferensiýasynda 44 ýurdyň wekilleri bretonwuds walýuta ulgamyny döredýärler. Konferensiýa gatnaşyjylar beýleki walýutalar ugur alar ýaly dollaryň altyn düzümini kesgitlemegi şertleşýärler. Şeýle hem Halkara walýuta fonty we Halkara ösüş we rekonstruksiýa banky döredilip bankyň agzalary ýurtlara karz pul kömegini berýär. Beýleki bir möhüm çäre bolsa Günbatar Ýewropa döwletleriniň ykdysadyýetini ýokary galdyrmak üçin, dikeltmek üçin “ABŞ Marşallyň meýilnamasy” ady bilen pul kömek edýär. 1948-1952-nji ýyllarda bu kömek 13mlrd dollara barabar boldy.

Walýuta kurslarynyň kadalaşdyrylmagy ykdysady taýdan dikeldilmeginiň möhüm şertidi.

Dünýä ykdysady ösüşiniň ýokary göterilmeginiň beýleki bir sebäbi dünýä söwda üçin sagdyn şertleriň döredilmegidi. Bu proteksionizm syýasatyndan we gümrük uruşlaryndan dünýä söwdasyny liberalizasiýalaşmagyna tarap öwrümdi. Liberalizasiýa – (liberalist- latynçadan azat erkin diýlip terjime edilýär) prosesinde köp ýurtlar, ilkinji nobatda ABŞ, ýapyk we proteksionizm syýasatyndan çetleşip has açyk dünýä bazary we walýuta kursuny kadalaşdyryş syýasatyna geçýär.

1947-nji ýylda 23 sany industrial döwlet söwda we tarif hakynda Baş ylalaşyga (GAT.T) gol çekdiler. Bu bolsa gümrük tölegini azaltmak we söwdany liberalizasiýalaşdyrmak gepleşikleriň we ylalaşyklaryň birinji tapgyryny açdy. Şol döwürde ABŞ-dan gelýän gelýän harytlardan alynýan tölegleriň 50 % kemeldilýär. Ondan soň täze gepleşikler alnyp barylýp we soňra etapy 1995ý. GATT – nyň ornuna “Bütin dünýä söwda guramasynyň” döredilmegi (WTO) tamamlanýar. Häzir oňa

dünýäniň köp ýurtlary agza bolup durýar. Dünýä bazarynyň çalt depginde ösmegi ykdysadyýetiň ýokary galmagynyň esasy sebäbi bolup, Ýewropada söwdanyň möçberi 1950-1970-nji ýyllarda 18 mlrd-dan 129 mlrd çenli ýetýär. Bu esasan hem ösen ýurtlaryň arasyndaky söwdady. Bu önümçiligiň industrial ýurtlarda dar milli çäklerinden has erkin, dünýä bazaryna aralaşmagyny aňladýardy.

Ykdysady taýdan ýokary göterilişiň ýene bir sebäbi täze tehnikanyň we tehnologiýanyň ornaşdyrylmagy bilen baglanşykly. Uruşdan soňky 10-ýyllykda täze önümleriň we sarp ediş harytlarynyň köpçülikleýin önümçiligi ýola goýulýar. Mehanizasiýa, biotehnologiýa we himiýalaşdyryş oba hojalygynda düýpli öwrülişige getirdi. Köpçülikleýin önümçiligiň, täze tehnologiýanyň birleşdirilmegi, köpçülikleýin sarp edişiň we önümçiligiň rasional – (paýhas) gurnalmagy industrial döwletleriň XX asyryň II ýarymnda uzak wagtlaýyn we çalt depginde ykdysadyýetiň ýokary göterilmegini kesgitledi. Dünýä derejesinde ykdysady ösüşiň depgini 1950-1973-nji ýyllarda ortaça 4.9 %, 1973-1993-nji ýyllarda 3 % deň bolýar. Nebit ykdysady durmuşyň esasy energiýasydy. 1950-1973-nji ýyllarda nebit öndürülişi 6 esse artdy. Nebitiň täze, has baý we arzan çeşmeleri Ýakyn Gündogarda, Pars alagy sebitinde, Demirgazyk Afrikada we Aziýada açylýar. 60-njy ýylyň ahyrlarynda nebitiň barrel 1,5 dollara deň. Uruşdan soň kömrüň öndürülüşini we ulanylşy Ýewropada pese düşýär. Özüniň energiýa bolan isleginiň tas ýarysyndan köpüsünü nebitiň hasabyna üpjün edýär. Nebitiň we arzan çig malyň hasabyna nebit himiki we gaýtadan işleýän senagat gülläp ösýär. Industrial we ösüp barýan ýurtlarda mehanizmlaşdirmek, mororlaşdyrmak amala aşyrylýar.

Onsonam ykdysady ýokary göterilişiň syýasy faktoryny bellemek möhümdir. Ähli industrial ýurtlar uruşdan soň möhüm meseläni çözmekligiň zerurlygyny duýýar. Belli bir derejede döwlet sazlaşygyny we döwlet çykdaýjylaryny saklamalymy ýa-da bazar mehanizmi şertlerinde ykdysadyýeti sazlamalymy? Ortalyk ýol “garyşyk ykdyasdyýet” saýlanylyp alynýar: döwlet sazlaşygyny we döwlet eýeçiliginiň käbir ugurlary we hususy eýeçiligiň we hususy telekeçiligiň institutlary peýdalanylýar. Döwlet dolandyrylyşygy bilen hususy eýeçilik telekeçiligiň işini ýokarlandyrylan mümkinçilik döredilmeginiň sazlaşygy ykdysadyýetiň ýokary depginde ösmegine itergi berýär. Bu 70-nji ýyllaryň ortalaryna çenli dowam edýär. Ýewropa üçin täze ugur bolup ykdysady integrasiýa durmuşa geçirilip başlanýar. 1951-nji ýylda kömrüň we poladyň Ýewropa bileleşigi döredilýär. Oňa görä metallurgiýa, daş-kömür we demir senagaty degişli bolup onuň agzalary bolan Gündogar ýurtlary (Belgiýa, Italiýa, Lüksemburg, Niderlandlar, Fransiýa, GFR agyr senagaty dikeltmek we ösdürmek üçin zerur önümleri salgytsyz almaga mümkinçilik alýar). 1957-nji ýylda bu alty döwlet Ýewropa ykdysady bileleşigini (umumy bazar) döredýär. Onda haryt dolandylyşyny, hyzmat ediş, maýa goýumynyň we işçi güýjiniň etaplaýyn erkin hereketini üpjün etmek göz önünde tutulýar. Beýik Britaniýa erkin söwdanyň Ýewropa assosiýasyýasyny döredýär. Oňa beýleki galan 7 Günübatar Ýewropa ýurtlary birleşýär. Gümrük päsgelçiliginiň gowşadylmagy we soňra bolsa aýrylmagy günbatar Ýewropada özara söwda etmek üçin we Halkara hojalyk gatnaşyklaryň päsgelçiliginiň ýok edilmegi umumy bazary döretmäge kömek edýär. Bu päsgelçilikleri 30-njy ýyllarda proteksionizm syýasaty döredipdi.

Tehnologiýanyň we biotehnologiýanyň kuwwatly ösüşi oba hojalyk maşyn gurluşynyň ösüşi oba hojalygynyň mehanizasiýalaşdyrmaga himizasiýalaşdyrmaga mümkünçilik berýär.

Netijede 50-60-njy ýyllarda öňde baryjy koptalistik ýurtlarda industrial ösüşiň intensiw görnüşi tamamlanýar. Onuň esasy alamatlary agyr senagatyň ösmegi, mehanizasiýa we kem-käsleýin awtomatizasiýalaşdyrmak amala aşyrylýar. XX asyrdaky motorlaryň giňden ornaşdyrylmagy, awtomobil we awiasiýa transporty ornaşdyrylyp, XX asyryň ahyrlarynda 70-80-nji ýyllarda kämil industrial jemgyýet gurulýar.

Tema: Industrial dowrun ruhy medeniyeti.

1. Ruhy medeniyetin osusinde XIX asyr aýratyn dowur bolyar. Asyryn dowamynda – intellectual yagday çylsyrmylylygyna, gapma –garsylyk yagdayynda galdy. Dunya, jemgyýete we adam hakyndaky kopsanly durli pikirler bir- birlerini çalysdylar, bir-birlerine garsy goresdiler we ozara tasir etdiler. Hic bir filosofiki ulgam ozunin belli bir wagtda meshur bolandygyna garamazdan ondebaryjylyk yagdayy eyelap bilmedi.

Romantizm (fr. romantisme; lat. romanus-римский. rimce)-hudoznigin beyan edyan wakalaryna acyk gatnasygyny gorkezyan ceper usul bu bolsa sungat eserlerine belli beyiklik, aýratyn duygualaryny ugurlaryny gorkezyar.

Romantizm XVIII-XIXasyrlar sepgidinde emele gelip bu dunya garayys durli ugurlarda-filosofiyada, syýasatda, ykdysadyýetde we taryhda, edebiyatda we ziwopisde, poeziýada we dil owrenisinde ozuni gorkezyar. Onun maksady adamzat

ylmyny bilimini birlesdirip, dunyani onun kopdurliliginde we butewiliginde tazece akyl yetirmekden ybarat. Romantizm ozunun kemala gelmeginde Fransuz rew-na borludyr. Ol taryhy prossesin ahli kyncylyklaryny, gapma-garsylygyny acyk beyan edip, dunyani uytgetmage calysyan adamyn beyikligini, sol bir wagтын ozunde onun guyjunin, mumkinciliginin caklidigini gorkezyar.

Romantizm- aýy taryhy tejribeden osup cykyp, ajayyp nazaryet b ilen gazaply hakykatyn arasyndaky gapma-garsylyga yiti duygy berdi. Bu romantiklerin magaryfcylaryn ideýalaryna tankygy gatnasyk edip, ideal we real gatnasyk meselelerine hem seýle baha beryarler. Romantikler ucin ideýal we reallylyk pajygaly uzulgy, durli tekizlikde yerlesip ussesine-de ideal reallylykdan yokarda duryar.

Realism- (lat-realis-hakyky, beuseem венный-maddy tebigy sungatyn has doly obyektiv-akyl yetiris we estetiki-uytgedis jemlenmegi ceper usul.

Realnost- bu hazirki zaman, romantigin yasayan dowri we yurdy. Ideal- nusgawylyk name we ony nadip tapmaly? Kop yagdayda ol gadymy dowure degisli edilyar. Eysem-de bolsa ol dokumentler, yazgylar esasynda obyektiv dikeldilyan gadymyyet daldir. Romantikler ucin gecmis taryhy dal. Has dogrusy nusgawy dunya, olaryn doreden dunyasidir.

Seýle sertli taryhy hakykaty Romantikler “magiki-jadyly” diyip at beryarler we ozlerinin beyik sepgitlerini dunyani ozgertmekde group, tanyslary natanys edyarler. Adaty adam peyzazyn ilki gornusini gorse, romantik sahyr tebigaty gaynap josyan durmusa owurer. Bu bir dine gecmise degisli bolman, eysem hazirki dowri hem uytgedip, ony bezap-beygeldip

bolyandygyny belli. Eysem-de bolsa-da romantikler antik ya-da orta asyr dowlane yuzlenyarlar. Name ucin?

Gadymyyet- romantiklerin pikirine gora, hazirki dowlurden oz ilki doreyji, butewiligi, tewigy arassalygy bilen tapawutlanyar. Olar dine bir adamyn dal, eysem dowlatin hem gadym dowlurde sazlaslykly bolandygyny ynanýarlar.

(1778-1842y) K. Brentano seyle yazýar “Her dowlatin taryhynda sagdynlyk dowlri bolup, teni jany bilen sagatlykda, sonda ahli abadanlyk goh-galmagalsyz amala asýar hakykat uznuksiz dolandyryp, her hili hayran galmaklyk bolmayar.

Romantizm- nem.fil F. Slegler sessiz rewolusuya diyip at beri, ozunin G B Yewropa, Rusiya yenisli yoluna amala asýryp, Magaryfcylaryn artykmac rasionalizmini ret edip, burzuaz jem-i ruhy ugurlaryny we masyncylyk, industrial siw-ny inkar edýar. Romantizm oz gymmatlyklar ulgamyny doredip, betgumangulygyny tertip duzugun, galkynys garsy goýulyar. Bu gymmatlyklar ulgamy dowlurdeslerine agirt uly tasir edýar.

2. Dunya erkinligi baradaky garayyslary : bu temany XIXas. beyik nemes filosofy Artur Sopengauer (1788-1860y) ozunin belli eseri “Dunya erkinligi we dunyagarayys” gozýayar.

Dunyanin sazlaslygyna bolan ynamy weýran edip Sopengauer adamdan icerki sazlaslygy gorap saklamagy talap edýar. Sahsyýetin ahlak dunyasine (beyik) yokary moral-ahlak talaplary

(talap edilyar) gorkezyar. Yone tiz wagtdan (moral) ahlak kadalar idola owrulyar, filosoflaryn ozleri ony ret edyarler.

Magaryf ideyasynyn esaslaryna lapykecligin doremegi netijesinde egoism, indiividualizm we anarhizm peyda bolyar. Egoism (lat-ego-ya)-ahlak hasiyeti we yasayys prinsipi adamy hasiyetlendiryan.

Anarhizm (grek-anarhiya-hakimiyetsizlik) ownuk burzuaz jem.syyasy.akym.

Maks Stirner (1806-1856) nemes literary anarhizmin teoretigidi XIXas ruhy durmusynda “Yeke-tak we onun emlagi” atly kitaby bilen uytgemejek yz galdyrdy. Bu kitap uly sensasiya mesgurlygynyn edip uly gyzyklanma doredyar.(mesgurlygynyn esasy sebabi kitap egoist anarhistik sahsyyetin apofeoz acyk gorkezilyar) M.Stirner dine bir dowlet bilen din dal, eysem wyzdan hem “tiran” hasaplap olar adamy gula owrulyar. Stirner ucin yeke-tak gymmatlyk-bu hukuklary caklendirilmedik erkin sahsyyet, ozuni dunya garayysyn merkezi hasaplap:”men ucin menden beyik hic zat yok”. Elbetde ol ahlaksyz hereket etmeklige cagyrmayar. Dostayewskiy, Tolstoy rus akyldarlary “Jenayat oz-ozuni yok edis” tragediyasyny (pajygaly yagdayyny gorkezyar)

Indiividualizmin nazaryeti XIXas. 80y nemes fil. Fridrih Nissanin doredijiliginde taze gornuse eye bolyar (1840-1900). Ol gymmatlyklar ulgamyndaky krizisin gapma-garsylygyn simwolyna owrulyar.

Gymmatlyklaryn baha berisi prosesine tebigy ylymlar oz gosandyny gosdular. Siwilizasiya manerasynyn kemala gelmegi payhasly adamyn oz erkini maksadyna yetmek ucun gonukdirmegi basarmaly. Buthanany, dowletin tasiri bilen kem-kemden gadagan edilmelerin ulgamy peyda bolup, utanc-haya, ozone erk etmeklik doreyar, adam oz agressiyasyny saklamagy owrenyar, onun ozuni alyp barysy inceden gelsikli, sahsy gigiyena duzugunleri kamillesyar we s.m. 1 soz bilen aydylanda adam has siwilizlesyar, medeniyetlesyar bu bolsa ony onki ata-babalaryndan, tebigatdan bolup ayyryar. C. Darwinin (1809-1882) Adamyn doremegi (1871) ewolyusiya nazaryeti dowur deslerinde belli bir tasir galdyrdy. Romantiklerden tapawutlykda ol tebigatda yasayys ugrunda instinklerin, rehimsiz goresin hokumsuryandigini gorkezyar.

Onun yzysire awstriyaly alym Zigmund Freude psihoanalizde acys edyar (1856-1939) Freud sahsyyetin kopdurli kophasiyetlidigini gorkezip ol onda anyetiris, podsoznaniya icki dunya instinkt gayn.gazany lezzet almaklyga tabyn edilen, podsoznaniye- pikirlenmeden onki duygy bu bolsa adamdaky payhasly baslangyc bolup, ol islerlere senzura- gadagan etmeklik girizip,olary basga has beyik obaslara geciryar.

Treyd siwilizasiyany adam sahsyyetine zalym hasaplap, onun kop cylsyrymly we gin torlar arkaly gadagan edilme, onda-da sol gadagan edilmeler adam anyna seyle bir ornasyar welin hatda adam onun duyp manysyna duybunden dusunmeyar.

Denlik taglymaty.

XIX yiti tankytlanandygyna garamazdan progressa bolan ynam, jem ozgertmeklik mumkinciligine ynam yasamagyny dowam edyar.

Sosial ykdysady we syyasy durmusyn kemcilikleri G.B yurtlarynyn hemmesinde agyrly yakymсыз duyulyar.

Bu bolsa edil XVIIIas.bolsy yaly social nusgalyk (ideallyk) temasyňa yuzlenmeklige iteryar. Ykd bazar we kan-k basdeslik dowrunin ozbolusly jogap bolup kopculikleyin idealyn gaytadan dikeldildi. Ony sosial utopistler Sen Semon (1760-1825) Sarl Furye (1772-1837) Robert Guen (1771-1858) Kommuna ideally. Sen Semon-jem-ti hic zat doretmeyan aristokratlardan, cinowniklerden we ylahyyetcilerden-yok etmeli. Hazirki dowunde onun tassyklamagyna gora dunya yasayysy zahmet adamlary kesgitlap, hakimiyet bolsa alymlara we senagatcylara degisli bolmaly(isciler we burzuaz) dine sondan son jem-t birlesmek prinsipine esaslanyp butewi kollektiwe owruler. Ony dolandyrmak ucin hakimiyetin zor salmagy zerur dal. Zorluk etmek dine jem-de diyip belleyar.

Furye lemgyyetin adamcylygy ucin adamlaryn ahli mumkinciliklerini, basarnygyny, bilimini, baylygyny, zahmet cekmek ukybyny, ulanyp, durli ugurdaky guycli islegleri gerekli ugra gonukdirmeli. Sen Simon yaly Furye hem 1830-1840y sosialistleri hem sazlaslykly jemgyyete parahatcylykly gecmegin tarapdarlarydy.

Sosiologiyanyň gyzyklanma tolkunlarynda seýle hem (polit) syýasy- ykdysadyýetde, sosialistik pikirlerde täze ugur-marksizm doredi.

Marksizmi esaslandyryjylar taryhy prosesde sosial ykdysady osuse ondebaryjy orun berdiler. Butin taryh onumcilik gornus calysyk, bolup ilkidurmus eyeciliginden baslap, kommunistik jem cenli yiti synpy gores esasynda alnyp barylýar.

Marksizm sosial-dem we isçiler hereketinin osmeginde mohum orny eyeleýar.

Seýlelikde XIX as ruhy durmusynda 2 esasy (ugur) akym emele gelyar. Olaryň ikisinde sol dowrun yakymyzy kemciliklerine esaslanylýar. Eysem-de netijeleri durli-durli boldy, sosialistik taglymat we marksizm ilkinji nobatda sosial ykdysady uytgesmeleri gecirmegi maksat edip, adamy “onum” hasaplaýarlar.

“Nigilistik” ugur sahsyýete esasy orun berip, onda entek gorulmedik cunlygy acmagy basarylýar. Yone adama oz ozone bil baglamagy teklipt etmek bilen, ahlak gymmatlyklary, adamzadyn uzak taryhy sertlerde doreden, jemgyýeti uytgetmek mumkinciliklerini ret edýar.

Tema: XX asyrdaky kapitalizmiň pese düşmegi.

Endigansyz ösüş bazar gatnaşyklaryna esaslanýan ykdysadyýetde mahsus ýagdaý ösüşleriň pese gaçyşlar, soňra ýene-de täze ösüşler bilen gezeleşýändigine dünýä taryhy şaýatdyr. Emma 1929-1933-nji ýyllaryňky ýaly tozgunçylykly ykdysady krizisi dünýä ýurtlary şol wagta çenli görmändi. 1929-

1933nji –ýyllaryň krizisi dünýä döwletleriniň ählisini diýen ýaly gurşap alandygy, ykdysadyýetiň ähli ugurlaryny tozgunçylyga sezewar edendigi we wagt taýdan hem uzaga çekenligi üçin dünýä taryhynda “düýpli pese gaçyşlyk” adyny alypdy.

Ondan başga-da bu ykdysdy krizisiň öňkülerden has tapawudy;

1) Senagat önümçiligi ýöne bir azalman, ol XX as. Baş-ky derejesine çenli peselip, işsizleriň sanynyň aňa köpelmegine getirýär.

2) Krizis yksadyýetiň ähli ugurlaryny öz içine alýar.

3) Pese gaçyşlyk uzak dowam edýär. Yksadyýetiň krizis 1929-1933nji ýyllary öz içine alsada 1939-nji ýyla çenli yksadyýet görkezjileri öňki derejisine ýetmedi.

4) Bu krizis ähli ýurtlary öz içine alýar. Bu gezek krizis döwlet beýlekinin hasabyna krizden çykyp bilmändir.

1929-1933-nji ýyllarda yksadyýet krizisler başlanmagynyň sebäpleri

1) Harytlaryň ilatyň islegiginden, satyn alyş mümkinçiliginden aňa köp öndürilmegi ilatyň esasy böleginiň girdeýjiniň pese bolmagy

2) Birinji jahan urşundan soň dünýä yksady gatnaşyklary emeli ýagdaýda üýtgedilipdi. Çünki uruşda ýeňlen Germaniýa, ýeňjiler Beýik Britaniýa, Fransiýa döwletlerine berýän kontibusiýasyny ABŞ-dan alýan karzpullarynyň hasabyna töleýärdi. ABŞ dünýä karz berjisine öwrüldi. 1nji jahan urşundan soň ABŞ-nyň gymmat baha kagyrlar bazarynda Nýu-Ýorkuň gazna birjasynda 24.10.1929ýylda başlanýar. Şol günki gymmat bahaly kagyrlar

hummetiniň birden pese gaçmagy, ABŞ-ň we oňa bagly dünýäniň maliýe ulgamyny düýpli sarsdyrypdy.

Yksady krizisden çykmagyň ýollary.

İňliz alymy Jon Meýhard Keýns yksadyýete döwletleriň işjeň gatnagynyň we gözegçiliginiň zerurlygyny öňe sürüpdir. Onuň taglymaty boýunça zöhmət öndürjiliginiň ýokarlanmagy bilen bir hatarda zähmet haklarynyň möçberi hem ösdürilmeli.

Itegrasiya-iki ya-da ondan hem köp döwletleriň milli hojalyklarynyň özara utgaşygy, olaryň birleşmegi, ykdysady we önümçilik hyzmatdaşlygynyň giňelmegi, bütewi hojalyk toplumynyň kemala gelmegine (eltýän) getirýän derejede hojalygyň dünýä ulgamyna goşulmagynyň ýokary gürnüşi.

F Ruzweltiň “täze ugr” syýasaty (1933-1939ýyllara) Ol ABŞ yksady krizisiň ýiteleşen wagty, ilatyň hökümetden näräzylygynyň güýjän döwri häkimýete geçýär. F.Ruzweltde hem ýurdy kynçylyklardan çykarmagyň synagdan geçen, taýýar meýilnamasy ýokdy.

“Täze ugruň birinji döwri 1933-1934-nji ýyllary öz içine alýar. F.Ruzwelt bu döwürde döwletiň ykdysadyýete gataşmasyny güýçlendirmäge gönükdirlen düýpli çäreleri durmuşa geçirýär. Bank ulgamy bulaşdy. Prezident iri banklary açmaga rugsat berip, döwlet kömegini berýär. Müňlerçe ownuk banklar ýok edilip, bank ulgamynyň işinde döwletiň güýçli täsiri ýola goýulýar. Ol Y Keýnisiň “Döwlet ýene gülläp ösmeklige dolanyp gelmek üçin harajät etmekdir” diýen pikirini yksady syýasatynyň esasy edip ulanýar.

Birinji döwürde hususy önüm öndürijilere döwlet goldowy berilýär.

1933-nji ýylyň 12-nji maýynda oba fermerlerine kömek bermek hakynda kanun kabul edilýär. Kununda oba hajalyk önümleriniň bahasyny ýokarlandyrmagyň hasabyna obany ösdürmek , fermerleriň girdeýjilerini artdyrmak bellendir. Bazar gatnaşyklary şertlerinde oba hojalyk önümleriniň bahasyny ýokarlandyrmak ýöne bir iş döldi. F.Ruzwelt oba hojalyk önümleriniň öndürilişini kemeltdi. Şeýle ýol bilen bahalary ýokarlandyrmaga synanyşdy. Önümçiligi azaldan fermerlere sylag berildi. Netijede , oba hojalyk önümleriniň bahasy ýokarlanylýp , obanyň ösmegine şert döredilmegi Mill senagady dikeltmek hakynda kanun kabul edilýär. Ol boýunça gymmat bahaly kagyzlaryň goýberilişiniň üstinden döwlet gözegçiligi dikeldilýär. Önüm dörijileriň arasyndaky özara bäsleşigi düzgünleşdirmäge önümiň möçberini we bahasyny , zähmet harytlaryny kadalaşdyrmaga , öndürijiler deň şertleri döretmäge synanyşyk edilipdir.

Geçirilen çäreleriň netijesinde yksady krizisiň bady gowşap, ösüş başlanýar. F. Ruzeweltiň “Täze ugur” oňa abraý getirýär.

“Täze ugruň “ikinji döwri . 1935-1936-nji ýyllary öz içine alýar. Bu döwürde F.Ruzwelt prezident saýlawlaryň ýakynlaşýandygyny nazarda tutup, giň halk köpçüliginiň durmuş şertlerini gowlandyrmagy gönükdirilen çäreleri durmuşa geçirmäge başlanýar.

Prezident 1935-nji ýylyň 5-njiýulynda zähmet gatnaşyklary hakynda kanuna (wagneriň kanuny) gol çekdi.bu kanuna laýyklykda kärdeşler arkalaşygyna

Girmöge hukuk berildi. Zähmet gatnaşyklaryny düzgünleşdirmekde döwletiň gatyşmasy güýçlendirildi.

Ilatyň durmuş taýdan goraglylygyny kepillendirýän çäreleriň içinde ähmiýetlileriniň, wajpylarynyň biri 1935-nji ýylyň 14- nji awgustynda kabul edilen, durmuş ätiýaçlandyrmasy hakynda kanundyr. Oňa laýyklykda maýyplara, ýetimlere, dul aýallara, işsizlere, işe ýarawsyzlara kömek pullarynyň berilmegi kanunlaşdyrylýar.

F.D.Ruzweldiň “Täze ugr” syýasatynyň ikinji döwründe iri hususy kärhanalarynyň bähbitlerine ters gelýän salgyt ulgamy hakynda, täze kanun kabul edilýär.oňa laýyklykda köp girdeýjä uly salgyt düzgüni girizilýär.Mysal üçin ýylda 5mln girdeýji alýanlar onuň 75%- ini salgyt hönümünde tölemelidi.

Jemgyýetiň ýokary gatlaklary F. Ruzweldiň “Täze ugrunyň” ikinji döwründe geçilýän özgertmelerinden närazy bolup, oňa garşy güýçli ýazgarmalar başlan-dy. Olar Prezidente ABŞ -nyň bazar ykdysadyýetiniň düzgünlerini bozmakda günäkärlediler.

F.D.Ruzweldiň özgertmeleri 1936-nji ýylyň prezident saýlawlarynda oňa ýeňiş getirýär. Saýlawlarynda 27,8 mln ses alýar. Respublikan partiýadan bolan garşydaşy 16,7 mln ses alýar. Ol “Täze ugr” syýasatyny halkyň goldaýandygyna göz ýetirip, ony dowam edipdir.

“Täze ugruň” üçünji döwri 1937-1939-nji ýyllar “Täze ugr” ” syýasatynda aýratyn bir döwür hasaplanýar. F.Ruzwelt ikinji möhlete prezident saýlanandan soňra hem özgertmeleri öňküsi ýaly dowam etmek isleýär. Emma . F. Ruzeweltiň Ýokary sudy

özürtmek baradaky kanunlarynyň taslamasyny kongress goldamady.

1938-nji ýylda „Adalatly zähmet şertleri” hakynda kanun kabul edildi. Kanuna göre „Çaga zähmedi düýbünden gadagan edilýär. Zähmet haklary iş hepdesi-niň dowamlylygy düzgünleşdirilýär. 1939-nji ýyldan F.Ruzwelt täzeçilligini bes edýär.

F. Ruzeweltiň “Täze ugru” döwletiň täsini güýçlendirdi. Indi döwlet ykdysady ösüşiň ,demokratiýanyň, halkyň durmuş taýdan goraglylygynyň kepiline öwrüldi. Ykdysady krizisiň iň esasy sebäbi, önümçilik bilen sarp etmegiň arasynda balansyň bozulmagy.

XX-asyryň başlnda döredilen täze tehnika we tehnologiýa köpçülikleýin önüm öndürilişini ýola goýdy.

Asyryň täze nyşany höküminde ABŞ-da awtomobil önümçiligi boldy. Köpçülikleýin önümçiligi berkarar etmek üçin köpçülikleýin satyn alýan, köpçülikleýin sarp ediji gerek. 1929-1933-nji ýylyň ykdysady krisi önüm öndürmek bilen sarp etmegiň, arasyndaky gapma- garşylygyň netijesinde ýüze çykdy.

Ykdysadyýetçiler kriziden çykmanyň synanşyk, ýalňyşlyklar usullaryny ulanyp başladylar. Şeýlede nazarýediň kömegi bilen. Dürli dünýägaryşlar çaknyşdylar. Şeýle gözlegleriň gidişinde D.M.Keýsiniň paýyna düşdi.

Ol öz pikirlerini 1936-njyýylda “Meşgul bolmak, prosentler we pul (teoriýasy) nazaýeti” diýen kitabynda öz beýany tapdy. I.Keýn döwletiň we kärendeçileriň ykdysady strategiýasyny üýtgetmekligi teklipli edýär. Keýn döwrüň ýagdaýyna dogy baha bermek bilen täze önümçilik mümkinçiriligi jemgyýetiň

köpçülikleýin öndürýän harytlary sarp edişiniň çäkligi bilen gapma- garşylyk ýagdaýa düşýän-digini belleýär. Öndürilen harytlaryň sarp edilmegi üçin sazlaşykly bolmagy üçin öndürilen harytlar bilen sarp etmegiň arasynda deňagramlylygyň zerurlygy ýüze çykýar.

Ýeke- täk çykalga- bu bolsa zähmetkeşleriň satyn alyjylyk ukubyny artdyrmak (keýns ony- effektiw spros) diýip atlandyrýar, zähmet haklaryny artdyrmak esasynda, ýa-da (döwlet çykdaýjylarynyň hasabyna resurslaryň artyk maslaryny jemgyýetçilik sarp edişligine geçirmek, jemgyýetçilik zähmet tölegleriniň ulgamyna geçirmek, bilim beriş ulgamyna sarp etmekligi göz önünde tutýar.

Ykdysady krizden çykmagyň başga bir usuly – bu militarzasiýa Keýns (Militarisa-ziýa – latynçadan terjime edilende harby diýmek. Ol ýaraglanşygy haýdatmagy basybaljylykly uruşlara işjeň taýýarlyk görmegi aňladýan syýasat, sarp edişiniň möçberini artdyrmaga teklipe edýär.

Keýns krizisiniň garşysyna köp sanly praktiki çöreleri teklipe edýär. Ykdysadyýeti döwlet tarapyndan sazlamagyň mehanizmini işläp düzýär. Döwletiň girdeýjylary artdyrmak we bank prosentlerini ýokarlandyrmak esasynda ykdysady konýunk-tiwiň ýagdaýyna görä, bu çäreleriň hemmesi döwlet kadalaşygy “du-git” kpinsipi diýlip atlandyrylýar.

Özgertmertmeleriň şwed nusgasy.

Demirgazyk Ýewropa döwleti Skandinaw ýarym adasynyň gündogarynda ýerleş-ýär. Territoriýasy 449,9müň .kw .km. ilaty

12mln . töwerek. Merkezleşdirilen şwed döwleti X-asyrda emele gelýär. 1714-nji ýyldan başlap uruşlara goşulmaýar.

Şwesiýada sosial- demokratlar Ikinji gezek häkimiýet başyna 1932-nji ýylda häkimiýeti gelip, uruşdan soň 1976-1982-nji ýyllarda az wagtlaýyn beýleki partiý- lara berýär. 10-ýyllaryň dowamynda häkimiýet başynda bolmak bilen sosial-demokratlara özleriniň sosializm konsepsiýalaryny durmuşa geçirmek başardýar. Gatyşyk ýa-da garyşyk ykdysadyýeti döretmeklige ugur alyp (döwlet, kooperatiw we hususy sektorlaryň bilelikde ýaşamaklygy) olar, şeýle ugur ýa-da ýol bilen zähmet bilen kapitalyň arasyndaky gapma- garşylygy çözmek mümkin hasaplap-dyrlar. Şeýlelikde kemçiligi, bolmadyk arassa-kapitalistik we merkezleşdirilen kommunistik ulgamly gurluş döretmek mümkin hasaplaýarlar.

Kooperasiýalar Şwesiýada görnükli orun eýeläp:ilatýň uly böleginiň ¼ bölegi kooperatiwlere birleşip, olar diňe bir özleriniň hususy supermarketlerini edinmek bilen çöklenmän, şeýle hem dürli önüm öndürýän kärhanalaryda bolupdyr. Olar fermerleri maşynlar, tohumlar bilen üpjün edip,olaryň öndüren önümlerini ýerleşdirmäge, satmaga we şuna meňzeş kömek berýär.

Döwlet , hususy kapitalla kreditler we ssudalar berip, kooperatiwlere önüm öndürmek üçin zakaz berip, olaryň önümçilik prosesine goşulmaýar. Egerde hökümediň esasy wezipes- ykdysady ösüş üçin amatly şertler döredilip , profsoýuzlaryň esasy wezipesi girdeýjileriň dogry – paýlanmagyny üpjün etmelidi.

Salgytlar ulgamynyň kömegi bilen hereket edip, ykdysadyýti sazlaýar.

Körhanalarda önümçilik sowetleri bilen telekeçileriň wekilleri önümçilik soweti kärhanalarda (önümçilik) telekeçileriň wekillerinde ,işçilerden, gullukçylardan önümçilik soweti döredilip, önümçiligiň ösüşi, zähmet şertlerini gowulaşdyrmak, zähmetkeşleriň maddy ýagdaýy baradaky meseleler boýunça teklipler beripdirler. Girdeýjiler boýunça “raýdaşlyk prinsipi” ýöredilip, taryf ylalaşyklarynda zähmet hakynyň derejesi ýurduň ykdysady ýagdaýy bilen baglanşykly bolmalydy. Sosial sferanyň ösüşine uly serişdeler harçlamak bilen (saglygy saklaýyş, bilim, medenýete kömek pullara) döwlet onuň hasabyna salgyt alýar. Onuň derejesi bolsa dünýä boýunça gaty ýokary bolýar. 70-ýyllda salgytlaryň umumy summasy içerki walowoý önümiň 40%-a 20-ýyldan soň 1991-njiýylda eýýäm 57%deňdi. Şeýle syýasatyň netijesi- döwlet kärhanalary, hyzmat ediş ulgamynda, oba-hojalygynda işleýänleriň sosial goragçylygynyň ýokary derejesini aňladýar. “Goralýan sertoryň” zähmet haklary hususy sektoryňkydan pes döl, girdeýjeleriň esasy böleginiň salgytlaryň ýuwudýandygyny garamazdan, kesellän wagtyndaky ýokary sosial üpjünçilik, mejburi işlemegiň täsirini ýok edýär.

Iş ýüzünde şwedleriň hemmesi üpjün jaýlary, hususy awtoulaglary bolup, olaryň dynç almakça daşary ýurtlara gitmäge mümkinçilikleri bar. Işsizlik ýewrop iň pes. Bu ulgamyň kämildigine garamazdan 1991-nji ýylyň Sentýabr aýynda Riksdowa bolan saýlawlarda sosial- demokratlar ýeňilip. Burzuwaz partiýa öz orunlaryny bermäge mejbur bolýar. Olaryň ýeňilmeginiň esasy sebäbi salgyt salyş ulgamy bolup ol bolsa dopustimyý razmer maksimalno nepebncyлю

Burjuaz hökümet Şweziýany ykdysady krisizden halas edip biljek syýasaty öňe sürýär. Ol jemgyýetçilik zerurlyk üçin çykdaýjylary

azaldýar, ilkinji nobatda sosial meýilnamalary döwlet kärhanalaryny hususýetçilige geçirýär.

Sosial demokratlar saýlawlarda ýeňilendigine garamazdan parlamente öz oruny ähmiýetli bölegini sakladylar. Şeýlede syýasy arenada öňdebaryjylygy saklanýar.

Olaryň baştutanlary ykdysady ösüşiň şwed nusgasynyň geljegine ynamyny ýitirmeýärler.

Tema: XX asyryň başynda Günbatar Yewropa we modernizasiýa

1: Kóne kapitalizm ýurtlary:Angliýa Fransiýa. Ýewropa merkezi we modernizasiýa

XIX asyrda kapitalizmiň ösüşi Günbatar ýewropada endigan ösmegi. Iri döwletleriň bäsleşiginde güýçleriň mynasyýebetli

Elmydama üýtgäp durýar. Dünýä arenasyna Kapitalistik döwletleriň ikinji nesilleri “Rusiýa Germaniýa ABŞ “ çykyp, kapitalizm we senagat öwrülşiği ir başlanan döwletli, ikinji orna geçirýärler.

Cylşyrymly ykdysady prosessler ol ýa-da başga döwletiň dünýäde tutýan ornuny kesgitlemek bilen syýasy durmuş aýrylmaz baglanyşykly

Cylşyrymly ykdysady prosesler ol ýa-da başga döwletiň dünýäde tutýan ornuny kesgilemek bilen syýasy durmuş aýrylmaz baglanyşykly Ýewropanyň köp döwletlerinde modernizasiýa tamamlanmanka ,feodallilizmiň galyndylarynyň ,feodal düzgüniň özüni ýok etmeklik möhüm mesele bolup durýardy. Modernizasiýa ösmegi syýasy durmuşyň özgerdilmeginde möhüm

ähmiyeti bar XIX asyrda ynkyablaryň galagoply döwri bolup ,olar günbatar ýewropanyň durmuşynda kada öwrülýär XIX asyrda ynkyablaryň meseleleri ýüzugra çözmeyändigini aýdyň ýüze çykyp şol sebäpli de olar gaýtalanýar we sosiýal syýasy we ykdysady ulgama täze-täze düzedişler girişýär Fransiýa 1789 beýik buržuwaz ynkyabyndan soň ýene 1830,1848,1871ýylda ynkyablaryny başyndan geçirýär Onda-da iň soňky rewalyusiýa monarhiýa düzgüniniň soňuna çykýar.

1820-1821 we 1848ýylda Italiýada rewalyusiýa bolup geçýär Rewalyusiýon partlamalaryň topary 1870 ýyla çenli Ispanýany sarsdyrsada yurt öňküsi ýaly ýarym feudal döwletligine galdy 1848 ýylda Germaniýada rewalyusiýa başlanýar Yöne ol ähli meseleleri çözüp bilmeýär.Feodalizimiň galyndylary ýaşayşyň dürli oblastynda özüni bildirýär

Şu döwürde rewolyusiýanyň aýratyn häsiýeti ýüze çykýar.

Rewolyusiýanyň öňdebaryjy lideriniň ornuny Fransiýa eýeleýär. 1830-nji ýylda fransuz rew-y bilim bir hatarda, belgi ýada, rew-ýa, rus Polsasynda gozgalaň, Italiýada we Germaniýanyň käbir döwletlerinde gozgalaňlar başlanýar. 1848-nji ýylda rew-nyň, yzysüre Germaniýada Fransuz, we Italiýada başlanýar. Pereferiýa döwletleriň durmuşynda napaleonyň urşy döwründe köp zatlar üýtgedi. Napaleonyň basybalyjylykly uruşlary diňe bir ýaramaz täsir etmän, eýsem oňaly täsir hem eyebm Uly imperiýanyň bir bölegine öwrülen ýurtlar elbetde özlerinde ýeňenleriň maddy we ruhy ejizlerini duýýarlar. Yöne muňa garamazdan Napaleonyň goşunynyň Ýewropa aralaşmagy feodallaryň aýratyn hukuklarynyň ýatyrylmagy, buthana yerleriniň azaldylmagy metbugat azatlygynyň, raýatlaryň deň hukuklygynyň

berkarar edilmegi alnyp barylýar ýeke göz bilen aýdylanda ýeňijiler fransuz rew-ň getiren täzeliklerini ornaşdyrmaga çalyşýarlar. Feodal gurluşyň esaslary Italiýada, Germaniýada we Ispaniýada güýç ulanman arkaly synaşylyp bu bolsa ýurtlarda milli azat edijilik hereketiniň döremegine getirýär. Şeýlelik-de pereferiýa sepgitleşen ýurtlarynyň ösüşinde öwrülşik bolup geçen, ýöne olaryň netijeleri birmeňzeş bolmandyr. XIX as. An Germaniýa sepgitleri uly böküş edip, Ýewropada 1-nji orny eýeleýär.

Dagynyk Italiýa edil öňküsi ýaly iri döwletlerde yza galyp diňe 1870-nji ýylda onuň birleşdirilmegi tamamlanýar, madernizasiýa giň mümkinçilikde açylyp, ösüşi çaltlaýar. D.g, Italiýada iri kapitalistik hojalyklar döredilýär, senagat ösýär. Agrar g.o Italiýa gowşak senagat bardasy sebäpli yza galýar. Dayhanlar ýarym feodallarda garaşly ýagdaýdady nomeşik hojalyklary saklanyp galýar. Ýöne oňa garamazdan XIX-as. ah çenli Italiýa kaloniýalar ugrunda göreşer ýaly derejede berkeýär.

Ispaniýanyň ykbaly has pajygarlydy yzygiderli rew-nyň bolandygyna garamazdan apsalýut monarhiýa öz ornuny bermek islemeýärdi rew-nyň liberal gaznalary ýa ýok edilýär, ýa-da has çäklendirilen gysga görnüşde saklayp galýar. Özüniň ägirt uly kaloniýalaryny ýitiren Ispaniýa ýarym feodal ýurtlygyna galýar. Senagat gaty haýal ösýärdi.

Ykdysadyýetde esasy orun daşary yurt kapitalyna degişli bolup ol iri kapital döwletleriň çig mal bazasyna öwrülýär.

XVIII-as. merkezi esaslandyrylýar ýurtlar kapitalistik döwletleriň zarbasyndan yza çekilmäge mejbur bolýar. Ol ýerde industrilizasiýa giç başlansada, çalt tehniki derejä ýetýär.

Angliýa senagat öwrülşiginiň watany 1870-nji ýyldan başlap öňdebaryjylygyny ýitirýär, çoýun we polat öndürmeklik bir ABŞ-dan yza galýar. 1890 ý Germaniýa has howply bäsdeşine öwrülip arzan nemes harytlary diňe bir Angliýa däl eýsem onuň kaloniýalaryna hem aralaşýar. XIX as. soňky on ýylynda yurt agyr senagat krizisini başdan geçirýär. Kapitallyň azalmagy puly demir ýol gurluşyna fabrik gurmaklyga goýmaklyk kaloniýalarda ýada beýleki Ýewropa döwletlerinde amatly bolupdyr.

Fransiýa- bütün ýewropany rewalýusional birleşdirmegine garamazdan gaty haýal ösüp dünýäse 4 oruna geçýär. Öz maşyn gurluşyk pudagy gaty gowşak stanoklar esasan daşary ýurtlardan getirilýär. Önümçiligiň konsentrasıýasy pes bolup ýurda ownuk we orta kärhanalar köp (ýüz adam işleýän) olaryň köpsi bezeg önümlerini öndürýär.

Obada ownuk hojalyk bolup olaryň eýeleri tehniki we agro medenýetli kämilleşdirmek mümkinçiligi bolmandyr. Bugdaý öndürmek birnäçe ýewropada iň soňky orny eýeleýär.

Şeýle ýagdaýda bank kapitally gülläp ösýär. Kapital kansen boýunça Fransiýa ähli döwletler öňde bolup XIX as. ah dörtiden üç bölegini maýliýany öz elinde saklaýan iri banklary bolupdyr. Malýa baýlary karz bermek esasynda baýlaşyp karz pullary daşary ýurtlara we Russiýa berýär Fransiýa Burzuaziýanyň aýratyn görnüşi zähmetkeş telekeçi dälde rantýe görnüşi giňden ýaýraýar.

XX as. Fransiýa senagaty janlanyp başlaýar awtaulog öndürmeklik üstünlikli ösüp başlaýar.

Elbetde köne kapitalizm ýurtlary öz öňünde duran meselelerinde garamazdan g.b ýewropa döwlet güýçleriniň hatarynda durýar halkara gatnaşyklarynda möhüm orun eýeleýär.

Tehniki progress babatynda sähelçe säginmeklik gaty agyr ýagdaýlara getirip biljekdi. Industrilizasiýa döwür tehnikini bazany täzeläp durmagyny talap edýär.

Tema: XX asyr postindustrial siwilizasiýa tarap ýol.

XX asyryň umumy häsiýetnamasy. Jahan we lokal uruşlar. Globallyk.

1. Postindustrializm – jemgyýetiň taryhyny 3 – dower : Senagatlaşma çenli, senagatlaşan, senagatlaşan jemgyýetden soňky döwürlere bölýän sosial-syýasy taglymat. Olaryň soňkusy hil taýdan täze jemgyýet bolup, onda esasy orun ylma, nazaryýet we tejribe institutlaryna degişli.

Dünýäniň ençeme ýurtlarynda XX as. taryhy hil taýdan täze döwür hasaplanýar.

XX as. adamzat taryhynda nämeler bilen yz galdyrdy? Bu asyr ylmyň, tehnikanyň, medeniýetiň, dünýä ykdysadyýetiniň öňki asyrlar bilen deňeşdirlende has çalt ösen döwri boldy. Ylmy-tehniki açyşlaryň adamlaryň durmuşyna örän çalt ornaşmagy, olaryň dünýä garaýşynyň ösmegine täsir etdi. Asyryň başynda oýlap tapylan uçar asyryň ahyrynda kosmosa çenli tonnalap ýük götermäge ukyply boldy. XX asyr älem giňişligini özleşdirmegiň ýokary derejä ýeten döwri boldy. Ykdysady öňe gidişlikler dünýäniň biri-birinden üzňe halklaryny, sebitlerini, yklymlaryny ýakynlaşdyrdy. Halklaryň biri-birinden habarlylygy artdy. Habar beriş serişdeleri has kämilleşdi. Dürli sebitde bolup geçen ol ýa-da

beýleki wakanyň ýaňy şol pursadyň özünde dünýäniň çar künjüne baryp ýetýär. Halkara internet ulgamy, sanly telewideniýe döredi. Egerde XX asyry 20-30 – njy ýyllarda fizika, ortalarynda atom, 60-njy ýyllarda kosmos asyry diýip atlandyrmak pikiri öňe sürülen bolsa, ýüzýyllygyň aňyrlarynda ol kompýuter, Internet asyry diýip atlandyrylyp başlandy. XX asyr kosmos, maglumatlar, kompýuter asyry boldy.

XX as. dine bir ösüşleriň asyry bolman, ol Adam kowumynyň başyna birnäçe hupbatlary getiren gapma-garşylyklaryň has ýitileşen asyrydyr. XX asyr adamzadyň taryhynda awuly, uly ýitgili, köp pidaly, gan döküşikli asyr boldy. Iki gezek jahan urşlary, onlarça sebitara, döwletara agyr uruşlar boldy. Ykbalyň emir bilen türkmen halky hem şol iki aýylganç jahan urşunyň pidalaryny öz gerdeninde çekmeli boldy. XX asyryň başynda Ýewropa dünýä döwletleriniň ösüşine täsirini ýetirýän sebitdi. Sebitiň döwletleriň köpüsinde konstitusion gurluş berkara bolupdy. Beýik Britaniýa, Germaniýa, Fransiýa, Belgiýa, Şwesiýa, Italiýa ýaly ýurtlar Ýewropanyň ösen döwletleridi. Ýewropanyň Gündogary bilen Günbataryny deňeşdirlende syýasy we ykdysady tarapdan öňe saýlanýardy. Ýewropada ilatyň ýaşayş derejesi Afrikanyň we Ýewraziýanyň beýleki sebitlerinde ýaşayanlardan ýokarydy.

Ýewropada iň köp milletli döwlet Awstro-Wengriýa imperiýasydy. Onuň düzümine Awstriýa, Wengriýa, Çehiýa, Slowakiýa, Sloweniýa, Horwatiýa, Rumyniýanyň, Polşanyň, Italiýanyň, Ukrainanyň käbir bölegi girip, onda onlarça halklaryň wekilleri köpçülikleýin ýaşýardylar. XX as. başynda Beýik Britaniýa, Fransiýa, dünýäde iň uly baknadar döwletlerdi.

1900-njy ýyla çenli Afrika Ýewropa döwletleri tarapyndan paýlaşylyp gutaryldy. Bakna döwletler, baknadar döwletler metropoliýa tarapyndan dolandyrylýardy.

Döwlet gurluşy boýunça dünýä döwletleri XX asyrdan respublika we monarhiýa dolandyryşly döwletler.

XX as. jemgyýetiň syýasy durmuşynda dürli partiýalar uly rol oýnadyrlar. Partiýa bu döwlet başyna gelmegi maksat edinýän syýasy pikirdeş adamlaryň maksatnamaly-düzgünnamalý guramaçylykly toplumydyr. Dolandyryjy partiýa, oppozisiýadaky partiýalar.

XX as. başynda dünýäde esasy syýasy güýçler bolan liberallar, konserwatorlar, respublikaçylar, demokratlar, sosialistler, monarhiýaçylar, kommunistler ýaly syýasy akymlar öz partiýalaryny dörediler.

2. Pasifizm we onuň manysy. Totalitarizmiň tebigy sebäpleri. Mussolini we Djentill. Birleşen milletler guramasy we onuň halkara derejedäki ähmiýeti. Totalitar ulgamyň güýji we ejizligi. E. Framm.

XX as. 2 gezek jahan urşy bolup, 1 jahan urşy 1914 – 1918 ý. 4 ýyl 3 aý 10 gün dowam edip oňa 33 döwlet 1,5 mlr. ilaty bolan uruşda 10 mln. adam öldürilýär, 2 essesi ýaralanýar. 300 mlrd. dollar harçlanýar.

2 jahan urşy 1939 – 1945 ýyllarda bolup geçip uruş mahaly 110 mln. adam goşun gullugyna çagyryldy. Uruş şol wagtdaky 61 döwleti, ýer togalagynyň 80% ilatyny öz içine aldy. 60 mln. adam wepat boldy. 90 mln. adam maýyp ýa-da ýaraly boldy. XX as. ondan başgadan sebitara, döwletara uruşlaryň 10-larçasyny alnyp

barylly. Şeýle uruşlara ýerli uruşlar hem diýilýär. Lokal latyn dilinden terjime edilende ýerli diýmegi aňladýar. Taryhy adalga höküminde ol lokal uruşlar görnüşinde köp gabat gelýär we ýerli, kiçi uruşlar manysyny aňladýar.

Globallyk häzirkî zaman dünýäsiniň toplumlaýyn, ulgamlaýyn ösüş birligi. Ol ýitileşen dünýä meselelerini(ekologiýa, demografiýa, ykdysady we medeni yzagalaklygy ýeňip geçmek, ýeriň töweregindäki giňişligi özleşdirmek, umumydünýä energiýa, azyk, çig mal we beýleki krizis ýagdaýyny çözmek) şeýle hem şahsyýetiň durmuşy, ykdysady we şahsy hukuklaryny hem-de azatlyklaryny çözmegiň zerurlygy bilen şertlenendir. Globallyk umumy adamzat meseleleriniň ýüze çykmagy bilen baglanşykly meseleler. Pasifizm – italýan dilinden terjime edilende “parahatçylygy dörediji”. XIX as. ahyrlarynda käbir ýurtlarda dörän, soňra halkara derejesine ösüp geçen urşa garşy jemgyýetçilik hereketi.

Taryhda ilkinji gezek ýaraglanşygyň garşysyna bilelikde göreşmegi teklipl eden rus patyşasy Nikolaý II bolupdyr. 1898-nji ýylyň Awgustynda ilkinji gezek ol daşary ýurtlaryň Russiýadaky ilçilerine ýüzlenme gowşurypdyr. Onda ähliumumy ýaragsyzlanmak meselelerini ara alyp maslahatlaşmak üçin halkara maslahatyny çagyrmak teklipl edilýärdi.

Maslahat 1899-njy ýylyň Iýunynda Gollandiýanyň paýtagty Gaaga şäherinde çagyrylýar. Oňa Yewropanyň, Amerikanyň we Aziýanyň 26 döwletinden wekiller gatnaşypdyr. Maslahata gatnaşyjy döwletler uruşuşlarda demikdiriji gazlary, gazly snarýadlary, parçalaýjy oklary ulanmagy ýazgarypdyrlar. Maslahatyň karary bilen halkara dawalaryny araçylaryň kömegi bilen çözmek barada Gaaga halkara sudy döredilýär.

Totalitarizm – latynçadan terjime edilende “dolulaýyn, tutuşlaýyn” diýmekdir. Adamyň syýasy häkimýete doly tabyn bolmagyny, döwletiň jemgyýeti doly öz gözegçiliginde saklamagyny üpün edýän jemgyýetiň sosial-syýasy gurluşynyň nusgasy. Totalitarizmiň tebigy sebäpleri – iki jahan uruşlary aralygynda Yewropada syýasy düzgünleriň 2 aýratyn görnüşleri dolandyrdy. Jemgyýetiň ösüşiniň awtoritar, totalitar we liberal demokratik nusgasy.

Totalitar nusgasynyň has doly logiki jemlenmesi faşistik düzgün bolup: ol ilki bilen Italiýada(1922ý.) soňra Germaniýada(nasizm görnüşinde) şeýle hem Ispaniýada we Portugaliýada. Totalitar düzgünler belli bir meseleleri çözmek üçin döredilipdir. Agyr ykdysady we syýasy krizisden çykmak, urşa taýýarlyk we militarizasiýa, industrializasiýany çaltlandyrmak ýa-da adamy we jemgyýeti öňden göz önünde tutulan ideologiki konstuksiýa gurluş esasynda üýtgetmeklik ýaly meseleler.

“Totalitarizm” düşünjesi SSSR-de 2030 ý. emele gelen administratiw hokum ediş düzgüni we Stalin diktaturasyna hem degişli Totalitar ulgamyň häsiýetli tarapy raýat jemgyýetçiligini döwletiň ozone tabyn etmegidir. Benito Mussolini “faşizm hakynda taglymat” atly kitabynda şeýle ýazýar: “Faşizm üçin döwlet umumydyr – onuň önünde indiwidler we toparlar deňdir. Indiwidleriň dälde, diňe döwletiň pikiri bu ýerde hemme meseläni görýar.”

Totalitarizm liberalizmiň, demokratiýanyň plýuralizm pikiri söz azatlygyna we guramalara duşmançylykly garaýar.

Totalitarizm umumylyk, döwlet sazlaşygyny umumylaşdyrmak ugrunda göreşýär.

Totalitar döwletiň raýat jemgyýetçiliginiň ykdysady esasy bazaar gatnaşyklaryny döwlet býurokratik sazlaşyk bilen meýilleşdirmek we paýlamak bolup durýar. Şeýle ýagdaýda hususy eýeçilik çäklendirilip şahsyýetiň azatlygynyň ykdysady esaslay ýok edilýär.

Syýasy ulgamda totalitarizm liberal demokratiýanyň düzgünlerini we institutlaryny ýok etmekligi we döwlet partiýa diktaturasyny ornaşdyrylmagy aňladýardy.

Ideologiýa ulgamynda faşizm we milletçilik, urowinistik sosialistik pikirleriň jemi bolup, jemgyýeti özgertmegiň ýoly höküminde gçulanmak gorkuny ulanmaklygy “täze düzgünleri” girizmeli.

Ykdysady ulgamda faşizm we nasionalizm ykdysady meýilnama we ykdysadyýeti döwlet sazlaşyk ulgamyny döredip, urşa we militarizme gönükdirilýär.

Faşizm döwründe synpy göreş zähmediň we kapitalyň tradision gapma-garşylygy döwlet partiýa apparaty tarapyndan ýok edilipdir. Profsoýuzlar dargadylýar. Beýleki hukuk rasional hereketden tapawutlylykda ol özüne köpçülikleýin baza döretmegi başaryar. Jemgyýetiň käbir gatlaklary faşistik ideýany, jynsparazlyk nazarýeti, antisemitizmi goldap maddy peýda görýärler. Faşistik düzgüne şol bir wagdyň özünde sosial syýasat ýat bolmandyr. Olara ykdysady krizisiň hötdesinden gelmek başardýar.

Djowanni Djentile (1875-1944) italýan filosofy we syýasatçysy Mussoliniň häkimýeti döwründe magaryf ministri, Rim uniwersitetiniň professory “Marksyň filosofiýasy” diýen işinde (1899) marksizmi tankytlap çykyş edýär. Gegeliň taglymatyna gaýtadan seredip, obýekti ideýany we tebigaty aýryp, neogegelçilik subýektiw-idealistik görnüşini döredýär.

Onuň taglymatyna görä hakykat indiwiidual aň ýetirişe deň däl. Ol özüniň sosial-syýasy garaşsyzlygynda liberalizmden faşizme geçýär. Subýektiwçilik we wolýuntarizm filosofiýasy Djentiläniň italýan faşizminiň esasy ideologiýasyna öwrülýär. “Gegeliň dialektikasynyň özgertmesi (1913) logika ulgama aň ýetirmegiň nazaryeti (1917)” ýaly esasy işleri ýazdy.

Erik Fromm (1900 ý. d.) filosof, sosiolog. Sosial sredany öwrenmek bilen, ol synpy birmeňzeşligini inkär edýär. Adamy tutuş taryhy prosesini dowamynda psihiki abstrakt taýdan baha berýär. Şeýle From kapitalizmiň esasy kemçiligini adamyň zada emläge öwürlmegini peýdasyz ýaşayşa öwürüländigini belleýär. Onuň pikirine görä kanunçylyk jemgyýet kesel akyt taýdan keselli jemgyýet diýip hasaplaýar.

Edebiýat:

1. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Gysgaça terjimehal. - Aşgabat, 2007.
2. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. - Aşgabat, 2007.
3. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. - Aşgabat, 2007.
4. Berdimuhamedow Gurbanguly. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek – bagtdyr. - Aşgabat, 2007.
5. Berdimuhamedow Gurbanguly. Eserler ýygındysy. I tom - Aşgabat, 2007.
6. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň daşary syýasaty. Wakalaryň hronikasy. - Aşgabat, 2007.
7. Gurbanguly Berdimuhamedow. Halkyň saýlany we ynam bildireni. - Aşgabat, 2007.
8. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy täzeden galkyndyrmak baradaky syýasaty. - Aşgabat, 2007.
9. Türkmenistanyň Konstitusiýasy. – Aşgabat, 2008.
10. Berdimuhamedow Gurbanguly. Döwlet adam üçindir. – Aşgabat, 2008.
11. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 1-nji tom. – Aşgabat, 2008.
12. Beýik Özgertmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2007-nji ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. 1-jı goýberiliş. - Aşgabat, 2008.
13. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 2-nji tom. – Aşgabat, 2009.
14. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ahalteke bedewi – biziň buýsanjymyz we şöhratymyz. – Aşgabat, 2009.
15. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. Aşgabat, 2009.
16. Ata arzuwyny amala aşyrýan agtyk. – Aşgabat, 2009.

17. Beýik Özgertmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2008-nji ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. – 2-nji göýberiliş, Aşgabat, 2009.
18. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Mejlisiniň IV çagyryşynyň birinji maslahatynda eden Çykyşy (2009-njy ýylyň 9-njy ýanwary). – Aşgabat, 2009.
19. Türkmenistanyň Prezidenti, Türkmenistanyň Ýaragly Güýçleriniň Belent Serkerdebaşysy Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň döwlet howpsuzlyk geňeşiniň giňeldilen mejlisinde Sözlän sözi (2009-njy ýylyň 21-nji ýanwary). // Türkmenistan. 2009. 22-nji ýanwar.
20. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň diplomatik korpusy bilen geçiren maslahatynda Sözlän sözi (2009-njy ýylyň 18-nji fewraly). // Türkmenistan. 2009. 19-njy fewral.
21. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň EKO-nyň ýokary derejedäki 10-njy ýubileý duşuşygynda eden Çykyşy (Tähran, 2009-njy ýylyň 11-nji marty). // Adalat. 2009. 13-nji mart.
22. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň GDA ýurtlarynyň daşary işler ministrleriniň geňeşiniň mejlisindäki Çykyşy (Aşgabat, 2009-njy ýylyň 10-njy apreli). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 17-nji aprel.
23. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň „Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygy üpjün etmekde onuň hyzmaty“ atly ýokary derejedäki Halkara maslahatynda Sözlän sözi. (Aşgabat, 2009-njy ýylyň 23-nji apreli). // Türkmenistan. 2009. 24-nji aprel.

24. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Aral kölüni halas etmegiň halkara gaznasyna esaslandyryjy döwletleriň baştutanlarynyň sammitinde Sözlän sözi. (Almaty. 2009-njy ýylyň 28-nji apreli). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 8-nji maý.
25. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Ministrler Kabinetiniň göçme mejlisinde Sözlän sözi. (2009-njy ýylyň 12-nji iýuny). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 19-njy iýun.
26. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň „Awaza“ milli syýahatçylyk zolagynda ilkinji desgalaryň açylyş dabarasynda eden çykyşy. (2009-njy ýylyň 15-nji iýuny). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 19-njy iýun.
27. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: halka daýanyp, halkyň hatyrasyna// Türkmenistan. 2010. 10-njy maý.
28. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Ýaşulularynyň maslahatynyň mejlisinde sözlän sözi (Daşoguz, 2010-njy ýylyň 14-nji maýy). // Türkmenistan. 2010. 15-nji maý.
29. Baýrämsahedow N. Gündogaryň beýik danalary, Asgabat 1997ý
30. Хачатурян В.М. История мировых цивилизаций М., 2002
31. Уэллс Г. Всеобщая история мировых цивилизаций. М. 1997 г.
32. Капто А.С. Энциклопедия мира. Москва 2000 г.
33. Политический словарь. Москва. Издательство полит литры 1987 г.
34. Всеобщая история: Мир в XX веке, под. Ред. Сороко-Цюпы, М.2006

35. М. В. Пономарев, С.Ю. Смирнова. Новая и новейшая история стран Европы и Америки 1-2. Практическое пособие для вузов М. 2000
36. М. Annanepesow, E. Atagarryýew, Türkmenistanyň taryhyndan materiallar, Aşgabat 1995. (gadymy döwürden X asyra çenli)
37. Джак Ле Гофф. История средневековой цивилизации. М.1988.

MAZMUNY:

Giriş:	7-10
Tema: Türkmenistan dünýä siwilisasiýasynyň aýnasynda	10-16
Tema: XVIII asyrdä Ýewropada magaryf	17-21
Tema: XVIII asyrdä Ýewropada syýasy-aňyýet garaýyşlaryň ösüşi	21-27
Tema: Orta asyrlar döwründe Gündogar Siwilisasiýalarynyň ösüşi	27-31
Tema: Gadymy Gresiýanyň siwilisasiýalary	32-48
Tema: Günbatar Ýewropa siwilisasiýasy orta asyrlarda ..	48-67
Tema: Täze şahsyýetiň gözleginde:renessans we reformasiýa	67-73
Tema8:Wizantiýa Rim imperiýasynyň mirasdüşeri	73-91
Tema: Gündogar siwilisasiýasy orta asyrlarda	91-99
Tema: Ýaponiýanyň siwilisasiýasy	99-106
Tema: Yslam siwilisasiýasy	106-112
Tema: Hindi siwilisasiýasy	112-116
Tema: Russiýa orta asyrlarda	117-119
Tema: Täze döwrüň siwilisasiýasy(XVII as II ýarymy- XVIII as)	119-124
Tema: Gündogar siwilisasiýasy we kolonial ulgam	124-132
Tema: Gündogar siwilisasiýasy: tradisionalistik düzgünden el kmek	133-136
Tema: Täze döwür: Industrial siwilisasiýanyň emele gelmegi. (XIX – XX as. başl.)	137-147
Tema: “Köne kapitalizm” ýurtlary	147-166
Tema: ABŞ öňderbaryjylyga tarap ýol	166-172
Tema: Industrial döwrüň ruhy medeniýeti	172-178
Tema: Gündogaryň siwilisasiýasy XIX – XX as	178-190
Tema: XX asyryň II ýarymynda dünýäniň özgermegi	191-195
Tema: Industrial döwrüň ruhy medeniýeti	195-201
Tema: XX asyrdä kapitalizmiň pese düşmegi	201-210

Tema: XX asyryň başynda Günbatar Yewropa we modernizasiýa.....	210-214
Tema: XX asyr postindustrial siwilizasiýa tarap ýol....	214-220
Edebiýat.....	221-224
Mazmuny.....	133-134